

M Ü N D Ə R İ C A T

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə

Prorektoru, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə

Heyətinin üzvü, Filologiya elmləri doktoru, professor

Xalqının qəlbindəki Aşıq Ələsgər3

NAQİF HƏMZƏYEV,

millət vəkili

Qərbi Azərbaycana qayıdış və Qafqazda sülh prosesi8

SAYALI SADIQOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,

filologiya elmləri doktoru, professor

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunun toponimləri19

KÖNÜL HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekani

Dərələyöz mahalında türk toponimlərinin izləri və etnik dəyişikliklər28

Almaz Ülvü BİNNƏTOVA

Filologiya elmləri doktoru

Özbəkistan Respublikasının "Dostluq" ordeni mükafatçısı,

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun

"Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbiəlaqələr" şöbəsinin müdiri

Tarixin bədii yaddaşa görüşü32

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət

Universitetinin professoru, t.e.d.

BƏXTİYAR HƏSƏNOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.

XIX-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılması məsələsi İrəvan Quberniyası və qəzalarının məhkəmə sənədlərində41

Mirvari VERDİYEVA

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan coğrafiyası və
Coğrafiyanın Tədrisi Texnologiyası kafedrasının
dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

**Qərbi Azərbaycanda Ermənistan Respublikasının
yaradılmasının imperiya siyasəti46**

SƏBİNƏ ƏHMƏDOVA

filologiya elmləri doktoru, dosent

XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda ədəbi mühit53

Afaq MUSTAFAYEVA

AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Heydər Əliyev və Azərbaycan xalçaçılıq sənəti63

ZƏRİFƏ HAQVERDİYEVA

İrəvan - qəlbimdə yaşayan yurdum 67

Nərmin BABAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu*

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında novruz motivləri yaddaş körpüsü kimi78

Jalə RÜSTƏMOVA

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, Elmi işçi*

Zəngəzur torpağının yetirməsi84

Sədiyyə XANLAROVA

*Fondların elmi uçotu və mühafizəsi
şöbəsinin müdiri*

Qərbi Azərbaycan günəşi yenidən doğacaqdır88

Xalqının qəlbindəki Aşıq Ələsgər

MAHIRƏ HÜSEYNOVA
*ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə
Prorektoru,
Qərbi Azərbaycan İcması İdarə
Heyətinin üzvü,
Filologiya elmləri doktoru, professor*

*Ay ağalar, gəlin tərif eləyim,
Nə acab düşübdü yeri Dərbəndin.
İsgəndər əlilə olub bərqərar,
Çəkilibdi bürcü-barı Dərbəndin.*

*Döşündə çeşmələr, zirvəsində qar,
Gözəlində həya, iyidində ar.
Elə ki, qış keçdi, açıldı bahar,
Laləzardı sağı, solu Dərbəndin.*

*Dərbənd dedikləri bağçadı, bağdı,
Alt yanı dəryadı, üst yanı dağdı,
Çox acab gəzməli, səfalı çağdı,
Xəstəyə şafadı narı Dərbəndin.*

Bədii ədəbiyyat artıq, çoxdandır ki, ayrı-ayrı millətlərin deyil, bütövlükdə bəşər mədəniyyətinin əhəmiyyətli bir hissəsi, onun mənəvi parçası olaraq insanları dünən və gələcək kontekstində birləşdirən körpüdür. O, insan ruhunun ən yaxşı cəhətlərini oyadır və varoluş məqsədləri uğrunda mübarizədə ona kömək edir. Bu baxımdan onun şifahi forması olan folklor ədəbiyyatı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Folklor xalqın əsrlər boyu formalaşan yaddaşı, dünyagörüşü və həyat fəlsəfəsinin ifadəsi, onun adət-ənənələrini, əxlaqi dəyərlərini, sevinc və kədərini, tarixi taleyini əks etdirən ən mükəmməl şifahi yaradıcılıqdır. Bu yaradıcılıqda xalqın ancaq təfəkkür səviyyəsi deyil, təbii sərhədləri daxilində coğrafiyası əks olunur, keçib gəldiyi yolları görünür, Abbas Tufarqanlıının bu şeirindəki kimi:

Bu, Təbrizin 60 kilometrliyindəki Urmu gölünün şərqində, Səhənd dağına "əl uzatsan çatar" məsafədə yerləşən Tufarqanda Vətəni vəsf edən Qul Abbasın (O, özünü həmin vətənin qulu saydığından qoşmalarında bu təxəllüslə də təqdim edilirdi) hüdudsuz kimi görünən doğma torpaqlara sevginin ifadə forması idisə, ondan 200 il sonra aşığı sənətinin nəinki ən gözəl ənənələrini yaşadan, üstəlik, o ənənələri yeni nümunələrlə zənginləşdirən, Göyçə gölünün yaxınlığında yaşasa da, ömrünün son günlərində Azərbaycan aşığı sənətinin ədəb-ərkanını yaşadan və müasirləri ilə bərabər gələcək aşığı nəslinə də örnək olası irs qoyan Aşıq Ələsgər "Gərəkdi"si ilə Aşıq dərslər keçirdi:

*Aşıq olub, tərki-vətən olanın,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mə'rifət elmində dolu gərəkdi.*

*Xalqa həqiqətdən mətləb qandırır,
Şeytanı öldürə, nəfsi yandırır,
El içində pak otura, pak dura,
Dəlsınca xoş sədalı gərəkdi.*

*Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləli gövhər süzülə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.*

Bu, sonralar ancaq Göyçədə deyil, Bütün Azərbaycan məkanında Dədə Ələsgər- deyilərək çağrılan ustadın aşıqlıq sənətinə gələnlərin hansı meyarlara sahib olmaları ilə bağlı xatırlatmalardır. İstər aşıq sənətində, istərsə də o sənətin ən mühüm göstəricilərindən olan aşıq ədəbiyyatında Aşıq Ələsgər öz irsi ilə bir məktəbdir. Bu məktəbdə aşıq poeziyasına aid janrlara müraciət, həmin janrların yaratdığı imkanlardan yerli-yerində, məharətlə istifadə, bu və ya digər həyatı mövzulara müraciəti zamanı onların hansının daha münasib olmasını duyabilmə qabiliyyəti özünü göstərir:

*Arif ola, eyham ilə söz qana,
Naməhrəmdən şərm eyləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi.*

*Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yazı dəftərə.
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdi.*

Dədə Ələsgər "Gərəkdi"sində aşıq sənətinin kodeksini yaradırdı. Bu, həmin kodekslər sisteminə aid o anlayışdır ki, qərinələr sonra dəyərlər kateqoriyasını yaratmaq zərurəti yaşayan cəmiyyətlər o çərçivədə sənət etikasını - yaradıcılıq prosesində, əsərlərin hazır-

lanması və təqdimatında sənətkar davranışlarını, onun mənəvi dəyərlərini və ictimai məsuliyyətini tənzimləyən qaydalar məcmuəsini qanunlaşdıracaqlar. Göyçəli aşıq isə XIX əsrin 60-70-ci illərində aşıqlıq sənəti etikasını yazırdı: yalnız nəyin yaradıldığı ilə deyil, həm də necə yaradıldığı və təqdim edildiyi ilə bağlı mənəvi sərhədləri müəyyən edir. Bu sənətin ən başlıca cəhətini isə "Saat kimi meyli haqqa dolana, Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi"- deyə, vurğulamaqla, istənilən sənətdə səmimiliyi başlıca amil kimi görür.

Bütün bunlarla bərabər, Aşıq Ələsgərin əksər şeirləri təbiətin - onun tərkib hissəsi olan dəyərlərin poetikasını yaradır. Bu poetikanın işığında təbiət və onun tərkib hissəsi olan zərrəcikləri necə də aydın görünür və bəlkə buna görədir ki, onun

lirik "Mən"i öz sevgisinin etirafında olduğu kimi, duyğularının izharında da səmimidir. Buna görədir ki, onun şeirlərinin dili, məntiqi, ideya-məzmunu, əslində xalqımızın bədii-təfəkkür tərzinin ifadəsi kimi qəbul edilir və qavranılır. Nəticədə xalqın mahiyyətindən yarandığı şübhə doğurmayan qaynaqlardan qidalanan bu şeirlər hansı janrda olmasından asılı olmayaraq oxunaqlı, yaddaqalan və təsirli olur. Onun lirik "Mən"inin verdiyi suallar da sevgisi qədər təsirlidir. Bu sevgidə dərin emosional-psixoloji bağlılıq, fədakarlıq, qayğı və hörmətə əsaslanan qeyri-maddi hissi nəinki duyur, onu yaşayırısan. Bu hissələrdə insanın özünü dərk etdiyi andan yaşadığı duyğular o qədər qabarıqdır ki, lirik "Mən"lə bərabər olduğunu zənn edirsən:

*Ayrılıqdan ölüm yeydi,
Həsrətin qəddimi aydı.
Nə dedim, xətrinə dəydi,
Üzün məndən niyə döndü?*

*Aşığa yoxdu qadağa,
Müştaqdı dilə, dodağa.
Ələsgər sana sadağa,
Üzün məndən niyə döndü?*

Aşıq Ələsgərin hansı janrda olursa-olsun, yaradıcılığının qayəsində sevgi dayanır və bunu onunla izah etmək mümkündür ki, bu şeirlərin ömrünün az qala əbədi kimi görünən taleyini həmin sevgidən uzaqda təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu sevginin ünvanları müxtəlif olsa da, müəllif o müxtəliflikləri ümumi müstəviyə gətirir və ona görə ki, doğulan gündən formaca rəngarəng olan həmin mənəvi varlıqların mahiyyətini asanlıqla dərk edir, onu təhtəşüründə saxlaya bilirsən.

Buna, dəyərlər kompleksi demək olar, insanlar məhz həmin dəyərlər daşıyıcısı olaraq millətə çevrilir. Birmənalı olaraq o məsələnin üzərində israrla dayananları inkar etmək çətindir ki, "millət"i şərtləndirən başlıca keyfiyyət ortaq dil deyil, ortaq dini də ağıla gətirmək real görünür. Millət- tarix, mədəniyyət, psixologiya birliyinə malik, özünü vahid cəmiyyət kimi identifikasiya edən insanların ümumi daşıyıcısı olduğu dəyərlərlə şərtlənən sabit ictimai-siyasi və etnomədəni birliyidir.

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən yazılı ədəbiyyat və folklor nümunələri yaradan böyük şəxsiyyətlər ilk növbədə insanlarımızı daha çox dəyərlər ətrafında yığılmağa çağırırlar. Həmin çağırışların sonu isə hansısa məqamda bəşəri xarakter alır və dünyanın məhək daşının həqiqətdən keçdiyi inamı vurğulanır, insanların hansı keyfiyyətdə olduğu vaxtlarda Şərin yeriməyəcəyi, Xeyirin addımlar atacağı qənaət möhkəmlənir. Bu qənaət "Aşıq Ələsgərin "Dünyada" şeirində bu cür səslənir:

*Qafil dilim, bu nə yoldu tutubsan,
Sərf edirsən nə kamaldı dünyada.
Dövlətə güvənib, gül tək açılma,
Çox sənin tək güllər soldu dünyada.*

*Kibridən qəlbində bərkitmə barı,
Top dəyər, dağlar bürcü, hasarı,
Yüz sənin tək ahu gəzən şahmarı,
Fələk kəməndinə saldı dünyada.*

*Guşumda sırğadı, sinəmdə dağdı,
Ağıllı unutmaz, necə ki sağdı:
Dövlətdən qismətin beş arşın ağıdı,
Çəkdiyən qovğadı, qaldı dünyada.*

Bu məqamlarda Aşıq Ələsgər mənəviyyat yolunun yolçusu olduğunu, daxilən yaşadığı dərin mənəvi, daxili və mistik həyat tərzini ilahəşünas qəlbini dünyəvi bağlılıqlardan təmizləyən sufi olaraq, ilahi sevgiyə qovuşmağa can atmağa, özünütərbiyə yolu ilə "kamil insanlığa" nail olmağa və Allaha yaxınlaşmağa çağırış edən Yunis Əmrəyə bənzəyir. Söhbət o Yunis Əmrədən gedir ki, Anadolu təsəvvüf şeirinin banisi, ilahi eşqi, insan sevgisini və vəhdəti-vücuda fəlsəfəsini xalq dilində çatdıraraq, ömrünü dünyanı dərk etməyə çağırışları ilə Allaha eşqi, insan qəlbini ucaltmağa bir vəhdətdə görməyə dəvət edirdi. Aşıq Ələsgər "Dünyada" qoşmasında təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə Yaxın Şərqi ən böyük mütəffəklərindən biri kimi qəbul olunan Mirzə Fətəli Axundovun aforizmini - "Kamal ata kürkü deyil ki, irsən övlada keçə" fikrinə söykənir, insanın ən böyük sərvəti kimi "kamalı" göstərir:

*Fələk bərhəm edib çox nizamları:
Söndürüb zülm ilə yanan şamları.
Hayıf cavənlərin gül əndamları,
Mara-mura qismət oldu dünyada.*

*Yığılar məxluqat, qurular məhşər,
Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,
Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
Özün getdin, sözün qaldı dünyada.*

Əlbəttə, bu dəyərlərin ən istedadlı insanlarda formalaşması üçün mühitin olması şəxsi zəruri əsaslardandır və Aşıq Ələsgərə qədər o mühit formalaşmışdı. Yarandığı zamandan üzü bu tərəfə inkişaf edən aşıq şeirinin müxtəlif janrları- qoşma, gəraylı, müxəmməs, ustadnamə, qıfıləndlə yanaşı, qoşmanın tənqidi, cığalı tənqidi və digər növlərindən ibarət olan aşıq sənəti özündə top-

ladığı misilsiz sərvəti yaradan insanların xidmətləri idi ki, onlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını türkdilli xalqların folklorunda möhtəşəm mədəniyyət xəzinəsinə çevirmişdilər. Orta əsrlərlər Yaxın Şərqində öz inkişaf yolunun pik mərhələsinə keçən Azərbaycan aşığı sənətinin populyarlığı, demək olar ki, həmin region üçün xarakterik olmaqdan əlavə, həmin ərazilərdə, xüsusilə Güney Qafqazda yaşayan xalqların folklor nümunələrində yer alırdı. Nəticə olaraq Azərbaycan aşığı sənəti XV əsrin sonları və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Şah İsmayıl Xətəinin müasiri, fəaliyyətini Səfəvilər sarayında davam edərən Aşığı Qurbani (Dirili Qurbani), XVI əsrdə Güney Azərbaycanda yaşamış Tufarqanlı Abbas, həmin əsrdə Qüzey Azərbaycan aşığı sənətinin nümayəndəsi Sarı Aşığı, XIX əsr Göyçə aşığı məktəbindən Aşığı Alı (Qızılvəngli Alı) və digərlərinin unikal yaradıcılığı sayəsində ən yüksək məqamlara qalxa bilmişdi. Aşığı Ələsgər və onlardan sonra gələn yüzlərlə ustad sənətkar öz yaradıcılıqları ilə nəinki o səviyyəni qoruya bilmiş, hətta onu inkişaf etdirərək adlarını ustad sənətkarlar sırasına yazmışlar. Bunların arasında xüsusilə fərqlənən Qızılvəngli Aşığı Alının İrəvan xanlığının Ağkilsə kəndində anadan olmuş şeyirdi Aşığı Ələsgərin məxsusi yeri var. Onun ustad sənətkar kimi yetişməsində, əlbəttə, Aşığı Alının rolu inkar oluna bilməz, lakin o da var ki, əsas sözü fitri istedadı və zəhməti deyib. Məhz bu keyfiyyətləri sayəsində o, aşığı yaradıcılığının bütün sahələrinə müraciət etmiş və aşığı sənətində böyük iz buraxmaq məktəb yaradan azsaylı sənətkarlar sırasında dayanıb. Ustadın yaradıcılığında xüsusi seçilən dodaqdəyməz, müxəmməs, qıfılənd, təcni, cığalı təcni, gəraylı, divani və digər şeir növləri onun yaradıcılığında ən gözəl şəkildə yaranmaq 170 ilə yaxındır ki, xalqımızın yaddaşındadır. Həmin şeirlər hansı janrdan olmasından asılı olmayaraq öz mövzusu, yaradıcılıq üslubu, sadə olduğu qədər mənası ilə fərqlənir.

Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətində "yaylaq" kultürünün özünəməxsus izləri var və bu izlər istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatımızda kifayət qədər canlı tablolarla öz oxucu və yaxud dinləyicisində təəssürat yaradıb və tərəddüdsüz olaraq qeyd edə bilirik ki, o sənət əsərlərinin siyahısında Aşığı Ələsgərə məxsus "Yaylaq" qoşmasının xüsusi yeri var:

***Könlüm qaranquştək uçub qoynuna,
Gəzir hər yamacı, hər yalı, yaylaq!
Ruhum təzələnir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!***

***Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqçıçəyi,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpəyi,
Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!***

Bu, ustad aşığın istedadı sayəsində yaranan sənət əsərinin kaloriti ilə fərqlənən şeirlərindən biridir. Yaylaq sözünün leksik mənasını bu qədər parlaq ifadə etməklə sözün mənzərəsini çəkməyin az sayda yaradıcı insanların nail olduğunu vurğulamaqla, deməyi lazım bilirik ki, Dədə Ələsgər gedib də gördüyü yaylaqların coğrafiyasını cizmaqla bərabər, həmin yerlərin toponimlərini qabardır, onların əzəli sakinlərinin kim olduğunu xatırladır:

***Qırxqız, Alaqaya, Çilgöz, Narışlar,
Murov, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul, deyir, sizi unudar?!
Düşərmə el sizdən aralı, yaylaq?!***

***Ələsgər köynəkdən çıxartsın sazı,
Yenə cuşa gəlsin, eşqi, avazı,
Tərifləsin allı, yaşılı yazı,
Unutma bu böyük kamalı, yaylaq!***

Aşığı Ələsgər onaqədərki ustad aşıqların yaratdığı mühitdən qidalanan, fitri istedadı ilə aşığı sənətini yüksəkliklərə qaldıran, sələfləri olan klassik aşıqlarımızın, həmçinin özündən

sonra gələn, aşıqlıq sənətinə yiyələnmək istəyən gənclərə müqayisəolunmaz stimül verən ustad sənətkarlarımızdan biridir. Aşiq Ələsgər, yaradıcılığı dövründə sinkretik sənətin sirlərinə sahib olmağı bacaran, gözəl saz çalan, dastan söyləyən, zəngin aşiq poeziyasına aid janrların- qoşma, gəraylı, divani, tənisi, müxəmməs və digər janrların estetik təbiətinə, bədii-ifadə imkanlarına dərinlən yiyələnen ustad kimi nəinki Göyçə və yaxud Azərbaycan aşiq sənətində, həmçinin Quzey, yaxud Güney Azərbaycanla bərabər, Dağıstan, Qərbi Azərbaycan və Türkiyənin şərqlə vilayətlərində kifayət qədər tanınan sənətkarlardan biri olub. Ustad bu gün də ancaq Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində deyil, 50 milyona yaxın soydaşımızın yaşadığı coğrafiyada anılır, onun müxəmməs və tənisləri, qoşma və gəraylıları dünyanın hikmətini bir daha hər kəsə xatırladır. O hikmətin mayası nədən yorulub, bunu isə "Dağlar" qoşmasında Dədə Ələsgər yada salır:

*Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar,
Yoxsulu, ərbabi, şahı, gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.*

*Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər,
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəmər, haramı, halalı dağlar.*

O, bu gün də xalqımızın gələcək tarixi boyu yaşayaraq seviləcək şeirləri ilə çağırışlar etməkdədir. İnsanlarımızı Vətəni sevməyə, ali bəşəri duyğularla yaşamağa və ədalətli olmağa səsləyən bu çağırışlar günümüzdə nə qədər aktualdır!

30 sentyabr 2024-cü ildə ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Aşiq Ələsgərin ucalan abidəsinin açılışı mərasimində uca dəyərlərlə yaşayan xalq ozanı belə təqdim edilirdi: "Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı Azərbaycan xalqının ürəyində böyük bir iz burax-

mışdır ki, 200 il keçəndən sonra yenə də o, görkəmli şəxsiyyət, vətənpərvər insan, öz xalqını, Vətəni sevmən insan kimi xalqımızın yaddaşında yer tutub. Əlbəttə ki, biz onun timsalında xalqımızın yüksək ruhunu görürük".

Xatırlatma üçün qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli 211 nömrəli Qərarı ilə Aşiq Ələsgər Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir

Dədə Ələsgər

Sözün göynəyidir, sazın qıbləsi,
Ruhun qaynağıdır Dədə Ələsgər.
Xalqın ovqatıdır, ellərin səsi,
Könül qonağıdır Dədə Ələsgər.

Dünyanın hikməti dəm simlərində,
Etiraz kükrəyər bəm simlərində.
Xeyir-Şər davası cəm simlərində,
Sazın yaylağıdır Dədə Ələsgər.

Özünü biləndən hikmət təşnəsi,
Obadan, oymaqdan gəlibdir səsi.
Ruhu əzəlindən saz təzənəsi,
Sözün oylağıdır Dədə Ələsgər.

Çıxanda meydana sazı əlində,
Çiçəktək açardı "Göyçə gülü"ndə.
"Can!" sözü bitmişdi noğul dilində,
Sözün ürfanıdır Dədə Ələsgər.

Kədər havalanıb "Mansırı"sında,
Sözlər inci kimi öz sırasında.
Kökləndi "Dərələz gəraylısı"nda,
Yurdun fəqanıdır Dədə Ələsgər.

Demə Nağıqızı, dünya baxtabaxt,
Ən byük adildir qiymətində vaxt.
Zaman özü qurdu ürəklərdə taxt,
Onun sultanıdır Dədə Ələsgər.

*Mahirə Nağıqızı,
18.04.26. İlisu.*

Qərbi Azərbaycana qayıdış və Qafqazda sülh prosesi

NAQİF HƏMZƏYEV,
millət vəkili

ma kəndlərinə dinc yollarla qayıtmalarını; orada yaşamalarını və mövcud erməni vətəndaşları ilə sülh içində dinc yanaşı yaşamalarını arzulayır.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı qardaşlıq və strateji müttəfiqlik Bakının güclü bir mövqeyə gəlməsini təmin etmişdir. Bu vəziyyət arxayınlaşmaq üçün bir səbəb deyil. Əksinə, tarixdə dəfələrlə rast gəlinən problemləri bir daha yaşamamaq üçün bu dövrdə daha çox çalışmaq lazımdır. Tarixə nəzər saldıqda təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə yaşayan türk və müsəlmanlara qarşı da dəfələrlə soyqırımlar törədilmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu soyqırımlar və qətliaamlar qarşısında böyük güclər və bəzi dövlətlər ya susmuş, ya da bu faciələri heç vaxt qəbul etməmişlər.

Qərbi Azərbaycan türklərinin məruz qaldığı müsibətlər, soyqırımlar və hal-hazırda yaşadıkları ərazilərdə qarşılaşdıqları problemləri araşdırmaq son dərəcə vacibdir. Eyni zamanda, bu insanların hüquqlarının və haqlarının qorunması ilə bağlı indiyədək görülən işləri və gələcəkdə atılacaq addımları müzakirə etmək, uğurlu strategiyalar hazırlamaq baxımından son dərəcə faydalı olacaqdır.

Giriş

Qərbi Azərbaycan türklərinin tarix boyu məruz qaldıqları fəlakətləri, soyqırımları və bu gün yaşadıkları ərazilərdə qarşılaşdıqları problemləri araşdırmaq olduqca vacibdir. Bu kütləvi qətliaamlar 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi elan edildikdən sonra qismən dayandırılmışdır. İrəvan və onun ətrafındakı təxminən 9 min kvadrat kilometrlik bir ərazidə Qərbi Azərbaycan türklərinin heç bir razılığı və rəyi olmadan bir Ermənistan dövləti yaradılmış və idarəetmə tamamilə ermənilərə verilmişdir.

İkinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycan öz tarixi torpaqlarını, yəni Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru geri almışdır. Bundan sonra Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarını qorumaq üçün yeni bir dövr başlamış və Qərbi Azərbaycan İcması yenidən təsis edilmişdir. Qərbi azərbaycanlıların geri qayıdışını həyata keçirmək üçün müharibə yox, sülh yolu ilə həll axtarışları davam edir.

Azərbaycan heç bir halda müharibə istəmir. Bakı rəhbərliyi Qərbi azərbaycanlıların öz vətənlərinə, ata-baba torpaqlarına, doğ-

1. Qərbi Azərbaycanın tarixi

Osmanlı Dövlətinin zəifləməsindən və Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra Azərbaycan torpaqlarında müstəqil bir dövlət qurmaq mümkün olmadı, lakin 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqil bir cümhuriyyət qura bildi. 1918-ci ilə qədər indiki Ermənistan ərazisində əhəlinin 70%-dən çoxu (bəzi bölgələrdə 80%-i)

müsəlman Azərbaycanlılardan ibarət idi. Bu torpaqlar tarixən Azərbaycana məxsus olub. Xüsusilə İrəvan Xanlığı 1826-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər böyük əksəriyyəti türk-müsəlman əhalinin yaşadığı bir bölgə idi. Təəssüf ki, 1905-ci ildən etibarən bu bölgələrdə kütləvi qırğınlar və etnik təmizləmə hərəkatları başlamışdır.

1918-ci ilin mart ayında təkçə Şimali Azərbaycanda (indiki Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində) deyil, həm də indiki İran sərhədləri daxilindəki Cənubi Azərbaycanda və Ermənistanın indiki ərazisində olan Azərbaycan torpaqlarında da böyük bir soyqırım həyata keçirilmişdir. Bu soyqırımların və qətlialamların baş verməsinə səbəb 1917-ci ildə Rusiyanın Birinci Dünya Müharibəsindən çəkilməsi ilə bütün silahlarını Daşnak, Hnçak və digər erməni terror təşkilatlarına verməsi, həmçinin Osmanlıya qarşı döyüşən erməni birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarına keçməsi olmuşdur.

28 may 1918-ci il tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini elan etməsi ilə bu qırğınlar qismən dayandırılıb. Eyni dövrdə Zaqafqaziya Federasiyasının dağılması ilə Gürcüstan və Azərbaycan öz müstəqil dövlətlərini qurduğu halda, ermənilərin də bir dövlət qurmaq cəhdləri gündəmə gəlmişdir. Həmin dövrdə Ermənistan Dövlətinin (o zamankı adı ilə Ararat Cümhuriyyəti) qurulmasına mane törədilməməsi bu günə qədər davam edən bir çox problemin əsasını qoymuşdur. Osmanlı Dövləti isə ermənilərin bir cümhuriyyət qurmasının bölgədəki problemi həll edəcəyini düşünərək buna dəstək vermişdir. Azərbaycanlı ziyalılar da eyni şəkildə "Ermənistan dövləti qurulduqda artıq Qarabağ və ya digər Azərbaycan torpaqları üzərində iddialarını davam etdirə bilməzlər" ümidinə düşmüşdülər.

Ararat Cümhuriyyətinin qurulması nə bölgəyə sülh gətirdi, nə də problemi həll etdi. Əksinə, bu dövr indiki Qərbi Azərbaycan türklərinin yaşadığı dramın başlanğıcı hesab olunur. İrəvan və ətrafındakı təxminən 9 min

kvadrat kilometrlik bir ərazidə Qərbi Azərbaycan türklərinin heç bir razılığı və fikri alınmadan bir Ermənistan dövləti quruldu və idarəçilik tamamilə ermənilərə verildi. Həmin dövrdə belə, yalnız müəyyən bölgələrdə az sayda erməni əhalisi yaşayırdı. Daha sonra Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) rəhbərliyi və ermənilərin dəstəyi ilə indiki Ermənistan dövlətinin torpaqları zamanla Azərbaycan torpaqlarından alınaraq yaradılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları Ermənistana birləşdirildi və Qərbi Azərbaycan türklərinin dədə-baba yurdları Ermənistan adı ilə adlanmağa başladı.

1988-ci ildə SSRİ-nin dağılmağa başladığı dövrdə üçüncü böyük köç hərəkatı yaşanmışdır. İlk köç 1918-1920-ci illərdə; ikinci köç isə 1948-1953-cü illər arasında baş vermişdir. Bu köçlər indiki Ermənistan torpaqlarından, yəni Qərbi azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrdən məcburi şəkildə həyata keçirilmişdir. Son köç dalğası isə 1988-1991-ci illəri əhatə etmişdir. Həmin dövrdə Nüvədi kəndi də daxil olmaqla sonuncu azərbaycan türkləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarından tamamilə qovulmuşlar. Beləliklə, indiki Ermənistan sərhədləri daxilində tək bir Azərbaycan türkü belə qalmamışdır. Son köç dalğası eyni zamanda Qarabağ məsələsi ilə paralel bir zamanda baş vermişdir. 1991-ci ildə başlayan Birinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmək imkanını da məhdudlaşdırmışdır. Azərbaycan bütün gücü ilə Qarabağ probleminə diqqət yetirmişdir. Bu səbəbdən 1991-1994-cü illər arasında Qərbi Azərbaycan türklərinin problemlərinə yetərinə diqqət verilə bilməmişdir.

Ermənistan torpaqlarından qovulmuş Qərbi azərbaycanlıların Qarabağa yerləşdirilməsi SSRİ rəhbərliyi və Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti rəsmiləri tərəfindən istənilməmişdir. Həmin dövrün rəhbərliyində olan şəxslər, təəssüf ki, ermənilərlə yaxın əlaqələr qurmuş və onların təsiri altına düşmüşdülər. Əgər o dövrdə 250-300 min Qərbi Azər-

baycan türkü Qarabağa yerləşdirilmiş olsaydı, bu gün Qarabağ Problemi bəlkə də heç yaşanmayacaqdı. Çünki bu qədər böyük bir əhalinin Qarabağda mövcudluğu ermənilərin orada bir qırğın və ya etnik təmizləmə həyata keçirməsinin qarşısını ala bilərdi. Lakin bu fürsətdən istifadə edilməmişdir.

Beləliklə, Qərbi azərbaycanlı köçkünlər Azərbaycanın hər yerinə səpələndi. Bu kontekstdə Gəncə, Bakı, Şamaxı, Şəki, Lənkəran, Bərdə və Tərtər başda olmaqla digər bir çox bölgəyə köç etmişlər. Lakin Qarabağ bölgəsinə çox az sayda Qərbi azərbaycanlı yerləşdirilmişdir. Onların da əksəriyyəti Xocalıya köçürülmüşdür. Təəssüf ki, 1992-ci il Xocalı qətləmə zamanı həmin Qərbi azərbaycanlılar da qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar isə ikinci dəfə köç etmək məcburiyyətində qalmışlar. Həmin dövrdə Qərbi azərbaycanlıların bir yerdə saxlanması, onların hüquqlarının qorunması, beynəlxalq miqrant statusu qazanması kimi mühüm məsələlərdə heç bir konkret addım atılmamışdır. Çünki o vaxt Qarabağdan köçənlərin sığınacaq, dolanışqı və təhlükəsizlik problemləri ilə məşğul olmaq lazım gəlmişdir. Çadır şəhərcikləri qurulmuş və əsas ehtiyaclar ödənməyə çalışılmışdır. Müharibə dövründə bütün səylər Qarabağa yönəldilmiş və Qərbi azərbaycanlılar üçün tədbir görülməsi mümkün olmamışdır.

2. İkinci Qarabağ müharibəsi və Qərbi Azərbaycana geri qayıdış

İkinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycan öz tarixi torpaqlarını, yəni Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru işğaldan azad etdi. Bu tarixi qələbədən sonra Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının qorumaq üçün yeni bir mərhələ başlamış və Qərbi Azərbaycan İcması yəni təsis olunmuşdur.

Azərbaycan, ermənilərlə birlikdə yaşamaq üçün öz proqramını da hazırlayaraq təqdim etmişdir. Hazırda Azərbaycanda təkcə Bakı şəhərində 30 mindən çox erməni vətəndaşı sülh şəraitində yaşayır. Lakin Ermə-

nistanda tək bir Azərbaycan türkü belə yaşamır. Halbuki Azərbaycan türkləri tarix boyu İrəvan, Göyçə, Basarkeçər, Zəngəzur, Zəngibasar, Dərələyəz və Qafan kimi bölgələrin hamısında yaşamış və o torpaqlarda əsrlər boyu öz həyatlarını davam etdirmişlər. Bu gün bu torpaqların əsl sahibləri olan Qərbi Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarına qayıtmaq və orada yaşamaq hüquqlarının müdafiəsi artıq zərurətə çevrilmişdir.

Türkiyənin İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycana göstərdiyi siyasi və mənəvi dəstək olduqca əhəmiyyətlidir. Müharibədən sonra imzalanan Şuşa Bəyannaməsi (15 iyun 2021) bu həmrəyliyin rəsmi və tarixi bir sənədi olmuşdur. Türkiyə və Azərbaycan xalqları arasında onsuz da mövcud olan tarixi, mənəvi və mədəni birlik, Şuşa Bəyannaməsi ilə daha da möhkəmləndirilmişdir. Bu bəyannamə son dərəcə dəyərli və strateji bir sənəddir. Çünki o, Türkiyə ilə Azərbaycanı yalnız müttəfiq deyil, demək olar ki, "tək bir dövlət" kimi hərəkət etməyə istiqamətləndirmişdir. "İki Dövlət, Bir Millət" anlayışı, həqiqi mənada "Tək Millət, Tək Dövlət" birliyinə çevrilməyə başlamışdır. Bu səbəbdən Qərbi Azərbaycan türklərinin hüquqlarının qorunması məsələsində də Türkiyənin dəstəyinə ehtiyac duyulur və Türkiyə də lazımı dəstəyi verir. Türk ictimaiyyəti, ziyalılar və akademiklər qədər Qərbi Azərbaycan haqqında kifayət qədər məlumatlı deyil.

Türkiyədəki bir çox universitetdə erməni araşdırma institutları fəaliyyət göstərir. Bu institutlar erməni məsələsi və saxta soyqırımlarla bağlı bir çox araşdırmalar aparırlar. Bu səbəbdən, Qərbi Azərbaycan mövzusunda da oxşar elmi səylərin göstərilməsi zəruridir. Çünki həm Osmanlı arxivlərində, həm Rusiya arxivlərində, həm də Azərbaycan və Gürcüstan arxivlərində mövzu ilə bağlı çoxlu sayda sənədlər mövcuddur. Xüsusilə Gürcüstan arxivləri əhəmiyyətlidir, çünki o dövrdə Zaqafqaziya Seyminin sənədləri Tiflisdə toplanırdı və bu sənədlərin əhəmiyyətli bir hissəsi bu gün də mövcuddur. Lakin bu sə-

nədlərin akademik araşdırmalarla dəstəklənməsi olduqca vacibdir. Çünki bu torpaqların itirilməsi yalnız 1918-1920-ci illərdə baş verən hadisələrlə izah edilə bilməz. Məsələnin kökü daha əvvələ dayanır.

Osmanlı torpaqlarında "dənizdən dənizə böyük Ermənistan" qurmaq xəyalları var idi və bu xəyallar Qərb dövlətləri tərəfindən də dəstəklənirdi. Bu xəyallar gerçəkləşmədikcə, Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqları üzərində qurularaq ermənilərə bir növ "yeni bir yer" verilmiş oldu. 1918-ci ildə Osmanlı və Azərbaycanın dəstəyi ilə qurulan Ermənistan Dövləti cəmi 9 min kvadrat kilometr əraziyə sahib idi. Lakin hazırda bu ərazi 21 min kvadrat kilometr keçmişdir. Bunun səbəbi 1920-ci ildən sonra Sovet İttifaqının qurulması ilə bu bölgədə sərhədlərin qeyri-müəyyənlişməsi və Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə Ermənistanla birləşməsidir. Üstəlik, bu qərarlar Azərbaycan xalqı və ya parlamenti tərəfindən deyil, birbaşa Sovet rəhbərliyi tərəfindən tətbiq olunmuşdur.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan türklərinin o torpaqlardan köçürülməsi üçün bir zəmin yaradılmışdır. Ermənilər və erməni tarixçiləri bu həqiqətləri çox yaxşı bilirlər, lakin dünyadan gizlədirlər. Dünya ictimaiyyəti, təəssüf ki, bu həqiqətlərin çoxundan xəbərsizdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan ictimai diplomatiya səyləri sayəsində Azərbaycanın haqlı mübarizəsi dünyaya daha yaxşı çatdırılmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev isə prezidentliyi dövründə qatıldığı hər beynəlxalq görüşdə Azərbaycan xəritəsini çıxararaq Qarabağda ermənilərin tarixi olaraq yaşamadığını, az sayda erməninin də Türkiyə, İran və Rusiyadan gətirilərək bu bölgələrə yerləşdirildiyini izah etməyə çalışmışdır. Çünki Qarabağ problemi 1990-cı illərdə başlamış və yalnız 2020-ci ildə həllini tapmışdır. Nəhayət, 2023-cü ildə Qarabağ torpaqlarında Azərbaycan Bayrağı dalğalanmağa başlamışdır.

Hazırda Azərbaycan Dövləti Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru yenidən qurur və köçkünlər

ata-baba yurdlarına qayıdırlar. Ermənilər Qarabağ torpaqlarında daş üstündə daş qoymamış, evləri, binaları və hətta qəbiristanlıqları belə dağıtmışlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan bu torpaqlara həyat verir və soydaşlarının geri qayıtmasını təmin edir. Qərbi azərbaycanlıların da öz torpaqlarına qayıtması arzuolunandır. Birinci Qarabağ müharibəsinə gedən prosesdə bölgədə qalan Qərbi azərbaycanlılar zorla köçürülmüşdür. Daha da əvvəlki dövrlərə baxsaq, 1918-1920-ci illərdə baş verən qırğınlar və 1948-1953-cü illərdəki məcburi köçlər hələ də yaddaşlardadır. Həmin dövrlərdə Qərbi Azərbaycandakı kəndləri boşaltmaq məqsədilə burada yaşayanlar Azərbaycanın daxili bölgələrindəki isti və fərqli iqlim şəraitinə zorla yerləşdirilmişlər. Bu zülm 1987-ci ildə yenidən başlamış və 1991-ci ildə sona çatmışdır.

Türk dövlətləri gücləndikcə və Azərbaycan dövlətinə dəstək verdikcə, Qərbi Azərbaycan türkləri öz hüquqlarını müdafiə edə biləcək və ata-baba yurdlarına qayıda biləcəklər. Prezident İlham Əliyevin sözlərinin reallaşdığına şahidi olmuşuq. həyata keçdiyinə şahidlik edilmişdir. Prezident hər zaman Qarabağa mütləq qayıdacağını demiş və buna nail olmuşdur. Türkiyə və Azərbaycanın birliyi hər sahədə Bakının iradəsini gücləndirmişdir və bu birlik iki ölkəni daha da qüdrətli edəcəkdir. Digər türk respublikaları da bu türk birliyinə dəstək vermək üçün lazımı addımları atırlar. Qərbi azərbaycanlılar təkcə Türkiyədə deyil, Qazaxıstan, Qırğızıstan kimi digər türk respublikalarında da sıx yaşayırlar. 1948-ci ildə məcburi köç nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti Qazaxıstan və Özbəkistana göndərilmişdir. Eyni dövrdə Gürcüstan torpaqlarından da bəzi Axısqa türkləri bu bölgələrə yerləşdirilmişdir. Buna görə də, türk respublikalarında da Qərbi azərbaycanlılar yaşayır və onların nəvələri də ata-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycana qayıtmaq istəyir və gözləməkdədirlər.

3. Qərbi Azərbaycandakı erməni təxribatı

Bir əsr ərzində üç əsas köç dalğası yaşamışdır: 1918-1920, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə Qərbi azərbaycanlılara qarşı məcburi köçlər həyata keçirilmişdir. Bu köçlər nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti Azərbaycan, Türkiyə və İran ərazilərində məskunlaşmışdır. Xüsusilə İranda köç edənlərin bir hissəsi geri qayıtmış, bir hissəsi isə orada qalmışdır. Həmçinin, Stalinin əmri ilə 1948-1953-cü illərdə Qərbi azərbaycanlılar Orta Asiyadakı türk respublikalarına, xüsusən də Qazaxıstan və Özbəkistana köçürülmüşdür. Hazırda buralarda da əhəmiyyətli sayda Qərbi azərbaycanlı yaşayır.

Qərbi azərbaycanlılar dünyanın bir çox yerində, o cümlədən Avropa və Amerikada da məskunlaşmışlar. Məsələn, İrəvan Xanının nəvəsi hazırda Almaniyanın Ştutqart şəhərində yaşayır. Son bir əsrdə baş verən üç böyük köç dalğası nəticəsində ən az 250-350 min azərbaycanlı 1987-1991-ci illər arasında köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1948-1953-cü illərdə isə köçkünlərin ən az 100-200 min nəfər olduğu təxmin edilir. Bu köçlər zamanı bir çox insan qətlə yetirilmiş və ağır şəraitə uyğunlaşa bilməyərək həyatını itirmişdir. Ümumilikdə, hal hazırda dünya üzrə təxminən 2 milyona yaxın Qərbi azərbaycanlı nəslə səpələnmişdir. Ən pis halda, son köç dalğasında məcburi köçürülən 250-350 min nəfər geri qayıtmağı arzu edir.

Son statistikaya görə, təkcə Bakıda 30 mindən çox erməni yaşayır. Azərbaycan dövləti Bakıdakı erməni kilsəsinə və erməni icmasına tam dəstək verir, onların ibadətlərini təhlükəsiz şəraitdə həyata keçirə bilmələri üçün lazımı şəraiti təmin edir. Buna qarşılıq olaraq Ermənistanın İrəvan və digər bölgələrində demək olar ki, heç bir azərbaycanlı yaşamır. Orada əhalinin 99%-i ermənilərdən ibarətdir və azərbaycanlılara dair heç bir iz yoxdur. Bakıda erməni kilsəsi kimi tikili-

lər dövlət tərəfindən qorunduğu halda, Ermənistandakı məscidlər, qəbiristanlıqlar və digər azərbaycanlılara məxsus tarixi əsərlər təəssüf ki, təxribata məruz qalmış və ya məhv edilmişdir. Xüsusilə Qarabağda baş verənlər bunu açıq şəkildə göstərir. Təkcə məscidlər deyil, bəzi alman xristian missionerlərinin qurduğu kilsələr belə dağıdılmış və öz məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Hətta bəzi yerlərdə həm məscidlərdən, həm də kilsələrdən heyvan damı kimi istifadə olunmuşdur. Tək salamat qalan məscid isə müdafiə məqsədi ilə qüllə kimi istifadə olunduğundan zərər görməmişdir.

Əvvəllər hər məhəllədə bir məscid olduğu halda, bu gün çox az sayda məscid salamat qalmışdır. Bunlar isə Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Dövlətinin dəstəyi ilə bərpa edilərək qorunur. Lakin İrəvanda yeganə məscid Səfəvilər dövründə tikilən və şiə məscidi olaraq İran tərəfindən bərpa edilən məsciddir. Azərbaycanın oradakı tarixi məhəllələri, sarayları və mədəniyyət abidələri isə böyük ölçüdə dağıdılmışdır. Təəssüf ki, bu məscidlərdən bəziləri içki məkanı və ya restoran kimi istifadə olunur. Bu da mədəni və dini dəyərlərə nə qədər biganə yanaşıldığını göstərir. Bu məhəllələr və ərazilər demək olar ki, tamamilə məhv edilərək bölgənin Azərbaycan və türk kökləri ilə əlaqəsinin kəsilməsinə cəhd göstərilir.

Bu vəziyyətin düzəldilməsi üçün UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatlara dəfələrlə müraciət edilsə də, lazımı dəstək alınmamışdır. Bunun əksinə, Ermənistandan türk əleyhinə çağırışlar davam etməkdə, hətta Türkiyə və Azərbaycana qarşı haqsız ittihamlar irəli sürülməkdədir. Halbuki bölgədə yaşayan türklər demək olar ki, tamamilə məhv edilmiş, türk mədəniyyətinin izləri silinməyə çalışılmışdır. Qarabağda minaların təmizlənməsi ilə bağlı da böyük problemlər mövcuddur. böyükdür. Ermənilər bölgənin bir çox yerini minalamışlar və bu vəziyyət həm insanlara, həm də heyvanlara zərər verir. Hətta meyvə ağacları kəsilərək kənd tə-

sərrüfatının davam etməsinə mane olunmuşdur. Bu mövzu ilə bağlı çəkilən fotolarda məscidlərin donuz damı kimi istifadə edildiyi, bu görüntülərin təbliğat məqsədi ilə də istifadə edildiyi açıq-aydın görünür. Burada türklərin tolerantlığı, törədilən bu dağıntılar qarşısında təəssüf ki, amansızcasına sınağa çəkilməmişdir. Ermənilər nə qədər məsum görünməyə çalışsalar da, həqiqətlər bir gün mütləq üzə çıxacaq. Lobbi fəaliyyətləri bəlkə də müvəqqəti üstünlüklər təmin edə bilərlər, lakin həqiqət gec-tez üzə çıxacaq.

4. Qərbi Azərbaycanın Türk dünyasının gələcəyindəki geopolitik əhəmiyyəti

Xəritəyə nəzər saldıqda, Ermənistan dövləti qurularkən Türkiyə ilə Azərbaycan arasına bir xəncərin sancıldığı görünür. O dövrdəki Rus Çarlığı və sonralar Sovet İttifaqı, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı sərhəd bölgəsinə xristian bir dövlət quraraq neftlə zəngin Azərbaycan torpaqlarını Türkiyədən tamamilə ayırmaq və Türk Dünyasından qoparmaq istəmişdir.

Qərbi Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinə nəzər saldıqda, Türk Dünyasının birləşdirilməsi üçün Qərbi Azərbaycanın geri qaytarılması və Qərbi azərbaycanlıların o torpaqlarda yaşaması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə Zəngəzur Dəhlizi aktivləşdirilsə, həmin bölgələrdə Qərbi azərbaycanlılar məskunlaşar, sülh bərqərar olar və yol marşrutları təhlükəsiz olar. Türkiyədən çıxan nəqliyyat vasitələri, Azərbaycan üzərindən digər Türk dövlətlərinə rahatlıqla çata bilər. Zəngəzur Dəhlizi yalnız bir avtomobil və ya dəmir yolu kimi düşünülməməlidir. Eyni zamanda enerji xətti kimi də istifadə oluna bilər. Təbii qaz, elektrik və yaşıl enerji kimi qaynaqlar bu dəhlizdən keçə bilər. Yaxın gələcəkdə Zəngəzur Dəhlizinin aktiv hala gəlməsi gözlənilir. Bundan əlavə, Ermənistan, öz dəmir yolları ilə Rusiya və ya digər bölgələrə birbaşa çıxış əldə edə bilmir. Dağlıq relyefinə görə Sovet dövründə Naxçıvan

üzərindən fəal şəkildə istifadə edilən dəmir yolu və avtomobil yolu marşrutundan istifadə etmək məcburiyyətindədir.

Ermənistan baxımından da Zəngəzur Dəhlizinin işlək vəziyyətə gəlməsi iqtisadi inkişaf üçün böyük bir fürsət olacaq. Hal-hazırda 350 mindən 500 minə qədər Azərbaycan türkü Ermənistana geri dönüb ata-baba torpaqlarında yaşayacaq. Bu vəziyyət, Ermənistan dövlətinin həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən güclənməsinə səbəb olacaq. Azərbaycan, Ermənistan dövlətinin varlığını qəbul edir və bu mövzuda problem yaşamır. Lakin Azərbaycan türklərinin orada yaşaması, Ermənistanın inkişafı və Türkiyə-Azərbaycan-Ermənistan arasındakı əlaqələrin güclənməsi üçün zəruridir. Bu prosesdə Türkiyə və Azərbaycan zəmanətçi rolunu öz üzərinə götürə bilər. Qərbi azərbaycanlıların öz torpaqlarına qayıtması məsələsinə gəldikdə; ermənilər Azərbaycan və Türk dilini çox yaxşı bilirlər. Çünki onlar türk torpaqlarına gəlmiş, burada dolanıyıqlarını təmin etmək üçün türk və Azərbaycan türkçəsini öyrənmişlər. Bu səbəbdən hər hansı bir dil və ya ünsiyyət problemi yaşanmır. Ancaq Daşnak və digər revanşist düşüncəli erməni siyasi liderləri bu həqiqəti qəbul etməlidir. Çünki müharibə ilə heç bir problem həll edilə bilməz. Sülh ancaq qarşılıqlı anlaşma ilə mümkün ola bilər. Qərbi Azərbaycan bölgəsinin Qərbi azərbaycanlılara qazandırılması, nəticə etibarilə Türk Dünyasına böyük töhfə verəcəkdir. Beləliklə, təkcə Zəngəzur Dəhlizindən deyil, Ermənistan torpaqlarından keçən digər bütün bölgələrdən də asanlıqla faydalanmaq mümkün olacaqdır.

5. Paşinyanın Qarabağ və Qərbi Azərbaycana yanaşması

Qarabağ mövzusunda geri addım atan Paşinyanın Türkiyə və Azərbaycanla əlaqələrin yenidən qurulması çərçivəsində Ermənistan Konstitusiyasında dəyişiklikləri gündəmə gətirdiyi müşahidə olunur. Əgər Paşinyan Er-

mənistanın mövcud torpaqlarını belə qoruya bilsə, bu, onun üçün böyük bir uğurdur. Çünki tarix boyu Ermənistan dövləti mövcud olmayıb. Bu, Azərbaycan və Türk torpaqları üzərində qurulmuş bir Ermənistan dövlətidir. Başlanğıcda təxminən doqquz min kvadrat kilometr olan ərazi, Sovetlər dövründə iyirmi bir min kvadrat kilometrədən çox artırılmışdır. Qarabağ işğalı ilə birlikdə ermənilər, Qərbi azərbaycanlıları köçürməklə bu torpaqları faktiki olaraq ələ keçirmişlər.

İrəvan bölgəsinə və ətrafına nəzər saldıqda, Sovet İttifaqının son dövrlərinə qədər, məsələn 1988-ci ilə qədər bu bölgələrdə çox sayda Azərbaycan Türkü kəndi mövcud idi. Lakin ermənilər, bu kəndlərin əhalisini böyük ölçüdə köçürməklə yaşayış məskənlərini tamamilə dəyişdirmişlər. Bu gün o kəndlərdə, məsələn bir vaxtlar min ailə yaşayan kəndlərdə cəmi 10-15 evdə həyat vardır. Bu da əhalinin və məskunlaşmanın nə qədər azaldığını açıq şəkildə göstərir.

Paşinyan, Qarabağ probleminin Azərbaycanın hərbi qüvvəsi ilə həll olunduğunu yaxşı dərk edir. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, Qarabağın bütün ərazilərində nəzarəti ələ keçirmişdir. Azərbaycan Ermənistanından yalnız Qarabağla bağlı deyil, bütün ərazi iddialarından əl çəkməsini və konstitusiyaya dəyişiklikləri etməsini şərt kimi qoyur. Ermənistan yalnız Azərbaycana qarşı deyil, Türkiyəyə qarşı da ərazi iddiaları daşıyır. Məsələn, Ermənistan rəsmi emblemlərində Ağrı Dağından istifadə edir və Şərqi Anadolunu da öz torpaqları hesab edir. Beləliklə, "Böyük Ermənistan" xəyalları hələ də yaşayır.

Azərbaycanın birinci şərti: "Ermənistan bu iddialardan imtina etməli və konstitusiyaya dəyişikliyi etməlidir." Həmçinin Zəngəzur Dəhlizinin açılması üçün Ermənistan Azərbaycanın şərtlərini qəbul etməlidir. Paşinyan bu barədə müsbət niyyət bəyan etsə də hələ konstitusiyaya dəyişiklikləri və referendum reallaşmamışdır. Təəssüf ki, Qərbi Azərbaycan mövzusu daha da çətinləşir. Paşinyan, Qərbi Azərbaycan məsələsində hələ müsbət

bir addım atmamış, Qərbi Azərbaycan İcması rəsmiləri ilə görüşməkdən yayınır. Bu sahədə bir dialoq qurulmalı və irəliləyiş əldə edilməlidir.

Qərbi Azərbaycan İcması, dəfələrlə rəsmi müraciətlər etmiş və qeyri-hökumət təşkilatı kimi tanınmasını tələb etmişdir. Çünki dünya miqyasında təxminən iki milyon Qərbi azərbaycanlı yaşayır və bunların böyük əksəriyyəti Azərbaycandır. Qərbi azərbaycanlılar, dəfələrlə öz torpaqlarından köçürülmüşlər və sonuncu köçdən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, həmin torpaqlara qayıda bilmirlər. Doğulduqları və böyüdükləri torpaqlarda yaşamaq, babalarının və əcdadlarının qəbirlərini ziyarət etmək əsas bir insan haqqıdır. Bu haqlarının tanınmasını tələb edirlər.

Lakin təəssüf ki, Paşinyan və Ermənistan Dövləti, bu məsələdə müsbət bir addım atmamış, atma niyyətində də görünmür. Bəlkə də Paşinyan, 2026-cı il seçkiləri yaxınlaşdığı üçün bu həssas mövzularda toxunmaqdan çəkinir və ictimaiyyətə fərqli mesajlar verir. İrəlidəki prosesdə, xüsusilə seçkilər və sülh prosesi tamamlandıqdan sonra Qərbi Azərbaycan məsələsində müsbət irəliləyişlər yaşana bilər. Çünki Azərbaycan Dövləti də Qərbi azərbaycanlıların haqlarının qorunması üçün böyük bir səy göstərir.

Hal-hazırda azərbaycanlıları sevindirəcək konkret bir açıqlama ya da irəliləyiş yoxdur. Lakin sülh təmin edildikdən sonra Ermənistanın ağıllanaçağı və bu mövzunu qəbul edəcəyi ümid edilir. Qərbi azərbaycanlıların öz torpaqlarına qayıtması və orada yaşaması, Ermənistanın güclənməsinə töhfə verəcək. Bu, Ermənistan üçün zərər deyil, faydalı olacaqdır. Bunun üçün də bir qədər vaxt lazımdır.

6. Rusiyanın Qərbi Azərbaycan məsələsinə yanaşması

Rusiya, Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü ümumi mənada tanımaqla yanaşı, Ermənistanın strateji müttəfiqi mövqeyindədir. Ermənistanın qurulmasında və

varlığını davam etdirməsində Rusiya İmperiyası və Sovet İttifaqı əhəmiyyətli rollar oynamışdır. Buna görə də Rusiya, Ermənistan dövlətinin davamlılığını dəstəkləyir. Lakin Qərbi azərbaycanlıların torpaqlarından sürgün edilməsində də Sovet rəhbərliyi və siyasi liderlərin əhəmiyyətli məsuliyyətləri vardır. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanına verilməsi Sovetlər tərəfindən qərarlaşdırılmışdır.

Zəngəzurun şərq, qərbi və qəlbi olaraq xarakterizə edilə biləcək ərazilər Sovet dövründə Ermənistan sərhədləri daxilinə salınmışdır. Həmçinin Göyçə Gölü ətrafındakı türk kəndlərinin əksəriyyəti də bu bölgədə yerləşir. 1918-1920-ci illərdəki Azərbaycan Cümhuriyyəti xəritələrində sərhədlər bu gölün ortasından keçirdi. Lakin Sovetlər bu torpaqları Ermənistanına vermişdir.

Rusiya, Qərbi azərbaycanlıların haqları ilə bağlı hələlik rəsmi müsbət bir açıqlama verməmişdir. Lakin Rusiya, Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan və ərazi bütövlüyünü də qəbul edən bir ölkədir. Ermənistan isə hələ də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qəbul etmir. Lakin Azərbaycan, zamanla bu problemi öz iradəsi ilə həll edəcəkdir. Çünki Ermənistanla heç bir kənar vasitəçiyə ehtiyac duymadan Qazax rayonunun kəndlərinin geri qaytarılması və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi işlərini Azərbaycan, təkbəşinə həyata keçirmişdir. Mövcud vəziyyətdə iki tərəfli hökumət rəsmilərindən ibarət komissiyalar sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün danışıqlarını davam etdirirlər.

Oxşar şəkildə Qərbi Azərbaycan məsələsində də Ermənistan və Azərbaycan rəsmilərinin birbaşa bir araya gələrək problemin həlli üçün zəruri addımları atacaqları ümid edilir. Hər iki tərəfin də iradəsini ortaya qoyması lazımdır. Azərbaycan bu iradəni nümayiş etdirir. Ermənistanın da eyni şəkildə bir iradə ortaya qoyması şərtidir. Beləliklə, gələcək 10-15 il ərzində ermənilər rahat şəkildə Azərbaycana, azərbaycanlılar da Ermənistanına təhlükəsiz şəkildə səyahət edə bilirlər.

Bununla da etimad mühiti yarana bilər.

Bu mövzuda Rusiya, ABŞ və Fransa kimi xarici aktorların müdaxiləsi bəzən həlli çətinləşdirə bilər. Ən yaxşı yol, tərəflərin öz aralarında birbaşa dialoqa keçməsi və problemi özlərinin həll etməsidir. ATƏT Minsk Qrupu nümunəsi də göz önündədir. Lakin Azərbaycan və region dövlətləri, öz həll yollarını tapmalıdırlar.

7. Qərbi Azərbaycan icmasının fəaliyyətləri

Bu mövzuda Qərbi Azərbaycan İcması genişmiqyaslı işlər görür və çoxsaylı nəşrlər hazırlayır. Türkiyədə yaşayan bir çox Qərbi azərbaycanlı da bu icma ilə rahatlıqla əlaqə qura bilər. Türkiyədə yaşayan Qərbi azərbaycanlılar arasında babalarından qalan sənədləri və fotosəkilləri icmanın arxivinə təhvil verənlər olur. İcma bu sənədləri bir yerdə saxlayır. Çünki bu sənədlər evdə qalmaqdan, Qərbi Azərbaycan icmasının arxivində və muzeyində qorunub saxlanılsa, daha faydalı olacaq. Bu səbəbdən icmanın veb saytında Qərbi Azərbaycan icması ilə bağlı bütün məlumatlar yerləşdirilmişdir. Azərbaycana səyahət edənlər mütləq icmaya başçəkməlidirlər.

Akademik araşdırmalar aparənlar və dissertasiya yazənlar da icma vasitəsilə dəstək ala bilərlər. Hər il Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif yerlərində beynəlxalq konfranslar təşkil edilir. Məsələn, Qərbi azərbaycanlıların sürgün edildiyi tarix olan 5-6 dekabrda beynəlxalq konfranslar təşkil olunur. ANKASAM olaraq sizin də Qərbi azərbaycanlılara dəstək verməyiniz və bu sahədə bir beyin mərkəzi funksiyasını yerinə yetirməyiniz çox faydalı olacaqdır. ANKASAM-ın beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki güclü əlaqələri sayəsində aparılacaq araşdırmalar və məqalələr müvafiq beyin mərkəzlərinə çatdırıla bilər. Belə bir iş başlanılacağı təqdirdə, Qərbi Azərbaycan İcması bunu dəstəkləyəcəkdir.

8. Qərbi Azərbaycana qayıdışın gələcəyi

Qərbi Azərbaycana qayıdış məsələsində Azərbaycan siyasi danışıqlara üstünlük verir. Bu məsələdə Ermənistanın razılaşma ehtimalı müzakirə edilir. Həmçinin Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi azərbaycanlılar öz torpaqlarına sülh və əmin-amanlıq içində qayıtmaq arzusundadırlar. Siyasi cəhətdən da sülh bərqərar olduğdan sonra bu prosesin yalnız bir müqavilənin imzalanması ilə bitməyəcəyi düşünülür. Bu, siyasi qurumlar, icmalar, akademiklər arasında dialoqların qurulması və xalqlararası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi ilə davam edəcək uzun bir prosesdir. Bu proses 5 ildən 20 ilə qədər davam edə bilər. Lakin Erməni tərəfi səmimi olarsa, sülh istəyi gerçəkdirsə və keçmişdəki düşmənçilikləri unutmağı bacarsa, bu proses sürətlənə bilər. Bu isə nəticə etibarilə tək-cə dövlətlərarası deyil, həm də xalqlararası sülhün təmin olunmasına zəmin yaradacaqdır.

Bu, çox çətin bir prosesdir. Tarix boyu dəfələrlə soyqırımlara və qətlialmlara məruz qalınmışdır. Sülh tərəfdarı olan Qərbi azərbaycanlılar öz tarixlərindən imtina etmirlər. Çünki tarix unudulduqda acılar yenidən yaşanır. Məsələn, 1992-ci il Xocalı qətlialmının sənədləri və görüntüləri olmasaydı, bu həqiqəti sübut etmək çətin olardı. Eyni şəkildə, 1918-1920-ci illərdəki digər qətlialmları da sənədləşdirmək mümkündür. Türkiyə Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın da ifadə etdiyi kimi, Ermənistan arxivlərini açmır, çünki bu sənədlər onların əleyhinədir.

Ermənistan tərəfi səmimiyyətlə sülh istəsə və Zəngəzur Dəhlizi ilə digər kommunikasiya xətləri açılsa, zamanla ticarət əlaqələri inkişaf edər və Qərbi azərbaycanlılar ən azı turist kimi öz ata-baba torpaqlarını ziyarət edə bilərlər. Əcdadlarının yaşadığı kəndləri və qəbiristanlıqları görə bilərlər. Hətta Qərbi azərbaycanlılar öz evlərini yenidən satın alaraq orada yaşamağa da hazırdırlar.

Çünki mülkləri hələ də qalır. Gələcəkdə mütləq bir həll yolu tapılacaqdır. Onlar dinc və siyasi dialoq yolu ilə torpaqlarına qayıdacaqlar. Türkiyə isə hər zaman mənəvi və siyasi dəstəyini nümayiş etdirmişdir. Bundan sonra da dəstək verməyə davam edəcəkdir.

Universitetlər də bu mövzuda mühüm işlər görürlər. Kapadokya, Ankara, Səlcuq, İstanbul, Bayburt, Ərzincan və Qafqaz Qars universitetlərində konfranslar təşkil edilir. Lakin bu cür tədbirlərin daha tez-tez keçirilməsi zəruridir. Bu mövzular daha tez-tez müzakirə olunduqda, Türkiyədə yaşayan ermənilər də Qərbi azərbaycanlılara dəstək verməyin zəruriliyini anlayacaqlar. Çünki Türkiyədə yaşayan bəzi ermənilər vardır. Onların əksəriyyəti isə İslamı qəbul etmişdir. Bəzilərinin erməni olduğu belə bilinmir. İstanbulda 54 Erməni kilsəsi var və onlar ibadətlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirirlər. Azərbaycanlılar vaxtilə ermənilərə necə sahib çıxıblarsa, ermənilərin də Azərbaycan türklərinin, yəni Qərbi azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarına sülh içində qayıtmasına müsbət yanaşacaqları ümid edilir.

9. Qafqaz geopolitikasının gələcəyi

Gəlinən nöqtədə Azərbaycan haqlı mübarizəsində mühüm uğur qazanmışdır. Qərbi Azərbaycan məsələsində də oxşar nəticə reallaşacaqdır. Müharibə dövründə də "3+3 formatı" gündəmə gəlmişdir. Müharibənin gedişatı bəlli olmasına baxmayaraq, Azərbaycan sülh üçün əlini uzatmışdır. Bu diplomatiya masasında tək-cə Azərbaycanı deyil, həm də Ermənistanı və bütün regionu qazandıracaq bir format kimi dəyərləndirilmişdir. Dəhlizlərin təhlükəsizliyi, enerji və logistika resurslarının qorunması kimi məsələlər cənab Prezident Əliyevin sülh viziyonunda mühüm yer tutur.

Ermənistan, xüsusilə Paşinyan və digər siyasətçilər eləcə də erməni xalqı böyük ölçüdə bu həqiqəti dərk edir. Əgər erməni lobbiləri də bu səmimiyyəti görüb əl uzatsalar,

Qafqaz regionu münaqişələrin yaşandığı deyil, həqiqi mənada ortaq sülh və rifahın paylaşıldığı bir "sülh evi" nə çevriləcəkdir. Türk tarixi onsuz da buna şahidlik edir. Əgər istinad axtarılsa, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tərəfində güclü dəlillər mövcuddur. Xüsusilə bu coğrafiyanın parçalanma prosesi, Qərbi Azərbaycan İcması veb-saytında da çox aydın şəkildə görünür. Bu sayt araşdırıldıqda, Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın demoqrafik hərəkətlərlə necə parçalandığı, məsuliyyət daşıyanların kimlər olduğu, 19-cu əsr Çar Rusiyası və 20-ci əsr Sovet İttifaqı dövründə aparılan siyasətlər fonunda görünəcəkdir.

Regionun öz təşəbbüsünü ələ alması, bu məsələnin ən əhəmiyyətli elementlərindən biridir. Bu problemin Azərbaycan və Ermənistan arasında həll edilməsi arzu olunur. Lakin təəssüf ki, kənardan nifaq salmağa çalışan və bu regionu qarışdırmağa maraqlı olan bir çox dövlət vardır. Keçmişdə bu ölkələr bəlli olduğu halda, bu gün də Fransa və Hindistan kimi ölkələr burada rol oynamağa çalışırlar. Böyük güc olduğunu iddia edən dövlətlər təəssüf ki, yaxşı sınaqdan keçmirlər.

Qarabağdan sonrakı diplomatiya hələ də aktivdir. "3+3 formatı" da daxil olmaqla, Qərbi Azərbaycan probleminin həlli üçün müxtəlif yollar təklif edilir. Bu, çox müsbət bir yanaşmadır. Regiondan kənar dövlətlərin Qafqazda problemləri həll etməsinə ehtiyac yoxdur. 3+3 formatı çərçivəsində bu məsələlər region dövlətləri arasında həll oluna bilər. Ermənistanın Qərbdən dəstək alması və regiona xarici qüvvələri gətirməyə çalışması isə böyük bir problemdir.

Bu gün Azərbaycan-Ermənistan sərhədində Avropa İttifaqı müşahidəçiləri yerləşir. Lakin onlar, əvvəlki vətəndaş cəmiyyəti üzvləri deyillər. Ermənistan Fransanın dəstəyi ilə bu şəxsləri ora gətirmiş və onların qalma müddətlərini 2027-ci ilə qədər uzatmışdır. Bu, regionu xarici qüvvələr üçün əhəmiyyətli edir. Lakin Azərbaycan və Türkiyə, Qərb güclərinin regiona daxil olmasını istəmirlər.

Türkiyə, NATO üzvü bir ölkə olaraq onsuz da buradadır. Başqa bir NATO üzvü dövlətin regiona gəlməsinə ehtiyac yoxdur. Hətta ABŞ da bunu anlamağa başlamış və Türkiyəyə daha çox dəstək verməyə çalışır. Trampdan sonrakı prosesdə nələrin baş verəcəyi bəlli deyil, lakin Azərbaycan, başqa qüvvələrin regionda olmasını istəmir.

Hazırda dünya təyyarələrinin böyük əksəriyyəti Türkiyə və Azərbaycan üzərindən şərq-qərb marşrutu ilə hərəkət edir. Region geosiyasi cəhətdən çox strateji əhəmiyyətə malikdir. Rusiya-Ukrayna Müharibəsi və İran-İsrail gərginlikləri fonunda Qafqaz, yeganə təhlükəsiz region olaraq qalır. Azərbaycan və Türkiyə, bunu təmin etmişdir. Çin də burada mövcud olan strateji mövqedən faydalanmaq arzusundadır. Azərbaycan çox tərəfli strateji ittifaq içindədir ki, buna da Orta Dəhliz daxildir.

İkinci Türkiyə-Azərbaycan-Pakistan zirvəsi Laçında keçirilmişdir. Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan birgə layihələr hazırlır. Yaxın gələcəkdə Özbəkistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi digər Türk dövlətlərinin də bu zirvələrə qatılması gözlənilir. 3+3 formatı, yəni Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan və İranın da daxil olduğu bir birlik, regionda sülhü təmin edəcəkdir. Başqa güclərin regiona gəlməsi arzu edilmir. Və buna da icazə verilməyəcəkdir. Keçmişdə buna icazə verilməmişdir. Lakin qarşısı alın bilmədiyi üçün regiona daxil olmuşlar. Ancaq indi də regiondan getmək istəmirlər.

Osmanlı İmperiyasının dağıldığı dövrdən bəri bu kənar qüvvələrin regiondakı mövcudluğu davam etməkdədir. Onların təsiri İraqda və Suriyada hələ də hiss olunmaqdadır. Əgər o dövrdə Osmanlı İmperiyasının gücü daha çox olsaydı, bu ərazilər Türkiyənin nəzarətində qalardı və bu gün belə bir vəziyyətlə qarşılaşılmazdı.

Ermənistan, baş verən hadisələrdən düzgün nəticələr çıxarmalıdır. Çünki Azərbaycan və Türkiyə ilə dost və qardaş olmadan bu regionda heç bir iqtisadi inkişaf mümkün

deyildir. Heç bir dövlət uğur qazana bilməz. Gürcüstan isə ən doğru qərarı qəbul etmişdir. Tiflis rəhbərliyi, ən başından bəri Bakı və Ankaranın milli və beynəlxalq layihələrində ortaqlar kimi iştirak etmişdir. Azərbaycan nefti, təbii qazı və digər enerji ehtiyatları Gürcüstan üzərindən, Qara Dəniz və Türkiyə marşrutu ilə dünyaya çatdırılır. Gürcüstan da bundan böyük iqtisadi gəlir əldə edir və gürcü xalqının rifahı artır.

Ermənistan da bu fürsəti yaxşı dəyərləndirə bilsə, Zəngəzur üzərindən ticarətin və logistikanın mühüm bir hissəsi ola bilər. Çünki Gürcüstan üzərindən daşınan yüklər kifayət deyil. Zəngəzur Dəhlizi və digər yolların da istifadəsi zəruridir. Bu yollar, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında logistika baxımından böyük töhfə verəcəkdir. Dünya nizamı yenidən formalaşarkən, gələcək 5-10 il içində sərhədlər və xəritələr də dəyişə bilər. Ermənistan da bunu yaxşı dərk etmişdir.

Nəticə

Qərbi Azərbaycandan bəhs edərkən yalnız Azərbaycanda yaşayan Qərbi azərbaycanlılar nəzərdə tutulmur. Eyni zamanda 1918-1920-ci illərdə və Sovet İttifaqı dövründə indiki Ermənistan ərazilərindən köçürülərək Türkiyə torpaqlarına yerləşmiş minlərlə Qərbi azərbaycanlı da vardır. Bu gün Türkiyənin Qars, İğdır, Ərzurum və Ərzincan kimi vilayətlərində çox sayda Qərbi azərbaycanlı yaşayır. Onların da babalarından qalan torpaqlara dönmək və orada yaşamaq hüquqları vardır.

Türkiyədə yaşayan Qərbi azərbaycanlıların da Qərbi Azərbaycan İcmasının himayəsi altında birlik nümayiş etdirərək bu mövzu ilə bağlı tələblərini dünyaya daha güclü şəkildə çatdırmaq üçün üzrlərinə düşəni etmələri zəruridir. Eyni zamanda beynəlxalq ictimaiyyətin də Qərbi azərbaycan türklərinə dəstək verməsi təmin edilməlidir. Qərbi Azərbaycan İcması, hazırda dünyanın müxtəlif yerlərində konfranslar təşkil etməkdə,

fərqli ölkələrdə yaşayan Qərbi azərbaycanlıların Azərbaycan diasporası ilə daha güclü əlaqələr qurması üçün işlər görməkdədir. Elmi sahədə də universitetlərin Qərbi Azərbaycan türklərinin hüquqlarının müdafiəsi mövzusunda akademik işlər aparması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağda yaxud bu günkü Ermənistan ərazisində tarix boyu bir Erməni dövləti olmamışdır. Ancaq Ermənistan, sadəcə Qarabağ deyil, ətrafındakı yeddi rayonu da işğal etmişdir. Azərbaycan isə İkinci Qarabağ Müharibəsi ilə öz torpaqlarını işğaldan azad etməyi bacarmışdır. Gəlinən nöqtədə Qərbi azərbaycanlılar, Qərbi Azərbaycan İcmasının himayəsi altında bir yumruq kimi birləşmişlər. Ancaq erməniləri və Ermənistan dövlətini inandırmaq üçün Qərbi Azərbaycan İcması rəhbərliyi və rəsmiləri ilə Ermənistan Respublikasının rəsmilərinin bir araya gəlməsi şərtidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də bu mövzuda dəfələrlə çağırış etmişdir. Qərbi azərbaycanlıların mütləq Ermənistanda, erməni siyasi rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməsi zəruridir. Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarına dönmələri üçün Ermənistan dövləti iradə nümayiş etdirməli və bu prosesi təmin etməlidir. Ermənistan, Qərbi azərbaycanlıların sülh içində yaşamalarını təmin edəcək bir zəmanət verməlidir. Əgər xalqların Qafqazda sülh içində yaşaması istənilirsə, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarına geri dönməsi qaçınılmazdır. Bu reallaşarsa, sadəcə Qarabağda deyil, bütün Qafqazda davamlı bir sülh mühiti təmin edilə bilər.

Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış sülh müqaviləsindən sonra Ermənistan tərəfinin Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası üçün zəruri addımları atması gözlənilir. Azərbaycan tərəfi bu mövzuda üzərinə düşəni etməkdədir. Müharibə olmadan, problem yaranmadan və davamlı sülh şəraitində Qərbi azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarına qayıtması arzu olunur.

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunun toponimləri

SAYALI SADIQOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, professor
sayalisadigova@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunda qədim onomastik leksikası tədqiq olunmuşdur. Müəyyənləşdirilir ki, onomastik vahidlər xalqın tarixini özündə qoruyub saxlayan mənbə kimi onların tarixən yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək üçün zəngi faktlar verir. Bu ərazidə xalqımızı tarixi ilə səsleşən bir çox tayfalar, xalqlar yaşamışdır. Bu tayfa adları əsasında, eləcə də şəxs, relyef adları ilə yaranan toponimlərin əksəriyyəti türk xalqlarının etnonimləri, eləcə də ümumişlək sözləri ilə bağlıdır. Bununla yanaşı Çəmbərək ərazisində yerleşən qədim yer-yurd adların etimologiyası təhlil edilmişdir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunun mikrotoponimlər qruplaşdırılaraq türk mənşəli olması zəngin faktlarla sübut edilmişdir. Makro və mikrotoponimlərin təhlillərindən aydın olur ki, qədim Ögüz yurdu olan Qərbi Azərbaycan bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: toponim, onomastik leksika, etnonim, hidronim, Çəmbərək, coğrafi adlar.

Çəmbərəkənd toponiminin düzgün yazılışı "Çəmbərəkənd" formasıdır, bu da "dairəvi", "yumru" mənasını verən "çəmbər" (halqa, dairə) və "kənd" (yaşayış məntəqəsi) sözlərindən düzəlmişdir. Bu, Azərbaycan dilində geniş yayılmış bir yer adıdır və Bakı

şəhərində məhəllə və parkı (Çəmbərəkənd parkı) eyni adlı yaşayış məntəqəsinə işarə edir. Onomastik leksika, xüsusilə toponimlər xalqın tarixini özündə qoruyub saxlayan mənbə kimi onların tarixən yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək üçün zəngin faktlar verir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin bir sistem halında tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ?n mühüm vəzifələrdəndir. Çünki toponimlər dilin lüğət tərkibində müxtəlif dövrlərin tarixi izlərini özündə qoruyub saxlayan real linqvistik faktlardır. Ən qədim leksik vahidlər əsasında yaranan Qərbi Azərbaycan toponimləri xalqımızın qədim kökləri, yaranma tarixi haqqında dəyərli elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. M. Hüseynova yazır: "Azərbaycan, o sıradan onun qərb, şərq, cənub, şimal bölgələri çox qədim zamanlardan rəngarəng mədəniyyətlərin qarşılaşdığı böyük bir ərazini əhatə edən bir məkan olmuşdur. Bu ərazilər tarixən, daha dəqiqi, şumer, hun, böyük türk mədəniyyətlərinin birləşdikləri yerlərdir" [7,s.32]. Qədim türk mədəniyyətlərini bir-

ləşdirən coğrafi adlar xalqımızın coğrafiyası, tarixi və dili ilə bağlı məlumatları özündə ehtiva etməklə yanaşı bu ərazilərdə yaşayan xalqların məskunlaşma tarixini özündə yaşadan mənbələrdir. Bununla yanaşı bu dil vahidləri dilin lüğət tərkibində baş vermiş leksik, qrammatik dəyişiklikləri də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ona görə də türk xalqlarının tarixən yaşadığı məskənləri, onların qədim mənşəyi haqqında məlumatları, tarixi izləri məhz bu coğrafi adların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Çünki toponimlər adi söz deyil, tarixi abidə kimi xalqın formalaşmasını, mənşəyini özündə qoruyub saxlayır. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunda işlənən makro və mikro toponimlər azərbaycanlıların qədimdən yaşadığı yerlərdən biri olduğunu sübut edən faktlardır. Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Çəmbərək rayonunun toponimləri - kənd, bulaq, dağ, çay, məhəllə, qala və s. adları xalqın minillik tarixindən xəbər verir. K. Səmədova yazır: "Onomastik leksika insanların inkişaf tarixi haqqında informasiya daşdığına görə təkcə dil mənşəyinə görə mənsub olduğu dilin daşıyıcısı olan xalqın malı sayılmamalı, mahiyyət və məzmununa görə ümumbəşəri sərvət səviyyəsində qəbul edilməlidir. Təəssüf ki, bu tələb süni yollarla qədimliyini sübut etmək istəyən, tarixi saxtalaşdırmağa çalışanlar, xüsusən ermənilər tərəfindən həmişə pozulur. Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə Ermənistanda həmişə belə bir siyasət həyata keçirilmişdir. Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi, azərbaycanlıların zorla bu ərazidən çıxarılması ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir." [11, s.581]. Erməni təcavüzü altında olan Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunun toponimləri müxtəlif dövrlərdə dəyişdirilmişdir. Minillik tarixə malik olan türk mənşəli onomastik vahidlərin erməni mənşəli vahidlərlə əvəz edilməsi bu torpaq-

da yaşayan azərbaycanlıların tarixən bu ərazidə yaşamasını təsdiq edən faktların saxtalaşdırılmasıdır. Həbib Həsənov yazır: "Əgər İrəvan xanlığının zəbti və Çar Rusiyasına birləşdirilməsi ilə başlanan və 1918-ci ilədək davam edən 90 illik dövr azərbaycanlılar üçün fəlakət dövrünün başlanğıcından xəbər verirdisə, 1918-ci ildən başlayan və 1988-ci ilədək davam edən 70 illik müddət Azərbaycan xalqı üçün həqiqi real fəlakət, faciə, genosid dövrü kimi erməni hakim dairələrinin dövlət səviyyəsində həyata keçirdikləri cinayət dövrü kimi tarixə daxil olmalıdır" [6,s.31].

Xalqın tarixi torpaqlarının adlarını, eləcə də müxtəlif dövrlərdə onun tarixi köklərini özündə əks etdirən toponimlərin, etnonimlərin dəyişdirilməsi obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün sübut və faktları saxtalaşdıran ermənilərin apardığı siyasətin konturlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanda Çəmbərək ərazisində yerləşən toponimlərin dəyişdirilməsi burada yaşayan yerli sakinlərinin tarixi izini itirməyə istiqamətlənmişdir. Çəmbərək rayonu Qərbi Azərbaycanda ərazisinin genişliyinə və əhalinin sayına görə fərqlənir. Çəmbərək rayonu Ağstafaçay çayının qolu olan Getik çayının sahilində yerləşən və azərbaycanlıların yaşadığı ən qədim ərazilərdən biridir. Q.Qeybullayev qeyd etmişdir ki, Çəmbərək Yelezavetpol (Gəncə) quberniyasında Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselski rayonunda) kənd adıdır. 1937-ci ildə XI Ordunun şərəfinə Krasnoselo adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində Çəmbərə (dağ döşündə böyük-hamar yer) sözündəndir. Eyni zamanda Çəmbərək İrəvan xanlığının Vedibasara mahalında kənd adı kimi işlənmişdir. 1935-ci ildə həmin ad dəyişdirilərək ermənicə Surenaşen adlandırılmışdır. Bu yerlər Kiçik Qafqazda keçmişdə yaylaq yeri olmuş, Çəmbərək aşının adındandır [8,s.134]. Faktdan

göründüyü kimi müxtəlif bölgədə yerləşən Çəmbərək toponimi bir bölgədə Krasnose-lo, digər bölgədə isə Surenaşen kimi dəyişdirilmişdir. Sonralar isə bu qədim türk torpaqları mənimsənilmişdir. Həbib Həsənov yazır: "1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasında azərbaycanlılara qarşı genosid- soyqırımı təşkil olundu. 1920-ci il V.İ. Leninin silahdaşları, onu pulla təmin edən, poçt və bank yaran ermənilərin yardımını ilə və V.İ. Leninin razılığı ilə Zəngəzur və Göyçə mahallarının, Qazax Qəzasının Dilican dərəsinin azərbaycanlılar yaşayan əraziləri Azərbaycandan qoparılarq Ermənistan ilhaq edildi. Daha doğrusu Ermənistan respublikası yaratmaq naminə bu torpaqlar ermənilərə bağışlandı. [6,s.19].

Tarixən azərbaycanlıların qədim tarixi torpağı olan Çəmbərək rayonu bu vaxt Ermənistan verilməmişdir. Çəmbərək toponimi türk mənşəlidir və bu söz Azərbaycan dialektlərində müxtəlif mənələrdə işlənir. Çəmbərəkənd toponiminin düzgün yazılışı "Çəmbərəkənd" formasıdır, çünki bu toponim "çəmbər" "dairəvi", "yumru" mənasını verən və "kənd" sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bu, Azərbaycan dilində geniş yayılmış yer adıdır və Bakı şəhərində məhəllə və park (Çəmbərəkənd parkı), Laçın rayonunda eyni adlı yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Balakən, Basarkeçər, Göyçay, Oğuz, Şəki, Zaqatala dialektlərində - arabının və ya xışın qolunu boyunduruğa birləşdirən qatış və ya zəncir mənasını; Gədəbəy, Tovuz dialektində araba təkərinin qövs şəklində olan ağac hissələri; Zaqatala dialektində dəhlənin sapına keçirilən dəmir halqa, Şamaxıda xəstəlik adı kimi işlənmişdir [1,s.99]. Çəmbərək toponimi yerləşdiyi relyefə görə dairə şəklində hamar yer olduğuna görə bu şəkildə qeyd edilir. Bu ərazidə xalqımızı tarixi ilə səsleşən bir çox tayfalar, xalqlar yaşamışdır. Bu tayfa adları əsasında, eləcə də şəxs, relyef adları ilə yaranan

toponimlərin tədqiqi bu ərazilərin tarixini aydınlaşdırmağa imkan verir. Çəmbərək ərazisində yerləşən qədim yer-yurd adları fonetik tərkibcə türk mənşəlidir. Onların türk mənşəli olmasının sübut edən tarixi abidələrdən biri olan Kitabı Dədə-Qorqud dastanlarıdır. Dastanda təsvir edilən hadisələr "qarşı yatan Qara dağlarda" baş verdiyi, Oğuzun qara günlərində dağ döşündə yandırılan tonqalların haray rəmzi olduğu, ən əsası, o tonqalların hansı obada yandırılmasından asılı olmayaraq, bütün yurdlardan seyr edilməsinin mümkünlüyü birmənalı şəkildə, açıq mətnlə təsvir olunur. Göyçə hövzəsinin təbii relyef isə elədir ki, gölün hansı səmtindən baxılsa "qarşı yatan Qara dağları" yəni, onu əhatə edən "böyük dağları", "sıldırım qayaları" görünür. Ona görə də burada yerləşən toponimlərin bir çoxu dağlar arasında yerləşən tayfaların adı ilə bağlıdır. Qiyaşəddin Qeybullayev yazır: "İndi Ermənistan adlanan ölkənin ərazisi dağlıqdır. Hələ eradan əvvəl I minillikdə türkmənşəli tayfalar bu ölkənin yerli sakinləri olduqlarına görə oradakı dağların, dərələrin, düzlərin və yaşayış məntəqələrinin əksər hissəsinin adları həmin tayfaların adlarından və ya türk dillərinə mənsub sözlərdən ibarətdir. Türkmənşəli tayfalar üçün yaylaq və qışlaq yerləri olmuş dağların və vadilərin bəzilərinin adları eramızın əvvəllərindən məlumdur"[5,s.14].

Çəmbərək ərazisində yerləşən Cil kəndi Çəmbərək rayonunu Basarkeçər rayonundan ayıran ən qədim kəndlərdən biridir. Tarixi mənbələrə görə qədim yaşayış məskənidir. "Cil" toponimi müxtəlif mənələr ifadə edir. Azərbaycan dilində "torpağın üstünü örtən süpürgəvari ot" mənasını daşıyır. Qazax dialektində "otun bir növü", Naxçıvan dialektində "ağacın kökü" mənasında işlənir. Fitonim kimi cil otu bataqlıqlarda bitir və kökü sarmaşlıq kimi bir-biri ilə elə bağlanır ki, onları bir-birindən ayırmaq olmur.

"Cil" sözü Azərbaycan dialektlərində və regional danışılarda müxtəlif mənalarda işlənir. Əsasən "cilik" formasında parçalanma, qəlpə-qəlpə olmaq, sınıq-sınıq olmaq və ya "çil" (ləkə) kimi mənalar da daşıyır. Ancaq kəndin adı yeraltı bulaqların sucax yerlərində, xüsusən də Qamış bulağının ətrafında bitən, ciyillik yaradan bitkinin adı ilə bağlıdır.

Cil kəndində toponimlərin çoxu qara sözü ilə yaranmışdır. Məsələn, Qaradaş, Qara çöp məhəlləsi, Qarabulaq məhəlləsi, Qarabulaq çayı, Qara ardıc, Qaranüv və s. Bu mikrotoponimlərdə işlənən "qara" sözü türkmənşəli olub çoxmənalıdır. Adlara qoşulan "qara" xaqanlıqda xanların titulu eləcə də "qorxunc, dəhşətli, vahiməli, olduqca qorxulu epitet funksiyası daşımaqla yanaşı "cəsarət və güclük damğası" mənalarını da ifadə edir. Verilən misallarda isə "qara" sözü rəng bildirir. Məsələn, Qarabulaq toponimində qara sözü fərqli mənada işlənir. Toponim Azərbaycan dilində "içməyə, istifadəyə az yararlı", "ağır, aşağı keyfiyyətli su" mənasında işlənən qara sözü ilə bulaq sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Digər tərəfdən isə "Qarabulağın yanında salınan kənd" mənasını ifadə edir. Bu baxımdan "Qara" sözünün birləşməsindən yaranan toponimlər dilin ən qədim arxaik qatının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edib saxlayır. Toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş leksik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edən qara komponenti Çəmbərək ərazisində yerləşən coğrafi adlarda özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan qədim türk toponimləri Azərbaycanın qərb bölgəsi üçün də səciyyəvidir. Həm qədim türk abidələrində, həm də qohum türk dillərində bu tipli coğrafi obyektlər özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Çəmbərək bölgəsində öz əksini tapan poletoponimlərin tərkibində arxaik mənə çalarları qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan dilinin yazıya qədər-

ki leksik-semantik elementlərindən biri kimi qara sözü türk mənşəli toponimlərin yaranmasında aktiv iştirak edən komponentlərdən biridir. Ona görə bu toponimlər xalqın etnogenezisinin təyin edilməsində, torpaqların antik dövrdən xalqımıza məxsus olması barədə mühüm tarixi faktlar verir. Çəmbərək ərazisində Qaraçal, Qaraçöl, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaraarcıd, Qaraquzey dağı, Qaraqaya, Qaradaş və s. toponimlərdə xalqın qədim tarixi qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, Qaraqoyunlu etnotoponiminin yaranması Qaraqoyunlular dövlətinin tarixi (9-cu əsr - 1468) ilə bağlıdır. Bu dövlətin hakim tayfası olan Qaraqoyunluların adı ilə bağlı meydana gəlmişdir. Mənbələrdə də bu ad, indiki Türkiyədə İğdır ilində bir ilçe (Qaraqoyunlu ilçəsi) və Qərbi Azərbaycan ərazisində (İrəvan quberniyasında) bir kənd adı kimi yaşadığı qeyd edilir. Toponim kimi də coğrafi məkanlarda bu tayfanın izlərini özündə qoruyub saxlayır. Çəmbərək ərazisində yerləşən Ardanış toponimi də qədim tarixə malikdir. Ardanış - Göyçə mahalının Çəmbərək, sonralar Krasnoselo adlandırılan rayonda kənd adıdır. Adı "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Ərdanuc, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Ardanic formasında qeyd edilmişdir. Tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, Ardanış ərazisində məskunlaşma eramızdan əvvəl III-II minilliklərə təsadüf edir. Ardanış toponimi qədim türk "art" sözü ilə "-an" və "-ış" şəkilçilərinin birləşməsindən yaranıb, "dağlıq yerdə yerləşən kənd" mənasını verir. "Art" (Ars/Arş/Ard) qədim türk dilində "dağ", "dağlıq", "dağın ətəyi" kimi mənaları, "-an" və "-ış" isə məkan bildirən sözdüzəldici şəkilçilərdir. M. Hüseynova yazır ki, "art" coğrafi termini Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki leksik-semantik elementlərindən biri kimi Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərinin yaranması və formalaşmasında aktiv iştirak edən semantik arxaizmdir" [7,s.48]. Art

komponenti müasir şor, kumık, qırğız dillərində müstəqil söz kimi işlənərək dağ keçidi, dağ aşırımını mənasında işlənir. Q.Qeybulayev və B. Budaqlı da toponimlərdə "art" sözünü qədim türk mənşəli leksik vahid kimi izah edərək, toponimlərdə dağlıq ərazi, aşırım mənalərini qeyd edirlər [9,s.4].

Yerin relyefinə uyğun olaraq Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində, Göyçə gölü ətrafında dağlıq bölgədə yerləşən Ardanış toponimi də qədim bir tarixə malikdir.

Çəmbərək ərazisində yerləşən Şorca toponimi "Şor" etnonimi və -ca şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Şor tayfası bütün türk dövlətçiliyinin əsasında durmuşdur. Şor tayfası, əslində, Göyçə mahalı ərazisində yaşamış, özünəməxsus mədəniyyəti olan Türk-Alban kökənli xalqdır. Basarkeçər ərazisində yerləşən Aşağı Şorca və Yuxarı Şorca kəndləri Göyçə gölünün kənarında yerləşir və şor etnonimi ilə bağlıdır.

Çəmbərək ərazisində yerləşən Ağbulaq toponimi "ağ" sözü ilə "bulaq" hidroniminin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində toponim "keyfiyyətli, içməyə yararlı" su mənasında işlənir. Göyçə mahalının Çəmbərək, sonralar isə adı dəyişdirilən Krasnoselo rayonunda kənd adıdır. Bu kənddə hidronimlər çoxluq təşkil edir. Kəndin adı da ərazidə yerləşən bulaqların adından götürülmüşdür. Burada olan 35 bulaq qeydə alınmışdır. Bunların əksəriyyəti türk mənşəlidir. Məsələn, Pəri bulağı, Dürü bulağı, Yeddi bulaq, Qara bulaq, Qayalı bulaq, Ağ bulaq, Ağdərə bulağı, Arxac bulağı, Korbulaq, Şətin dərənin bulağı. Burada otuzdan artıq tayfa yaşamışdır. Bu tayfaların əksəriyyəti türk mənşələlidir. Məsələn, Ağabbalar, Hüsülər, Səfərli, Qəriblər, Qarabağlılar, Məmişli, Ozannar, Səfəralılar, Əddələr, Ərənlər, Kələşdi, Eynallar, Hasa uşağı və s. Ağbulaq kəndini əhatə edən qaya, dağ, dərə, məhəllə, özü və s. yer adlarının

əksəriyyəti antroponimlər, etnonimlər əsasında yaradılmışdır. Qatar qaya, Qurqut qaya, Şiş qaya, Zağa qayası, Qaçaq qayası, Ovux qayası, Əyricə dağı, Sarılar dağı, Qara quzey dağı, Kirkitli dağı kimi qədim toponimlər türk mənşəli olub xalqın tarixini özündə yaşadır. Burada yaşayan azərbaycanlılar 1919-cu ilin fevral-mart aylarında ermənilər tərəfindən qovulsalar da sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar doğma yurdlarına qayıtmışdır. 1988-ci ilin noyabrın 24-dən 28-dək kəndin əhalisi yenidən vəhşicəsinə tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. Ermənilər tərəfindən 1991-ci il aprelin 19-da kəndin adı dəyişdirilib Axperek qoyulub. Ağbulaq kəndi Zəngəzur mahalının Gorus rayonunda, Pəmbək mahalının Hamamlı (Spitak) rayonunda kənd adı olmuşdur. Sonralar Hamamlı rayonunda Ağbulaq kəndinin adını dəyişib Lusaxbyur qoyulmuşdur. Vedibasər mahalının Vedi, indiki Ararat rayonunda Ağbulaq kəndindən XX əsrin əvvəllərində, 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılar qovulmuş və kənd tamamilə dağıdılmışdır.

Çəmbərək ərazisində yerləşən Toxluca kəndi qədim dövrlərdən türk xalqlarının yaşayış yeridir. Toxluca toponimi türk dillərində dağlıq mənasını verir. Toxluca sözü "tox" "dağ" mənasında işlənən to, toğ sözlərinin fonetik formasıdır. "toğ" (dağ, bənd/çəpər) sözlərinin "-lu" və "-ca" şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmış düzəltmə oro(toponi)mdir. "Toxluca" toponimi Toxluca-Toğluca-Tukluca-Tukulusca formatı əsasında yaranmışdır və oğuzların tuk boyu ilə bağlıdır. Ərazinin yerləşdiyi coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq adlandırılmış və bu ərazidə məskunlaşma eramızdan əvvəl III-II minilliklərə təsadüf edir. Qəsəbənin müxtəlif ərazilərində qədim oğuz qəbirələrinin tapılması Toxlucanın qədim oğuz yurdu olduğunu təsdiqləyir. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasına qədər

kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. Toxluca kəndi üç tərəfdən Ocaq dağı, Kirkitli dağı və Çal dağı ilə əhatə olunmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Draxtik" qoyulmuş, 7 noyabr 1995-ci il tarixli Qanuna əsasən Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. Hazırda bu ərazidə soydaşlarımız yaşaması da bu toponimlər xalqımızın tarixən burada məskunlaşma tarixini özündə yaşadır. Erməni millətçilərinin soyqırımından, zorla deportasiyadan sonra tarixi coğrafi adlarımıza vandal münasibətləri tarixi adlara təcavüzündə də özünü göstərir. Çəmbərək ərazisində toponimlərin əksəriyyəti qədim türkdilli leksik vahidlər əsasında formalaşmışdır.

Toponimlərin tərkibində işlənən bu adlar hazırda türkdilli xalqlarla yaşayan ərazilərdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə, fərqlərlə işlənir. "Qara" sözü də qədim dövrlərdə semantikasını mühafizə edərək etnos və tayfa adlarına qoşularaq toponimlər yaratmışdır. E. Murzayev yazır: Ümumi sözlərin xüsusi adlara çevrilməsini başa düşmək olar. İbtidai cəmiyyət müasir bəşəriyyətə nisbətən, təbii hadisələrin təsirinə artıq dərəcədə məruz qalmış, bütövlükdə isə təbiətdən xeyli asılı olmuşdur. Coğrafi adlar insanın ətraf mühitlər bir başa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir, hələ onu demirik ki, ilkin başlanğıc adlar xüsusi adlar kateqoriyasına daxil ola bilməzdi. Yalnız cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, coğrafi adlar sistemi də, dilin leksik kateqoriyalarından biri kimi, tədricən meydana gəlmişdir [10, s.43].

Bu toponimlərin mühüm hissəsi "qara" komponentli sözlərdən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixini, etnogenezisini araşdırarkən indiki Çəmbərək rayonunun ərazisində mövcud olan türkmənşəli "qara" tərkibli yer-yurd adları da mühüm rol oynayır. M. Hüseynova yazır: "Bu

nöqteyi-nəzərdən xalqımızın qədim zamanlardan yaşadığı bütün regionlarda, o cümlədən də indiki Ermənistanda eramızdan əvvəl VIII-V əsrlərdən və ilkin orta əsrlərdən yayılmış zəngin və rəngarəng mənə çalarına malik olan türk-Azərbaycan mənşəli "qara" tərkibli toponimlərin öyrənilməsinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. "Qara" komponentli toponimlər Qərbi Azərbaycanın xüsusi ad sistemində spesifik lay təşkil edir və onlar xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnogenezisi probleminin araşdırılması üçün ən zəngin və dəyərli mənəvi sərvətlərdən və mənbələrdəndir" [7,s.203].

Azərbaycanın bu tarixi torpaqları hissə-hissə qoparılaraq qondarma erməni respublikası yaradılmışdır. Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ələ keçirən ermənilər tarixi saxtalaşdıraraq qədim el-oba adlarını dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, türkmənşəli adların izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Lakin qədim el-oba adları, toponimlər bu izləri qoruyub saxlamışdır. Belə ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə "qara" komponenti Çəmbərək rayonunun bəzi yaşayış məntəqə adına və oronimik, hidronimik vahidlərə qoşularaq mürəkkəb birləşmələr yaratmışdır. Çəmbərək ərazisində bir çox etnonimlərdən törənmiş etnotoponimlər qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qərbi Azərbaycanın miladdan öncəki ən qədim yaşayış yurdlarını məskənlərini müəyyənləşdirməkdə bu etnotoponimlər möhtəşəm abidədir. Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən toponimlərin mühüm hissəsini təpə, bulaq, çay, dərə adları təşkil edir. Çəmbərək ərazisində yerləşən Çənlibel, Ağmanqal, Dəliağa, Göyqaya, Şiştəpə, Yerli, Baldırğanlı, Pəri bulağı kimi toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Qərbi Azərbaycan bölgəsində ağ komponenti ilə bağlı yer-yurd adları da üstünlük təşkil edir. Bu leksik vahidlər müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə edilir. Ona görə də Azər-

baycan toponim sistemində türk mənşəli mikro və makro toponimlərin tərkibində "ağ" leksik vahidi işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qərbi Azərbaycan arealında yerləşən oykonim, oronim və hidronimlərin mühüm bir hissəsi "ağ" komponenti ilə yaranmışdır. Bu komponent ilə yaranan toponimlər qədim dövrlərdən başlayaraq yer-yurd adlarını bildirmişdir. Məsələn, Çəmbərək ərazisində Ağkilsə, Ağbulaq, Ağ daş, Ağlar, Ağyoxuş, Ağqala, Ağ gözə, Ağ qaya və s.

Qərbi Azərbaycan ərazisində oykonimlərdə topoformat qovuşuq şəkildə mühafizə olunur. Adətən, oykonimi reallaşdıran ikinci komponent kənd, məhəllə, oba, qışlaq, məhəllə sözlərinin birləşməsi ilə yaranır. Bu adlar özündən əvvəlki sözə bitişik yazılaraq bir vurğu altında tələffüz edilir. Həmin yaşayış məntəqələrində işlənən bu dil vahidləri öz həqiqi mənasını saxlayır. Mürəkkəb toponimlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, Qaranüy, Qarazağa, Qarasaqqal, Qarabağlılar, Korabulaq, Qızıləng, Nərədüz, Qaraarcıd, Daşqalan, Topaşan, Düzdağ və s. Mürəkkəb toponimlərin birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə təyin olunan funksiyası daşıyır. Elliptik coğrafi nomenli mürəkkəb adlar daha çox söz birləşməsi formasında işlənir. Bu birləşmələri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmış mürəkkəb toponimlər: Yeddi bulaq, Noğlu bulaq, Aşağı taxta, Yuxarı taxta, Göy güney, Çətin dərə, Qara cığır, Qara güney, Qatar qaya, Orta Güney, Dürülü bulaq, Çətin dərə və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan toponimlər: Dana dağı, Ayı dərəsi, Ofşar bulağı, Zağa qayası, Ovux qayası, Dəyirman dərəsi, Əyricə dərəsi, Darı yeri, Arxac məhəlləsi, Ozanlar məhəlləsi, Armudlu dərəsi və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan toponimlər: Ağsuyun başı, Gəzdəyin bulağı, Soyuqbulağın qovusu, Bozal-

ğınının yurdu, Danauçanın başı və s.

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunun mikrotoponimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Antroponimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər: Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonunda türk mənşəli mikrotoponimlərin mühüm bir qismi antroponimlərdən əmələ gəlmişdir. Onlar isə daha çox şəxs adları və köməkçi adların (titul, rütbə, ləqəb, ayama) birləşməsindən yaranmışdır. Məsələn: Nəbat bulağı, Zeynallar məhəlləsi, Söyünün diki, Pəri bulağı, Koroğlu qalası, İmranın gözəsi, Mazanın çalı, Bayraməli bulağı və s. Mühüm bir hissəsi də şəxs adı ilə yurd, dərə, yer sözlərinin birləşməsindən yaranan mikrotoponimlərdir. Məsələn, Hüseynin yurdu, Məhərrəmölən dərə, Mədət ölən dərə, Yunusoğlunun yurdu, Hacı Sadiqin yerləri, Zeynallar məhəlləsi, Hacı Sadiqin diki, Məmmədbağır uşağı və s.

2. Etnonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər: Etnonimlər xalq, tayfa, nəsil, qəbilə və s. adları əsasında əmələ gəlir. Çəmbərək ərazisində yerləşən Ağbulaqda otuzdan artıq tayfa yaşamışdır. Məsələn, Səfəralılar, Ağacanlı, Səfərli, Ağabbalar, Ərənlər, Əddələr, Eynallar, Söyünalılar, Qarabağlılar, Kələşdi və s. Bu tayfalar adı ilə bağlı yaranan etnotoponimlər toponimik leksikanın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Xalq, qəbilə, nəsil, tirə adları ilə bağlı yaranan etnotoponimlər yerli sakinlərin tarixini özündə əks etdirir. Tarixi minillərə dayanan etnotoponimlər el-oba adlarımızı yaşadan əsas mənbədir.

3. Zoonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər: Çəmbərək rayonunda zoonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər milliliyi ilə seçilir. Zoonimlər dağ, dərə, təpə, bulaq, aşırım, gədik, yal və s. qoşularaq zoomikrotoponimlər yaranmışdır. Məsələn: Keçili bulağı, Keçili çayı, Ayıdərəsi bulağı, Canavar güneyi, Keçi qayası, Öküz uçan yurdu,

Dovşan təpəsi, Əjdaha dağı, Dana dağı, Keçili, Pələng qayası, Kəklik qayası və s.

4. Fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər: Zirnicli örüşü, Zirnicli bulağı, Armitdi, Baldırğanlı dərəsi, Almalı dərə, Almalı quzeyi, Yovşanı, Zirniclinin ağzı, Yemşəni və s. Çəmbərək rayonunun ərazi relyef quruluşuna, iqlim şəraitinə, flora və faunasına görə bitən bitki adları ilə bağlı toponimik sistem formalaşmışdır. Fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlərin əksəriyyəti dil mənsubiyyətinə görə türk mənşəlidir.

5. Rəng adları ilə bağlı yaranan mikrotoponimlər: Rəng bildirən sözlər dərə, təpə, dağ, bulaq, qaya adlarına qoşularaq mikrotoponimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn, Sarıyolun dərəsi, Qırmızı qayanın taxçası, Göy zağa, Sarı təpə, Qarazağa, Qaranüy, Sarı nüy, Ağ bulaq, Qırmızı qaya, Göy güney, Qarasu, Qara təpə, Qara bulaq, Qara oyuq və s.

6. Bir qrup coğrafi obyekt var ki, onlar bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına, formasına, relyefin zahiri görünüşünə, insan, heyvan və quşlara bənzədilməsinə görə ad verilmişdir. Məsələn, Maral başı, Böyük çökək, Qanqallı bulaq, Qara oyuq, Sulu dərə, Atduran meşə, Kor bulaq, Xırman meşə, Qatar qaya və s.

Çəmbərək rayonunda olan dağ, qaya, dərə adlarının əksəriyyəti türk mənşəlidir. Əyricə dağı, Kirkitli dağı, Qara quzey dağı, Sarılar dağı, Qatar qaya, Ovux qayası, Qaçaq qayası, Qurqut qayası, Darcan qaya, Baldırğanlı dərə, Sulu dərə, Yemilikli dərə, Çətin dərə, Ağ dərə, Daşlı dərə və s. mikrotoponimləri bu ərazinin azərbaycanlıların tarixi etnik torpaqları olmasını özündə əks etdirir. Ərazidə qeydə alınan mikrotoponimlərin tərkibində işlənən sözlərin əksəriyyəti milli mənşəlidir. Bu rayonun relyef quruluşu zəngin və rəngarəng olduğu kimi relyef quruluşunu əks etdirən mikrotoponimlər də zəngindir. Makro və mikrotoponimlərin

təhlillərindən aydın olur ki, qədim Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara, 1999, s.99.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, 696 səh.
3. Budaqov B. və Qeybullayev Q., Ermənistanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, Nafta Press, 1998, səh.285
4. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1985.
5. Fəhreddin Çelik. Dede Korkud kitabındakı coğrafi isimlər. Ülkü, Temmuz, 1941, s.449-456.
6. Həsənov H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar, Bakı, Azərənəşr, 1997, səh 19
7. Hüseynova M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili, ADPU nəş. Bakı, 2023, Mahir səh.32
8. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı, Bakı, Gənclik, 1977, s. 134.
9. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, 420 səh.
10. Murzayev E. Oçerki toponimika, Moskva, 1974, s.43.
11. Səmədova K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları, Bakı, Ankara, 2025, 581 s.

Саялы Садыгова

ДРЕВНИЕ ТОПОНИМЫ ЧЕМБАРАКСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследуется древняя ономастическая лексика Чамбаракского района Западного Азербайджана. Установ-

лено, что ономастические единицы, как источник, сохраняющий историю народа, предоставляют важные факты для определения территории его исторического проживания. На этой территории проживало множество племен и народов, которые перекликаются с историей нашего народа. Большинство топонимов, образованных на основе этих племенных названий, а также личных и рельефных имён, связаны с этнонимами тюркских народов, а также с нарицательными словами. Кроме того, древние топонимы, расположенные на территории Чамбаракского района, были проанализированы с точки зрения фонетического состава. Тюркское происхождение Чамбаракского района Западного Азербайджана было доказано путём группировки микротопонимов с богатым фактическим материалом. Из анализа макро- и микротопонимов становится ясно, что Западный Азербайджан, древняя родина огузов, является неотъемлемой частью всего Азербайджана.

Ключевые слова: топоним, ономастическая лексика, этноним, гидроним, Чамбарек, географические названия.

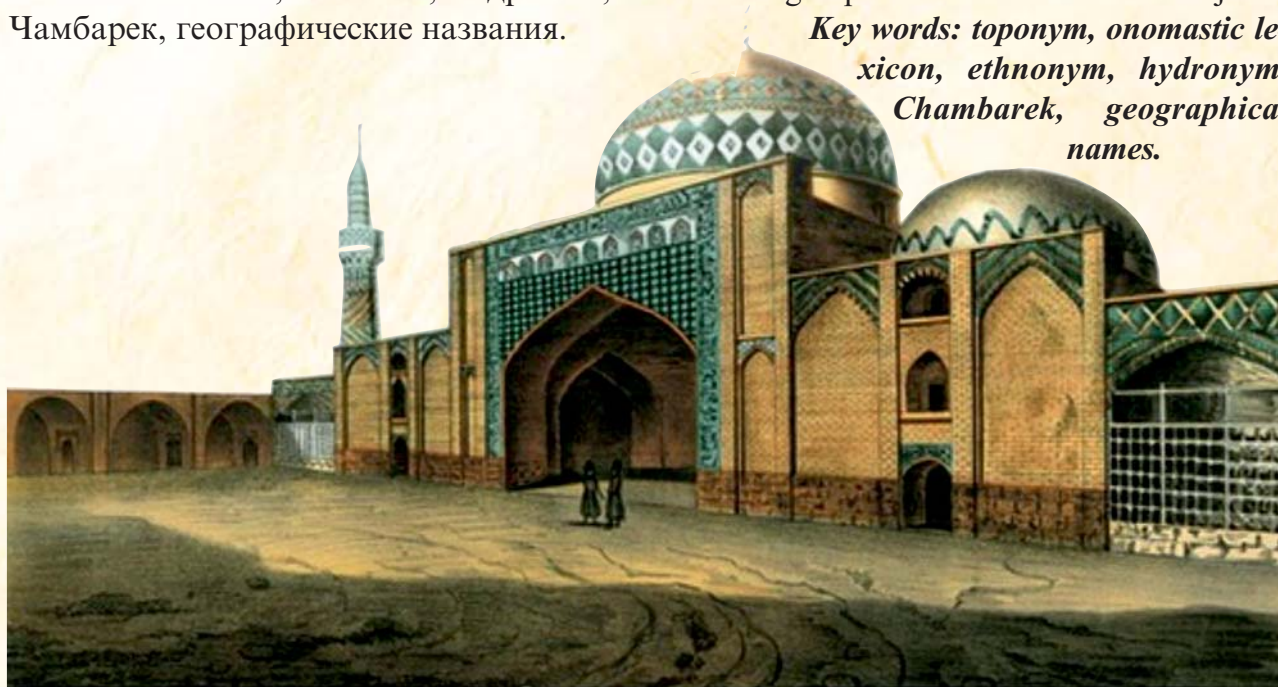
Sayali Sadigova

ANCIENT TOPONYMS OF THE CHEMBARAK DISTRICT OF WESTERN AZERBAIJAN

Abstract

This article examines the ancient onomastic vocabulary of the Chambarak region of Western Azerbaijan. It is established that onomastic units, as a source preserving the history of a people, provide important facts for determining the territory of their historical residence. This territory was home to numerous tribes and peoples, which echo the history of our people. Most of the toponyms formed from these tribal names, as well as personal and symbolic names, are related to the ethnonyms of Turkic peoples, as well as common nouns. Furthermore, ancient toponyms located in the Chambarak region were analyzed for their phonetic composition. The Turkic origin of the Chambarak region of Western Azerbaijan was demonstrated by grouping microtoponyms with rich factual material. From the analysis of macro- and microtoponyms it becomes clear that Western Azerbaijan, the ancient homeland of the Oghuz people, is an integral part of the whole of Azerbaijan.

Key words: toponym, onomastic lexicon, ethnonym, hydronym, Chambarek, geographical names.

Göy məscid. Rəssam Dübua de Monpere

Dərələyəz mahalında türk toponimlərinin izləri və etnik dəyişikliklər

KÖNÜL HƏSƏNOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekani*

Xülasə

Zəngin təbii-coğrafi mövqeyi, qədim yaşayış məntəqələri, türk mənşəli yer adları və milli-mədəni irsi ilə Azərbaycan tarixində mühüm yer tutan Dərələyəz mahalı qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycan türklərinin yaşadığı ən qədim tarixi-etnoqrafik bölgələrdən biri kimi tanınır. Burada formalaşmış oykonimlər, hidronimlər və digər toponimlər burada əsrlər boyu türk tayfalarının yaşadığını və bölgənin qədim türk-oğuz məskənlərindən biri olduğunu təsdiqləmiş, mahalın kəndləri yalnız yaşayış məntəqələri deyil, həm də xalqımızın etnik yaddaşını, məişətini, təsərrüfat həyatını və mənəvi dəyərlərini yaşadan tarixi məkanlar olmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, xüsusilə Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti bölgənin etnik-demoqrafik mənzərəsinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İrandan və Osmanlı ərazilərindən ermənilərin Dərələyəz mahalına köçürülməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri tədricən öz tarixi torpaqlarından sıxışdırılmış, bir çox kəndlər dağıdılmış, əhali qırğın və deportasiyalara

məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində və sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələr nəticəsində bölgənin bir sıra qədim yaşayış məntəqələri tamamilə xəritədən silinmiş, maddi-mədəni irs nümunələri məhv edilmişdir.

Məqalədə Dərələyəz mahalında mövcud olmuş qədim Azərbaycan kəndlərinin tarixi, onların adlarının etimologiyası, coğrafi mövqeyi və sonrakı taleyi haqqında məlumat verilir. Tarixi sənədlər, kameral siyahıyaalmalar, Osmanlı vergi dəftərləri və digər mənbələr əsasında həmin yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu göstərilir, bölgənin qədim türk yurdu olması toponimik və tarixi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Dərələyəz mahalı, türk mənşəli toponimlər, oykonimlərin etimologiyası, etnolinqvistik xüsusiyyətlər, tarixi-demoqrafik proseslər.*

Qədim türk oğuz yurdu olan Dərələyəzə, əsasən İrandan və Türkiyədən məlum hadisələrlə bağlı rusların köməyi ilə köçürülüb gətirilmiş erməni daşnaqları, öncə də onların başbilen millətçiləri "Yersiz gəldi yerli qaç" deyimini əsas götürərək aborigen Azərbaycan türklərini öz doğma yurdlarından didərgin salmağa başladılar. Bu tədbirlər zorakılıq, antihumanist aksiyalar sovet dönəmində də beynəlmiləçilik pərdəsi altında deportasiya adı ilə davam etdirildi. Erməni haylar tarix boyu harada yaşamalarından asılı olmayaraq riyakarlıq, xainlik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, yaşadıkları torpaqların sakinlərinə xəyanət kimi ən miskin əməllərə əl atmış, yaramaz hərəkətləri ilə tarixdə silinməz izlər buraxmışlar. Onlar sanki şeytan kimidirlər, tarix səhnəsin-

də ancaq şeytan rolunu oynamışlar. Hansı torpaqda tarixən yaşamışlarsa həmin torpaqdan bu bədxah əməllərinə görə qovulmuşlar. Ə.Tanrıverdi "Ermənilərin minbir oyunundan biri və yaxud erməni olan yerdə şeytan heç kimdir" (Bakı, 2005) əsərində yazır ki, "ermənilər Miladdan əvvəl Fərat çayının yuxarı vadisində vəhşi kimi yaşamış, sonradan Bizans dövlətinin tərkibində kiçik Kilikiya adlı bir çarlıq yaratmışlar. Onlar Bizans dövlətinin tərkibində üç əsrə yaxın yaşadıqdan sonra (Türkiyə dövləti tərkibində isə 500 ildən sonra - Ə.T.) bədxah niyyətlərini hərəkətə gətirərək, Azərbaycanın və digər qədim dövlətlərin içlərinə daxil ola bilmişlər. Bu yaramaz hərəkətləri müşahidə edən dünya dövlətləri erməniləri Kilikiyadan (6-cı yüzilliklərdə - Ə.T.) didərgin salmışlar. Beləliklə, ermənilər həmin dövrdən həm Avropa, həm də Asiya qitələrinə səpələnməyə başlamışlar" (1, 48). Bu şeytan xislətli toplular Dərələyəz mahalında məskunlaşandan sonra bu bölgənin çoxlu yaşayış məntəqələrini dağıtmış, əhalisinin çox hissəsini qırmış, sağ qalanları isə öz doğma yurdlarından qovmuşlar.

Məsələn, Moz kəndi Dərələyəzin ən qədim kəndlərindən biridir. Bu kənd Madərşahlar dövrünün yadigarlarından biridir. Burada qədim qəbiristanlıqları olmuş, qəbiristanlıqların ətraf ərəzilərinə iri qoç daşlar və qara daşlar olmuş, yerli Azərbaycan türkləri daima bu daşlara sitayiş etmişlər. Lakin vandal ermənilər Dərələyəzin Keşkənd rayonu ərazisində, Arpa çayının cənub qolu boyunca yerləşən 1917-ci ilin axırında və 1918-ci ilin əvvəllərində bu kəndin əhalisini qırmış və sağlam qalanlarını öz doğma yurdlarından qovmuşlar. O zamandan kənd ölüdür (2, 363-364). Vəhşi ermənilər təkə kəndi xarabalığına çevirməklə kifayətlənməmiş, qədim qəbiristanlığı da nəhəng traktorların ağzına verərək torpağa basdırmış, qoç daşları isə muzeylərinə aparmışlar. 1918-ci ildə Moz kəndindən qovulan soydaşlarımızın böyük bir hissəsi Naxçıvanın Şıxməmməd kəndinə yerləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moz adlı kənd

Kəlbəcər rayonunda da mövcuddur. Bu kəndlər arasında tarix boyu qarşılıqlı əlaqə olmuşdur. Moz sözü daşa sitayişlə bağlı yaranmışdır. Daşa sirtayişlə bağlı türk xalqlarının toponimiyasında xeyli sayda coğrafi adlar formalaşmışdır. VII-VIII əsrlərdə təqribən 10 min əhalisi olan Moz kəndi müxtəlif tarixi dövənlərdə dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin IX əsrdə kənd yenidən bərpa olmuş və Azərbaycan türkləri yaşamağa başlamışdır (3, 222-223). 1590 və 1727-ci illərə aid Osmanlı türklərinin tərtib etdikləri icmal dəftərində Moz kəndinin illər üzrə kənd vergisi göstərilmiş (4, 59), 1873-cü ildən 1916-cı ilə qədər isə rus çinovniklərinin tərtib etdikləri "Əhəlinin kameral siyahıyaalma sənədlərində" kənd əhalisinin sayı əks olunmuşdur (5, 170).

Dərələyəz mahalının Qamışlıdərə rayonunda Namazalı adlı yaşayış məntəqəsi olmuş və bu məntəqə Arpa çayının üstündə, çayın sağ tərəfində, Aynəzir kəndi ilə Dədədi körpüsünün arasında yerləşmişdir. Kəndin adı Namazalı antroponimindən götürülmüşdür. Namazalı kəndinə erməni daşnakları 1828-ci ildə İrandan köçürülmüşdür. 1828-ci ildən sonrakı dövrlərdə rus müstəmləkəçiləri nə qədər çalışsalar da Namazalı kəndinin əhalisini başqa kəndə köçürə bilməmişlər və bundan sonra erməni şovinistlərini qızıqsıdıraraq kənd əhalisinin üstünə hücum etməyə məcbur etmişlər. Dəfələrlə qanlı qırğınlar olsa da, Namazalı kəndinin əhalisi öz evlərindən çıxmamışlar. Lakin 1918-ci ildə erməni daşnakları soydaşlarımızı qırmış, kəndi xarabalığına çevirmişlər. Sağ qalan əhəli isə Naxçıvana pənəh gətirmişdir. 1948-ci ilə qədər kəndin xarabalıq izləri və qəbiristanlıqları qalmaqda idi.

Dərələyəz mahalının ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Nəbilər kəndidir. Bu yaşayış məntəqəsi tarix boyu soydaşlarımıza məxsus olmaqla Gülüdüzü, Qovuşuq və Qabaqlı kəndlərinin əhatəsində yerləşir. Kəndin alt tərəfində Quzey meşəsi, şərqində Camı meşəsi, arxasında Xudumoğlu adlı təpələr, cənubunda isə Təkəndonduran dağı və onun

ətrafındakı ormanlar qərar tutur. Bu kənddə ən qədim dövrlərdən nəhəng qayalar, böyük kahalar var idi. Nəbilər kənd adı kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmaqla "Nəbi nəslindən olanların saldıği kənd" mənasını bildirir.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində əsasını "nov" sözü təşkil edən iki oykonim qeydə alınmışdır. Birinci Novlar adlı kənd Keşkənd rayonunda Gülüdüzü kəndinə yaxın bir məsafədə yerləşmişdir. 1918-ci ildə erməni hayları Novlar kəndini dağıtmış, əhalisini qırmış, sağ qalanları Naxçıvana qaçmışdır və beləliklə də kəndi xarabalığa çevirmişlər. İkinci Novlu kəndi də 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində dağıdılmış əhalisinin bir hissəsi qırılmış, sağ qalanlar dağlarla, çətin, keçilməz yollarla Naxçıvana qaçmışlar. Bu çətin yollarda xeyli adam qırılmışdır. 1918-ci ildən etibarən bura ölü kəndə çevrilmişdir. İstər Novlu, istər Novlar kəndi dəniz səviyyəsindən 22800 metr hündürlükdə yerləşmişdir. 1988-ci ilə kimi hər iki kəndin evlərinin uçurları və qəbiristanlıqlarının izləri qalmaqda idi. Hazırda vandal ermənilər hər iki kəndi əkin sahəsinə çevirmişlər.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda mövcud olmuş Ozbin kəndi rayon mərkəzindən 30 km məsafədə olan Almalı kəndinin yaxınlığında yerləşmişdir. Ozbin oykonimi fikrimizcə, "öz" qayıdış əvəzliyi və "binə" leksik vahidi əsasında formalaşmışdır. Tarixi mənbələrdə bu kənd adının Oqbun, Voğbin, Oğbin fonetik tərkiblərinə rast gəlirik. Fikrimizcə bu oykonimin mənası "öz tərəfimizdən inşa edilən yurd" mənasını ifadə edir. Rus çinovniklərinin IX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ilk onilliyinə qədər tərtib etdiyi sənədlərdə Ozbin kəndinin əhalisinin statistikasısı göstərilmişdir (5, 168).

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində 1918-ci ilə kimi Ortakənd adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Bu kənd rayon mərkəzindən 2 km şərqdə Yeğeqnadzor qəsəbəsi ilə Başkəndin arasında yerləşmişdir. Tarixi və statistik mənbələrdən alınmış məlu-

matlara əsasən, Ortakənddə 1897-ci ildə 686 nəfər erməni və 27 nəfər azərbaycanlı əhali olmuşdur. Bu kənddə məskunlaşan ermənilərin hamısı 1828-1830-cu illərdə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən, xüsusilə Soma kəndindən gələn mühacirlərdir. Bunlar Ortakənddə məskunlaşdıqdan sonra tədricən azərbaycanlıları sıxışdıraraq kənddən çıxarmışlar. 1918-ci ildə isə azərbaycanlılar tamamilə çıxarılmış, kənddə yalnız ermənilər qalmışdır. Bu kənd 1946-cı ilədək Ortakənd, 1946-cı ildən sonra isə Qladzor adlandırılmışdır. 1590-1727-ci illərə aid mənbələrdə göstərilir ki, həmin illərdə bu kənd Ortagöy və Obakey adlanmış və gəliri 4725 ağça olmuşdur (6, 59). Faktlar və araşdırmalar göstərir ki, bu kəndin adı onun relyefinə görə, ətrafında olan kəndlərlə müqayisədə tutduğu, yerləşdiyi yerə görə verilmişdir. Bu kənd indi rayon mərkəzi olan Keşkəndlə Başkəndin və Məlişgə kəndlərinin arasında yerləşir. Başqa sözlə desək bu kənd həm tarixən, həm də hal-hazırda bir çox kəndlərin əhatəsindədir. Tarixən bu kənd salınanda bu coğrafi relyef, bu şərait nəzərə alınmış və ona görə də bu kənd Ortakənd adlanmışdır. Rayonun başqa kəndləri kimi bu kənd də tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuşdur.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda həm Ortakənd, həm də Pəncətağ adlı bir yaşayış məntəqəsinin iki adı tarixi mənbələrdə qeydə alınmışdır. Mürəkkəb struktura malik olan Pəncətağ oykonimi fikrimizcə Məlişgə kəndinin yaxınlığında yerləşən eyniadlı dağın pəncə hissəsində yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır. Bu kənd də 1918-ci ildə erməni şovinistləri tərəfindən dağıdılmış və ölü kəndə çevrilmişdir.

Dərələyəz mahalının Paşalı rayonunda mövcud olmuş eyniadlı rayona 1828-ci ildə İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilmiş və ermənilərlə soydaşlarımız qarışıq yaşamışlar. Tarixi və statistik məlumatlardan aydın olur ki, 1897-ci ildə kənddə 39 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır (5, 170). 1918-ci ildə oradan azərbaycanlılar tamamilə qovulmuş

bu kənd bütünlüklə erməni kəndinə çevrilmişdir. 1935-ci ildə bu kəndin adı dəyişdirilərək ona Əzizbəyov adı verilmişdir. 1590 və 1727-ci illərdə tarixi mənbələrdən aydın olur ki, Paşalı kəndinin gəliri 4224-4274 ağça olmuşdur (6, 60).

Paşalı toponimi də Azərbaycan xalqına məxsusdur. Paşalı kəndinə aid bu vergi sənədləri isbat edir ki, bu kənd qədim zamanlarda da azərbaycanlı kəndi olmuşdur.

Mürəkkəb struktura malik olan Pəyədəre adlı yaşayış məntəqəsi Əzizbəyov rayonunda Her-her kəndinin yaxınlığında yerləşmişdir. 1918-ci ildə erməni tayları bu kəndi dağıtmış, əhalisini qovmuş və buranı da ölü kəndə çevirmişlər. 1988-ci ilə qədər Pəyədəre kəndinin xarabalıqları Her-her kəndinin yaxınlığında qalmaqda idi. Məlum olduğu kimi "Pəyə" sözü mal-qoyun saxlanılan yer deməkdir. Əvvəllər mal-qoyun saxlanılan bu yer sonradan kəndə çevrilmişdir. 1920-ci ildə Dərələyəzin müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş kəndin camaatı yaşayış məntəqəsini bərpa etməyə cəhd etsələr də ermənilər buna imkan verməmiş və kəndi əkin sahəsinə çevirmişlər. Hazırda bu kəndin heç bir izi qalmamışdır.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda soydaşlarımıza məxsus Por adlı tarixi yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində bu kənddə soydaşlarımız yaşamışlar. Rusiya ilə İran dövləti arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra 1828-1830-cu illərdən başlayaraq buraya ermənilər köçürülmüş, azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılmışlar. Belə ki, tarixi və statistik mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə Por kəndində 1831-ci ildə cəmi 18 nəfər azərbaycanlı qalmışdır (5, 170). Sonrakı dövrlərdə bunlar da qovulmuş, kənd tamamilə ermənilərin əlinə keçmişdir. 1590-cı və 1727-ci illərdə Por kəndinin gəliri 3739 ağça olmuşdur (6, 60). Por kəndinin vergi sistemi haqqında olan aşağıdakı sənəd bir daha təsdiq edir ki, bu kənd qədim dövrlərdə də azərbaycanlı kəndi olmuşdur.

Dərələyəzin Əzizbəyov rayonunda Püsyən adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuş və bu kənd Zirə kəndi ilə çox yaxın bir məsafədə yerləşmişdir. Püsyən kəndinin üstündə Kəlgədəş deyilən böyük bir qaya vardı və kənd həmin qayanın alt hissəsində qərar tutmuşdu. 1905-ci ildə erməni tayları Püsyən kəndini dağıtmış, əhalisinin sağ qalan hissəsi Şərur rayonuna qaçmışdır. Soydaşlarımız Şərur rayonunda da Püsyən adlı yaşayış məntəqəsi salmışdır. Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Dərələyəzdə mövcud olmuş 12 türk tayfasından ən böyüyü Püsyən tayfası olmuşdur. Püsyən kəndi erməni vandalları tərəfindən dağıldıqdan sonra əhalisinin bir hissəsi Şərura getməmiş, Dərələyəzin Ələyəz, Qışlaq, Kotanlı və Qabaqlı kəndlərində məskunlaşmışlar. Püsyən adlı oykonimin paralelinə Kafan rayonunda da rast gəlirik.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində mürəkkəb struktura malik olan Rəsulqışlağı adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Tarixi və statistik mənbələrdən alınan məlumatlardan aydın olur ki, Rəsulqışlağı kəndində 1831-ci ildə 23 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd dağıdılmışdır. Hal-hazırda ölü kəndə çevrilmiş Rəsulqışlağının xarabalıqları indiki Hors kəndinin yaxınlığında qalmaqdadır. Sonralar bu kənd ləğv edilmişdir (2, 137). Kəndin adı şəxs adı və coğrafi termindən ibarətdir. Lap qədimlərdə bura həqiqətən qışlaq olmuşdur. Lakin əhali burada məskunlaşdıqdan sonra bu coğrafi obyekt qışlaq yox, kəndə çevrilmişdir.

Nəticə: Erməni başkəsənləri etnik təmizlənmə siyasəti aparıb, Dərələyəz torpaqlarının irsən sahibləri olan minlərlə soydaşımızı 1988-ci ilin soyuq qış aylarında silah gücünə doğma ocaqlarından, dədə-baba yurdundan qovdular, hansı ki, ulu əجدadlarımız - qədim türklər bu kəndlərin yerli əhalisi kimi min illərlə buralarda həyat sürmüş, yaşadıkları kəndə öz doğma dilində ad verib, yüzlərlə toponim yaratmışlar. Bütün bu etnomənəvi sərvətimizdə cismən erməni taylarının vəhşi soyqırımına məruz qalmışlar.

Tarixin bədii yaddaşa görüşü

İsrafil Məmmədovun yaradıcılığında yurd və ləyaqət vahidliyi

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA

Filologiya elmləri doktoru

*Özbəkistan Respublikasının "Dostluq"
ordini mükafatçısı, AMEA Nizami Gəncəvi
adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan-
Türkmənistan-Özbəkistan ədəbiəlaqələr"
şöbəsinin müdiri,almazulvi1960@mail.ru
orcid iD - 0000-0001-7991-3969*

Xülasə

Məqalədə yazıçı İsrafil Məmmədovun "İrəvan dəftəri - II. Sətirlənmiş duyğuların qərubsəyən sədası" əsəri bədii-yaddaş, milli kimlik və yurd fəlsəfəsi kontekstində təhlil olunur. Müəllifin hekayələrində İrəvan mahalı və Qərbi Azərbaycan mövzusu yalnız tarixi-coğrafi itki kimi deyil, həm də milli-mənəvi yaddaşın daşıyıcısı kimi təqdim edilir. "Göy at", "Əsrin bəlası" və "Yurdda qalan izlər" silsilələri vasitəsilə deportasiya, qaçqınlıq, müharibə, insan ləyaqəti, vəfa, ailə bağları və milli yaddaş məsələləri bədii-sənədli üslubda işıqlandırılır. Məqalədə obraz və simvolların - Göy at, samovar, körpü, Zəngi çayı kimi motivlərin - milli yaddaşın qorunmasında oynadığı rol xüsusi vurğulanır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, "İrəvan dəftəri" təkcə xatirələr toplusu deyil, həm də Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edən mənəvi və tarixi yaddaş kitabıdır.

Açar sözlər: *İsrafil Məmmədov, "İrəvan dəftəri", Qərbi Azərbaycan, milli yaddaş, yurd sevgisi, deportasiya, bədii publisistika, tarixi yaddaş, simbolika, Azərbaycan nəsri*

Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasında Qərbi Azərbaycan mövzusu təkcə coğrafi itki deyil, həm də mənəvi bir travmanın və dirçəlişin ifadəsidir. Bu sahədə özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən görkəmli alim və yazıçı İsrafil Məmmədovun yaradıcılığı tarixi faktın bədii təfəkkürlə sintezinin ən uğurlu nümunəsidir. Onun qələmə aldığı hekayələrdə keçmiş yalnız xatırlanmır, eyni zamanda yenidən yaşanır və mənalandırılır. Yazıçı fərdi xatirələri ümumiləşdirərək onları milli kimliyin ayrılmaz hissəsinə çevirir. Bu yanaşma oxucunu hadisələrin müşahidəçisi yox, iştirakçısına çevirir və beləliklə, itirilmiş yurd yerləri sadəcə coğrafi məkan kimi deyil, mənəvi dəyər kimi təqdim olunur. Müəllifin "İrəvan dəftəri" seriyasından nəşr etdirdiyi II kitabı "Sətirlənmiş duyğuların qərubsəyən sədası" əsəri sadəcə xatirələr toplusu deyil, bir xalqın itirilmiş coğrafiyasını mənəvi və bədii müstəvidə yenidən inşa edən fundamental bir manifestdir. Tarixin bədii yaddaşa görüşü də deyə bilərik.

İsrafil Məmmədovun yazı üslubu "bədii sənədlilik" (memuar-povest) janrına yaxındır. Müəllifin dili çox sadə, lakin daxilən çox zəngindir. Oxucu özünü sanki kənddə, bir el ağsaqqalının söhbətində - sanki eyvanda çay içib söhbət edən bir doğma insan kimi danışır. Atalar sözləri, bayatılar və yerli dialekt ele-

mentləri mətnə xüsusi bir səmimiyyət qatır. O, cansız əşyalara (samovar) və heyvanlara (Göy at) insan xüsusiyyətləri verir. Onları sadəcə təsvir etmir, onları ləyaqət və sədaqət meyarına çevirir. Ölüm ayağında olan bir kişinin vəsiyyəti və ya atasız qalan uşağın daxili sarsıntıları o qədər canlı təsvir olunur ki, müəllif oxucunu hadisənin iştirakçısına çevirə bilir. Müəllif fərdi taleləri (məsələn, Rəhim kişinin taleyini) böyük tarixi hadisələrin (deportasiya, köç) içində əridir.

İsrafil Məmmədovun üslubunun ən bariz xüsusiyyəti hadisələri "şahid qismində" təsvir etməsidir. O, bir tarixçi dəqiqliyi ilə İrəvan mahalının (Miğri, Əmrəkar, Lök) toponimik mənzərəsini yaradır, lakin bu mənzərəni bədii boyalarla, xalq dili və folklorun hikməti ilə bəzəyir. Yazıcının əsas məqsədi uydurma hekayə yazmaq deyil, itirilmiş bir yurdun (İrəvan mahalının) bədii salnaməsini yaratmaqdır. O, real ailə xatirələrini (məsələn, Rəhim kişinin, Musa kişinin həyatını) bədii dilin köməyi ilə simvollaşdıraraq gələcək nəsillər üçün bir yaddaş dərsliyinə çevirib.

"İrəvan dəftəri - II. Sətirlənmiş duyğuların qəribşəyən sədası" kitabını oxucusuna 3 hissədə təqdim edir: "Göy at", "Əsrin bəlası" və "Yurdda qalan izlər"

"Göy at" silsiləsində yazdığı hekayələr - "Kötüyün söylədikləri", "Kətanköynəyin gördükləri", "Qaçacaq", "Vəsiyyət", "Anamdan eşitdiklərim", "Kəhərin ağlaması", "Zatı qırıq olmasa...", "Oxuyan samovarin oxumaması", "Uşaq deyilsən ki..." bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu hekayələr vahid bir ailənin, xüsusən də Musa kişinin həyat fəlsəfəsini, mərdliyini və yurd sevgisini əks etdirir. "Kötüyün söylədikləri" hekayəsinin əsas xətti yaddaşın və qonaqpərvərliyin rəmzidir. Bu hekayə "İrəvan dəftəri" nə bir növ giriş rolunu oynayır. Müəllif babasının tikdiyi evdən və əkdüyü ağacdan bəhs edir. İndi həmin ağacın yerində sadəcə quru bir kötük qalır, lakin o kötük bütün tarixi yaddaşında saxlayır.

Musa kişi obrazı Güman kəndinin sütunudur. Evinin bacasından tüstü əskik olmur, qapısı hər kəsə açıqdır. Hətta xalq qəhrəmanı

Qaçaq Nəbi və Həcər də onun ən yaxın dostlarıdır. Yurdun diriliyi onun ocağının tüstüsü və qonaqpərvərliyi ilə ölçülür. Müəllif vurğulayır ki, Musa kişinin qapısı tək qonşuya deyil, dar gündə olan qəhrəmana da sığınacaq olub. Hekayənin ən maraqlı hissələrindən biri Nəbi ilə Musa kişinin dostluğu və onların arasındakı məşhur "aynalı tüfəng" (güzgülü tüfəng) əhvalatıdır. Musa kişi mahir ovçu olsa da, sonradan tövbə edir. Bunun səbəbi bir ana maralın baxışındadır. Maralın öz balasını qorumaq üçün canını fəda etməyə hazır olması, onun gözlərindəki yalvarış nidası Musa kişinin ürəyinə toxunur. Tüfəng divardan asılan bir yadigarə çevrilir. Bu, insanın təbiətə və həyata qarşı mərhəmətinin qalib gəlməsinin simvoludur.

"Kətanköynəyin gördükləri" hekayəsində kəndin qocaman çinar ağacı (Kətan-köynək) baş verən hadisələrin canlı şahididir. Hadisələrin mərkəzində Mir Mahmud ağa ilə Musa kişinin ailəsi arasındakı münəqışə dayanır. O, öz gücünə arxalanaraq Musa kişinin evinə zorla gəlir, damın üstünə çıxır və ailəyə hörmətsizlik edir. Bu, o dövrün "ağa-rəncbər" münasibətlərindəki ədalətsizliyin - Mir Mahmudun təkəbbürlüyünün göstəricisi-dir. Musa kişinin azyaşlı oğlu Balaca tüfəngi götürüb ağanı vurmaq istəyir. Lakin ana (Nigar xanım) mane olur. Nigar xanım burada həm ana, həm də ailə namusunun qoruyucusu kimi çıxış edir. O, oğlunun qatil olmasını istəmir, amma eyni zamanda ağanın qarşısında əyilmir. Hekayənin kulminasiya nöqtəsi Musa kişinin qayıdaraq Mir Mahmudla üz-üzə gəlməsidir. Musa kişi damın üstündə silahlı dayanan ağaya qarşı silahsız, sadəcə sinəsini açaraq çıxır: "Ağa, hələ bir tətüyini çək görürm...". Bu, fiziki gücdən daha çox mənəvi gücün nümayişidir. O, Mir Mahmudu öz ləyaqəti ilə utandırır və qan tökülmədən haqqı bərpa edir.

Bu hekayələr silsiləsi İrəvan və Zəngəzur mahalının etnoqrafiyasını, insanların bir-birinə olan sədaqətini və namus məsələlərinə baxışını çox gözəl ifadə edir. İsrafil Məmmədovun dili həm poetikdir, həm də çox səmi-

mi. Müəllif demək istəyir ki, yurdu qoruyan təkə silah deyil, həm də ocağın istisi, mara-la rəhm edən ürək və zalım ağanın qarşısında əyilməyən dik duruşdur.

İsrafil Məmmədovun hekayələri ("Qaçaq" və "Vəsiyyət") Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində üzləşdiyi ən ağırlı tarixi dönəmlərdən birini - erməni daşnaklarının və çar Rusiyası cəza dəstələrinin törətdiyi qırğınları, köçkünlük faciəsini və sarsılmaz mə-nəviyyəti əks etdirir.

"Qaçaq" hekayəsi kəndin odlar içində yanması və kazak atlılarının hücumu ilə baş-layır. Hacı Mir Baba obrazı burada kəndin mənəvi rəhbəri kimi çıxış edir. O, qaranlıq gecədə xilas yolu axtararkən qəbiristanlığa pənah gətirir. Burada onun atası Seyid Əhməd-
din ruhu (və ya səsi) ilə dialoqu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ruhun mesajı dərin-dir: "Bu torpağı yaşatmaq üçün şəhid olublar... bu yerlərdən çəkilməsin". Bu, xalqın öz torpağı-na olan sarsılmaz bağlılığının metafizik təsvi-ridir. Podpolkovnik Viberin başçılıq etdiyi cəza dəstəsinin kəndə gəlişi, dinc əhalini təh-qir etməsi, molla-nın və ağsaqqalların saqqalı-nın dartılması xalqın milli qüruruna vurulan ağır zərbədir. Müəllif burada həm də Hacı Allahverdi (erməni əsilli, lakin İslamı qəbul etmiş xeyirxah şəxs) obrazı vasitəsilə insanlı-ğın din və milliyət tanımadığını, fəlakətin gəlişini xəbər verən dürüst insanların varlığı-nı göstərir.

"Vəsiyyət" hekayəsi isə XX əsrin qaçqın-lıqla başlamasını vurğulayır. Mir Mahmud ağanın ölüm ayağında etdiyi vəsiyyət və ailə üzvlərinə müraciəti bir nəslin məsuliyyətini onların çiyinlərinə qoyur. İnsanın ölüm aya-ğında belə öz qürurunu və ailə bütövlüyünü düşünməsi mətnin emosional gücünü artırır. Müəllifin əsas ideyası tarixi yaddaşın qorun-masıdır. O, oxucuya çatdırmaq istəyir ki: tor-paq yaddaşdır - qəbiristanlıq və ulu babaların ruhu bizə torpağı tərk etməməyi, çətinliklərə dözməyi ömr edir. Xalqın ağsaqqallarına edi-lən təhqir bütün cəmiyyətə edilmiş sayılır və bu, xalqın müqavimət gücünü alovlandırır, şüncü bu, namus-qeyrət məsələsidir. Yazıcı

müharibənin gətirdiyi qəddarlığın içində belə insani duyğuları (Hacı Allahverdinin xəbər-darlığı) ön plana çəkir.

İsrafil Məmmədovun bu hekayələri yaz-maqda məqsədi - İrəvan və ətraf mahalların-dakı azərbaycanlıların başına gətirilən faciə-ləri bədii dillə tarixləşdirmək, sənədləşdir-mək. Xalqın sarsıldığı anlarda belə öz dininə, dilinə və adət-ənənəsinə (məsələn, Mir Mah-mudun cəddinə and içməsi) sadıqlığını gös-tərmək. Müəllif keçmişin qanlı səhifələrini vərəqləyərək gələcək nəsillərə "uşaq deyil-sən" mesajını verir - yəni oyanıq olmağı, ta-rixdən dərs çıxarmağı aşılayır. Bu hekayələr sadəcə bir kəndin dağılması deyil, bütöv bir mədəniyyətin, "İrəvan dəftəri"ne yazılmış ta-leyin sızılıtlı, həm də qürurlu hekayətidir.

İsrafil Məmmədovun kitabda "Göy at" sil-siləsində yer alan "Anamdan eşitdiklərim" və "Kəhərin ağla-ması" hissələri "İrəvan dəftə-ri"nin ən kədərli, eyni zamanda insanın dö-züm gücünü göstərən bölümləridir. Bu heka-yələri bir neçə əsas xətt üzrə belə şərh edə bi-lərik:

"Anamdan eşitdiklərim" - burada müəllif ailəsinin İrəvan mahalından (xüsusən Miğri rayonundan) İrana - Üçdibin kəndinə pənah aparmasını - qaçaqaçın və itkinin dəhşətini təsvir edir. Aynabəyim xanımın od-alov içində uşaqlarını kürəyinə bağlayıb qaçırması Azərbaycan qadınının qəhrəmanlıq simvolu-dur. Onun dərədən su götürmək istəyərkən su əvəzinə günahsız insanların qanını ovucu-na yığması müharibənin qəddarlığını göstə-rən ən dəhşətli kontrastdır. Musa kişinin qaç-qınlıq zamanı iki oğlunu (Fərəməz və Təh-məzi) altı ayın içində itirməsi və onları öz əl-ləri ilə qərib eldə dəfn etməsi mətnin kulmi-nasiya nöqtəsidir. "Üçdibin qəbiristanlığı ata-mın evinə döndü" cümləsi yurdunu itirmiş bir atanın mənəvi çöküşünü və eyni zamanda o torpağa bağlanma səbəbini ifadə edir. Musa kişinin viranə qalmış evinə qayıdıb bir torba toxumla həyata sıfırdan başlaması, zəhməti ilə yenidən dirçəlməsi xalqımızın məğlubedilməzliyini göstərir.

"Kəhərin ağlaması" hekayəsində Kəhər at

sadəcə bir minik vasitəsi deyil, ailənin dərdisidir. Kəhər atın qocalığında qəfil sarsılması və ağlaması müəllif tərəfindən çox incə işlənilib. At sanki keçmişdəki o qanlı günləri, Musa kişinin çəkdiyi əzabları və itirdiyi övladları xatırlayır. Heyvanın ağlaması insanın dilə gətirə bilmədiyi dərdlərin təbiətdəki əks-sədasıdır. Musa kişinin atla bir insan kimi danışması, onun dizlərini sıgallaması aralarındakı mənəvi bağın dərinliyini göstərir. Atın ölümü bir dövrün, o acı xatirələri daşıyan sonuncu şahidin dünyadan köçməsi kimidir.

Müəllif göstərir ki, insan hər şeyini - yurdunu, övladlarını, mal-dövlətini itirsə də, ləyaqətini və yaşamaq iradəsini itirməməlidir. Musa kişi obrazı sarsılmayan Azərbaycan kişisinin timsalıdır. İsrafil Məmmədovun məqsədi İrəvan türklərinin məruz qaldığı deportasiya və soyqırımı aktlarını quru faktlarla deyil, insan taleləri və hissləri vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürməkdir. "Kəhərin ağlaması" ilə müəllif sübut edir ki, vətən və ailə faciəsi o dərəcədə böyükdür ki, buna hətta daş-divar və heyvanlar da tab gətirə bilmir.

Bu hekayələr oxucuya deyir ki, itirilmiş yurdun ağrısı sadəcə insanın yaddaşında deyil, həmin torpağın suyunda, havasında və sadıq heyvanın göz yaşlarında yaşayır.

Əsərin (xüsusilə "Göy at" silsiləsinin) onurğa sütunu "Zatı qırıq olmasa..." fəlsəfəsidir. Bu, İsrafil Məmmədovun insan xarakterinə və milli kimliyə verdiyi ən yüksək qiymətdir. Göy at sadəcə bir heyvan deyil, o, sədaqətin canlı abidəsidir. Onun sahibinin qəbri üstünə gəlməsi və sonda "göyə çəkilməsi" müəllifin mənəvi saflığa verdiyi bədii dəyərdir. Müəllif sübut edir ki, vəfa və sadıqlıq "zatın" (əsilliyin) göstəricisidir. Hekayənin adı və ana xətti bu ifadə üzərində qurulub. Atanın dili ilə verilən bu fikir heyvanın simasında əslində insana və onun kökünə işarə edir. Atın sahibini yolda qoymaması, sınaqlardan keçməsi (məsələn, nal-mıx məsələsi və sıldırım yollar) onun "zati-təmizliyinin" sübutudur. Müəllif vurğulayır ki, daxili saflığı (zati) düzgün olan həm heyvan, həm də insan çətin məqamda dönüklük etməz.

"İrəvan dəftəri"ndə maraqlı - "Oxuyan samovarin oxumaması" adlı bir hekayət var. Bu mətn sadəcə bir ailə xatirəsi deyil, həm də köçkünlük, dürüstlük və ləyaqət haqqında dərin bir hekayədir. Əsərin mərkəzində Kərbəladan gətirilmiş və xüsusi səsi olan bir samovar dayanır. Bu samovar ailə üçün həm bir müqəddəs əşya, həm də keçmişin, firavanlığın simvoludur. Lakin kəndə gətiriləndə samovarin "oxumaması" (səs çıxarmaması) maraqlı bir metaforaya çevrilir. Məşədi Rəhimin samovarı "oxutmaq" üçün rikin daşından istifadə etməsi xalq yumoru və çarəsizliyin maraqlı bir vəhdətidir. Hekayənin ən təsirli hissəsi Məşədi Rəhimin xarakteridir. O, xəyanətə, özgənin ruzisinə göz dikməyə dözməyən, "çörək kəsdiyi adama xəyanət etməyən" bir insandır. Onun Ordubaddan köçüb Təbrizə gətməsi, orada Məşədi Şahmuradın dükanında işləməsi və dükan sahibinin müştərilərini özünə cəlb etməmək üçün oranı tərk etməsi onun vicdan paklığını göstərir: "Qonşuluqda bina tutmuşam, haqqını da vermişəm, al bu da mayan, özün dükən aç, sənə çatan tacir olmayacaq bu şəhərdə..." - deyən ağsaqqala qarşı Rəhimin cavabı onun nə qədər alicənab olduğunu sübut edir.

Hekayədə Ordubad, Anabada, Əylis, Nüsnüs kimi yer adlarının çəkilməsi hadisələrin real coğrafi və tarixi köklərə söykəndiyini göstərir. Qaçaq Nəbinin qardaşı Mehdiyin faciəsinin xatırlanması isə dövrün gərginliyini və xalq qəhrəmanlığı motivlərini mətnə qatır. Yazıçı öz atasından, babasından bəhs edərək bu samovarin və ailə dəyərlərinin necə nəsildən-nəslə keçdiyini göstərir. Samovar sonda həm bir miras, həm də ocağın sönməzliyini təmsil edən bir "şahid" kimi çıxış edir.

Bu hekayə, Azərbaycan nəsrinin gözəl nümunəsi olaraq, bir əşyanın (samovarin) fonunda bütöv bir nəslin mühacirət həyatını, əxlaqi prinsiplərini və yurd sevgisini bizə çatdırır. Samovarin səsini - o "oxuyan" nəğməni - müəllif əslində bir ailənin şərəfli keçmişinin səsi kimi təqdim edir.

"Göy at" silsiləsindəki "Uşaq deyilsən ki..." hekayəsi əvvəlki hekayələrlə müqayisə

sədə daha çox itki, kədər və erkən böyümək məcburiyyəti mövzularını əhatə edir. Hekayənin adı və ana xətti bu cümlə üzərində qurulub - "Uşaq deyilsən". Atanın qəfil ölümü ilə on iki yaşlı uşağın çiyinlərinə birdən-birə "evin yeganə başpapaqlısı" olmaq yükü qoyulur. Mustafa əminin ona dediyi "Ağlama, ta uşaq deyilsən" sözləri bir uşağın uşaqlıq illərinin rəsmən bitdiyini və məsuliyyət dövrünün başladığını simvolizə edir. Müəllif bunu çox təsirli ifadə edir: "On iki yaşından uşaqlıq illərimin sevincini götürüb göyə çıxmışdı Göy at".

Hekayədə Göy at sadəcə bir heyvan deyil, ataya olan bağlılığın, ruhun və vəfanın simvoludur. Atanın dəfnində onun önünü kəsməsi, ananın qarşısında diz çökməsi sanki insan hisslərinə sahib bir canlının kədəridir. Atın qəbirdən ayrılması, gecələr qəbirüstünə gəlib kişnəməsi və sonda qeyb olması mətni bir qədər mistik və əfsanəvi havaya bürüyür. Göy at sanki atanın ruhu ilə birlikdə bu dünyanı tərk edir.

Əvvəlki hissədə ailənin fəxri olan o məşhur samovar burada artıq bir ehtiyac və çarəsizlik alətinə çevrilir. Ananın "Oxuyan samovar qalacaq, oxuyan satılacaq" (burada fərqli samovarlara nəzərdə tutulur) sözləri ailənin maddi çətinliyini və yadigarları qorumaq mübarizəsini göstərir. Samovar həm də ocağın davamlılığını təmsil edir; o oxuduqca sanki atanın ruhu o evdə yaşayır.

Hekayədəki halva paylanması, qırx mərasimi və Xudaverdi kişinin camaat qarşısındakı çıxışı Azərbaycan kəndinin klassik mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Borcların bağışlanması, "halal xoşu olsun" deyilməsi bir insanın bu dünyadan üzüağ köçməsinin cəmiyyət tərəfindən təsdiqidir.

Müəllif uşaq yaddaşındakı o qəfil dəyişikliyi çox səmimi təsvir edir. Atasının dizi üstündə oturan uşaqdan, atasının qırxında ağır kədər yükü daşıyan "kişiyə" çevrilmə prosesi oxucuda dərin rəğbət oyadır.

Bu hekayə bir uşağın böyümə hekayəsindən daha çox, bir elin kökü, bir ailənin mənəvi sütunu olan Atanın itkisindən sonra yerdə

qalanların (oğulun, ananın və hətta Göy atın) o boşluğu necə doldurmağa çalışması haqqındadır.

Hekayədəki "Göy atın qeyb olması" hissi oxucuya çox təsir edir, sanki uşaqlıq da o atla bərabər uçub getdi. İsrəfil Məmmədovun yaradıcılığı göstərir ki, vətən itirilmiş coğrafiya deyil, vətən insanın daxilində daşdığı ləyaqətdir. "İrəvan dəftəri" həm kədərli bir elegiya, həm də sarsılmaz bir ümid kitabıdır. Müəllif sübut edir ki, Göy at göyə çəkilsə də, onun kişnərtisi yaddaşlarda qaldığı müddətcə həmin yurdun ruhu azaddır və bizimlədir.

İsrəfil Məmmədovun "İrəvan dəftəri"ndəki "Əsrin bəlası" silsiləsində "Düşüncələr", "İki gün", "Qələbəni görə bilməyənlər", "İki ölkə", "Ana ürəyi, ana xəyalı, bala cavabı", "Bu dünya cəhənnəmi", "Vəfa abidəsi", "Varşavada eşitdiyim bayatılarımız", "Unudulmuş vərəqlər", "Qəmlə viranə qalan könlü", "Tanış ilmələr", "Heykəl də ağlayarmış", "Ölü ürəyin iztirabı", "Bitməyən yaşantılar", "Bir ömür mü?!" adlı hekayələr yer alıb. Bu hekayələr də sanki biri-biri ilə zəncirvari bağlıdır. Hadisələr, ideyalar, obrazlar fərqli olsa da, mərkəz xəttində "İrəvan dəftəri"yə yazılmış niskil, dərd, yurd ağrısı var.

"Əsrin bəlası" silsiləsindən olan "Düşüncələr", "İki gün" və İkinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından bəhs edən publisistik-tarixi hekayələrinə qısaca nəzər salaq. Müəllif burada fərdi talelərdən ümumbəşəri faciələrə keçid edir.

"Düşüncələr"də təbiət və insan ruhunun harmoniyası əks olunub. Bu hissə çox lirik və poetikdir. Müəllif kənd həyatını, təbiətin gözəlliyini - "Sulu dərə"ni, gilə ağaclarının dibinə döşənmiş qızılgül xalçalarını təsvir edir. Əlicəfar kişinin (Əlci dayı) tütəyindən qopan "Çoban bayatı"sı kəndin havasına qarışır. Bu səs sadəcə musiqi deyil, bir xalqın ruhunun, sərbəstliyinin və dinc həyatının səsidir. Əsas ideya odur ki, insan bəzən yanında olan gözəllikləri (təbiəti, qonşusunun səsinə) görmür və ya dəyərləndirmir. Müəllif vurğulayır ki, eşitməyən üçün bülbülün səsi ilə qarğanın səsi birdir, amma duymaq özü böyük bir səadətdir.

Bu silsilədəki ən dramatik hissələrdən biri - "İki Gün" - 21 İyun və 22 İyunun kontrastıdır. Bəli, zaman kontrastı - müəllifin 21 iyunun dinc mənzərəsi (gül-çiçək, toy-busət) ilə 22 iyunun dəhşəti (bombalar, ölüm) arasındakı yaratdığı o kəskin keçid ən böyük kontrastdır. Bir tərəfdə həyat var, digər tərəfdə ölüm. Müəllif 1941-ci ilin iki gününü qarşı-qarşıya qoyur: 21 iyun - son dinc gün. İnsanlar planlar qurur, tələbələr imtahan verir, analar qızlarına cəhiz hazırlayır, İrəvanda Azərbaycan sənətkarları (Üzeyir Hacıbəyov, Şövkət Məmmədova və b.) qastrolda olur. "Sovet Ermənistanı" qəzeti dinc quruculuqdan, kolxoz uğurlarından yazır.

22 iyun - müharibənin başladığı gün. Bir gecənin içində hər şey dəyişir. Dünənki gül-çiçək təsvirləri yerini "dəmir quzğunlara", bombalara və ölüm saçan silahlara verir. Müəllif bu keçidi "sadəcə, səssiz-səmirsiz yola saldıığımız bir gecə" kimi təsvir edir ki, bu da faciənin qəfilliyini daha qabarıq göstərir.

Müəllif hekayədə real qəzet xəbərlərinə və tarixi rəqəmlərə müraciət edir: Hitlerin və faşist Almaniyaşının amansızlığı, "Totenkopf" ("Ölüm başı") qoşunlarının vəhşiliyi təsvir olunur. Hekayədə İrəvanda Azərbaycan mədəniyyətinin canlılığı, Qafan, Dilican, Miğri kimi rayonlarda azərbaycanlıların necə böyük zəhmətlə çalışdıqları real adlar və faktlarla (Məsələn: Əsəd Əsədov, İxtiyar Məmmədov və b.) sənədləşdirilir. Müəllif insanlıq tarixini "müharibələr tarixi" kimi görür və vurğulayır ki, milyardlarla insan məhz bu səbəbdən torpağa tapşırılıb. Onun sualı dərinidir: "Bu məzarların baş daşı kölgəsində cavabsız yatan sualların sayı?!"

İsrafil Məmmədov bu hekayələrində oxucunu dinc həyatın dəyərini bilməyə çağırır. O, İrəvan və ətraf rayonlardakı azərbaycanlıların dinc əməyinin faşizm (və sətiraltı mənada digər bəlalar) tərəfindən necə alt-üst edildiyini bədii-sənədli dillə canlandırır. Müəllif dinc həyatın ən kiçik detallarını - bir ananın qızına tikdiyi cəhizi, tələbənin aldığı diplomu, tarladakı dinc əməyi - məhz itirilən xoş-

bəxtliyin miqyasını oxucuya hiss etdirmək üçün bu qədər incəliklə təsvir edir. Onun üçün faciə sadəcə rəqəmlər (190 diviziya, milyonlarla əsgər) deyil, yarıda qalmış insan taleləridir. 21 iyunun o qədər parlaq və ümid dolu təsvir edilməsi, 22 iyunun gətirdiyi qaranlığın nə qədər qəddar olduğunu daha kəskin göstərir. Müəllif demək istəyir ki, müharibə təkcə torpaqları deyil, insanların illərlə qurduğu o kiçik, səmimi və dinc dünyanı - insanlığın gələcəyini məhv edir.

İsrafil Məmmədovun bu əsəri üçün "İrəvan dəftəri" adını seçməsi, sadəcə keçmişin kədərli bir xronikası deyil, birbaşa gələcəyin yaddaşına vurulan bir möhürdür. Müəllif bu seçimi ilə aşağıdakı mesajları verir:

"Dəftər" ifadəsi hər şeyin qeyd edildiyi, unudulmaması gərəkən bir sənəd kimidir. Müəllif o torpaqlardakı kəndlərin adlarını, insanların zəhmətini və mədəniyyətini sətir-sətir yazmaqla, həmin yurdun əsl sahiblərinin kim olduğunu tarixin yaddaşına həkk edir. Bu məsələyə isə hüquqi və mənəvi şahidlik adlandırma bilirik. Bu yazılar gələcək nəsillər üçün bir bələdçidir. Müəllif demək istəyir ki, fiziki olaraq o torpaqlardan uzaqda olsa da, o yurd bu "dəftərdə" - yəni bizim kollektiv yaddaşımızda varislik nümunəsi olaraq yaşamalıdır. Keçmiş artıq bitmiş bir zamandır, amma yaddaş gələcəyə boylanır. İrəvanın havasını, suyunu, "Çoban bayatısı"nı bu dəftərə köçürməklə müəllif o yurdu coğrafiyadan çıxarıb mənəviyyətimizə - diri qalan yaddaşa daşıyır. Yəni bu əsər, itirilmiş yurdun sadəcə təsviri deyil, onun yenidən doğulması üçün qorunan bir genetik yaddaş kodudur.

Bəli, tamamilə bir işarədir - yaddaş kodudur. Müəllif bu adı seçməklə sadəcə xatirələrini yazmır, həm də tarixin yaddaşına silinməz bir möhür vurur. "Dəftər" sözü burada bir neçə mühüm mənəvi simvolizə edir: Müəllif real adları, kəndləri və hadisələri qeyd etməklə sübut edir ki, o torpaqlarda (İrəvanda, Qafanda, Miğridə) azərbaycanlıların min illik dinc həyatı, mədəniyyəti və əməyi olub. Bu, gələcək nəsillər üçün bir şahidlik sənədidir. Dəftər həm də yazılmağa davam

etməsi gərəkən, lakin müharibə və köçlərlə yarıda kəsilmiş bir tale kitabıdır. İnsan yurdunu itirə bilər, amma onun "dəftərini" (yəni yaddaşını) qəlbində gəzdirdikcə o yurd əslində ölmür, yaşayır. Müəllif oxucuya mesaj verir ki, o torpaqlar bizim yaddaşımızda hələ də "oxuyan samovarin" səsi və "Göy at"ın kişnəməsi ilə diridir.

Bu dəftər əslində bizə deyir ki, yurd sadəcə gedilən yer deyil, unudulmayan yerdir.

Beləliklə, İsrail Məmmədovun "İrəvan dəftəri" sadəcə bir xatirələr toplusu deyil, itirilmiş yurdun mənəvi pasportu və gələcəyə ötürülən genetik yaddaş kodudur. Müəllif fərdi talelər və dinc həyatın xırda detalları (ana cehizi, tütək səsi, samovar nəğməsi) vasitəsilə itirilən xoşbəxtliyin miqyasını ümumbəşəri bir faciə səviyyəsinə qaldırır.

Hekayələrin zəncirvari bağlılığı isə vahid bir ideyaya xidmət edir: Yurd sadəcə torpaq deyil, unudulmayan və yaddaşda yaşadılan mənəvi ocaqdır.

Yekun olaraq, "Əsrin bəlası" silsiləsi İrəvan və ətraf bölgələrdəki azərbaycanlıların min illik varlığını sənədləşdirən hüquqi və mənəvi bir şahidlik aktıdır. "Dəftər" hələ bağlanmayıb; o, yurd həsrətini qəlbində daşıyan hər bir kəsin yaddaşında dirilməyi və gələcəyə qovuşmağı gözləyən bir tale kitabıdır.

Yazıçı İsrail Məmmədovun haqqında bəhs edilən kitabının son bölməsindəki "Yurdda qalan izlər" silsiləsində "Dərədən axan Zəngi çayı", "Körpüdə", "Eldarın uşaqları", "Unuda bilərmi", "Ömür yarpağı" kimi mövzuların bədii tablolarını sözlə çəkmişdir.

"Yurdda qalan izlər" bölməsində yer alan "Dərədən axan Zəngi çayı" hissəsi kitabın ən simvolik və obrazlı bölmələrindən biridir. Bu başlıq altında müəllif həm tarixi yaddaşı, həm də təbiətin vəfasını qələmə alır. Zəngi çayı sadəcə bir su axarı deyil, İrəvan mahalının, xüsusilə İrəvan şəhərinin və ətraf kəndlərin can damarıdır. Müəllif bu çayı bir şahid kimi təsvir edir. İnsanlar dəyişsə də, xalqlar didərgin düşsə də, Zəngi çayı hələ də həmin dərədən axmaqdadır. Çayın axarı boyunca sı-

ralanan kəndlər, qədim körpülər və bağlar Azərbaycan türklərinin bu torpaqlardakı minillik varlığının sübutudur. Müəllif bu əsərində Zəngi çayının adının dəyişdirilməsinə (məsələn, Hrazdan adlandırılmasına) bədii və tarixi etirazını bildirir. Onun üçün bu çay "Zəngi"dir və bu adın arxasında böyük bir etnik tarix dayanır. Dərədən axan su əslində zamanın özüdür və müəllif oxucunu həmin dərə boyu virtual bir səyahətə çıxararaq itirilmiş yurdun hər qarışını xatırladır. "Dərədən axan Zəngi çayı" ifadəsi bir növ xalq mahnısı və ya bayatı sədası kimidir. Bu, uzaqdan baxan, amma ruhən o dərədə olan insanın ahıdır. Müəllif vurğulayır ki, çay axdıqca o torpaqların əsl sahiblərinin ruhu da o sulara dolaşır. Çayın səsi müəllif üçün bir tərəfdən kədər, digər tərəfdən isə ümidir - çünki təbiət yaddaşı heç vaxt silmir.

Bu silsilənin adından da göründüyü kimi, Zəngi çayı həmin "silməz izlərdən" biridir. Binalar sökülə bilər, qəbirlər dağıdıla bilər, amma çayın yatağını və onun tarixini silmək mümkün deyil. Bu əsər oxucuda belə bir hissə oyadır: nə qədər ki, Zəngi çayı o dərədən axır, bizim o torpaqlardakı izimiz və haqqımız da diri qalacaqdır.

"Körpüdə" hekayəti "Yurdda qalan izlər" silsiləsinin ən fəlsəfi və simvolik hissələrindən biridir. İsrail Məmmədovun yaradıcılığında körpü sadəcə iki sahili birləşdirən tikili deyil, o, daha böyük mənalar daşıyır.: Körpü burada keçmişlə gələcək, itirilmiş yurdla indiki həsrət arasında bir körpüdür, yəni zamanlararası bağıdır. Körpü sarsılmazlığın rəmzi - dözümlü simvoludur. Müharibələr, köçlər, dağıntılar olsa da, körpü yerində qalır. O, hər kəsi - həm dostu, həm düşməni, həm də didərgin düşəni öz çiyindən keçirir. Amma müəllif üçün körpünün ən böyük ağırlığı, artıq öz doğma insanların onun üzərindən keçməməsidir. Hekayədə körpü sanki canlı bir varlıq kimi təsvir olunur - o, sahiblərinin qayıdışını gözləyir. Körpünün altından axan sular (Zəngi çayı) keçib gedən ömrü, körpünün özü isə dəyişməz qalan yaddaşı simvolizə edir. "Körpü" həm də bir keçiddir.

İnsan çətinliklərdən, "qaçaq"dan keçərkən öz mənliliyini qoruya bilibmi? Körpüdən keçmək həm də bir ləyaqət imtahanı - mənəvi sınaqdır.

Əslində, İsrəfil Məmmədov bu hekayətdə gələcək nəsələ mesaj verir ki, biz öz mənəvi "kərpülərimizi" (yaddaşımızı, tariximizi) yıxılmağa qoymamalıyıq. Çünki o kərpülər bizi bir gün mütləq geri - doğma sahillərə aparacaq.

"Eldarın uşaqları" və "Ömür yarpağı" hekayətləri İsrəfil Məmmədovun bu kitabını tamamlayan ən təsirli sonluqlardır. Onlar yurd itkisinin fərdi ailə talelərində və bir insan ömrünün sonunda necə əks olunduğunu göstərir.

"Eldarın uşaqları"nda müəllif nəsil varisliyinə - gələcəyə ötürülən həsrəti diqqətə çəkir. "Eldar" obrazı vasitəsilə o, yurdundan didərgin düşmüş bir nəslin portretini yaradır. Eldarın övladları artıq öz doğma yurdunda (İrəvanda, Miğridə) doğulmayan, amma valideynlərinin söhbətləri ilə o yerləri sanki görmüş kimi tanıyan bir nəsilədir. Müəllif göstərir ki, vətən təkcə torpaq deyil, həm də valideynlərin uşaqlarına ötürdüyü yaddaşdır. Eldarın uşaqları o yerləri görməsələr də, ruhən o dağların, o çayların varisləridirlər. Bu, "yaddaşın genetik ötürülməsi" haqqında çox gözəl bədii bir təsvirdir. Uşaqların o yerlər haqqında sualları qarşısında böyükklərin acizliyi və eyni zamanda ümidi hekayənin ən duyğulu məqamıdır.

Kitabın sonunda yer alan "Ömür yarpağı" həm müəllifin öz ömrünə, həm də bir bütöv nəslin taleyinə verilən yekun şərhəldir. "Yarpaq" insanın ömrünü və eyni zamanda tarixin bir vərəqini simvolizə edir. Yarpağın budaqdan düşməsi (ölüm və ya köç) qaçılmazdır, amma yarpağın hansı torpağa düşməsi (vətən, yoxsa qürbət) ən böyük dərdədir. Müəllif burada artıq uşaq deyil, dünyanı görmüş, acı-şirin günlər yaşamış bir ağsaqqal kimi danışır. O, "Ömür yarpağı"nı çevirdikcə oxucuya deyir ki, insan ömrü qısa olsa da, onun qoyduğu "izlər" (silsilənin adı olan "Yurdda qalan izlər") əbədidir. Bu hissə bir

növ bütün kitabın son vəsiyyətidir. Müəllif vurğulayır ki, hər bir insanın ömrü bir yarpaqdırsa, o yarpaqların hamısı birləşib vətənin "yaddaş ağacını" yaradır. Müəllif vurğulayır ki, hər bir azərbaycanlının ömür yarpağı vətənin böyük yaddaş ağacının bir parçasıdır. Yarpaq düşə bilər, amma ağac (millət və yurd) yaşamalardır.

Müəllifin hekayələri sadəcə tarixi hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşmır, milli yaddaşın qorunmasına xidmət edən bədii salnamə kimi çıxış edir. Yurd itkisi, insan faciələri və mənəvi sarsıntılar obrazlar və simvollar vasitəsilə ümumiləşdirilərək oxucuya mühüm bir fikir çatdırılır: xalqın gücü onun yaddaşında, ləyaqətində və dəyərlərindədir. Bu səbəbdən "İrəvan dəftəri" yalnız keçmişə baxış deyil, həm də gələcək nəsillər üçün bir özünüdərk çağırışıdır. İsrəfil Məmmədovun yaradıcılıq məqsədi təkcə hekayə danışmaq deyil. O, silinmək təhlükəsi ilə üzləşən Azərbaycan kəndlərinin adlarını və tarixini yaddaşda yaşatmağa çalışır. Müəllif sanki kağız üzərində itirilmiş vətəni yenidən qurur və yeni nəsələ mənəvi bütövlük, sözə sədaqət və yurd sevgisi kimi dəyərləri aşılıyır.

"İrəvan dəftəri" bir ailənin taleyindən başlayaraq bütöv bir xalqın faciəsinə və mənəvi ucalığına uzanan təsirli bir əsərdir. Bu əsər oxucuya xatırladır ki, vətən yalnız torpaq deyil, həm də insanın o torpaqda qoyduğu ləyaqət izidir.

Ədəbiyyat

Məmmədov, İ. (2002). İrəvan dəftəri (I hissə). Bakı, Adiloğlu.

Məmmədov, İ. (2004). İrəvan dəftəri (II hissə). Bakı, Adiloğlu.

Məmmədov, İ. (2009). İrəvan dəftəri (III hissə). Bakı, Qismət.

Məmmədov, İ. (2012). Ömür yarpağı. Bakı, Maarif.

Məmmədov, İ., & Əsədov, S. (1998). Zəngəzur qartalı. Bakı, Gənclik.

Almaz Ulviy BİNNATOVA

**TARİX VA BADIİY XOTİRA
UYG'UNLİĞİ**
*(İsrofil Mammadovning
"İravan daftari" asarida yurt va
or-nomus falsafasi)*

Annotatsiya

Maqolada yozuvchi Isrofil Mammadovning "İravan daftari - II. Satrlar orasidagi sog'inch sadolari" asari badiiy xotira, milliy o'zlik va yurt falsafasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarda İravan va G'arbiy Ozarbayjon mavzusi faqat tarixiy yo'qotish sifatida emas, balki milliy-ma'naviy xotiraning muhim qismi sifatida talqin etiladi. "Ko'k ot", "Asr balosi" va "Yurtda qolgan izlar" turkumlari orqali deportatsiya, qochqinlik, urush, inson qadr-qimmati, sadoqat, oilaviy qadriyatlar va tarixiy xotira masalalari badiiy-publitsistik uslubda yoritiladi. Maqolada Ko'k ot, samovar, ko'prik va Zangi daryosi kabi ramziy obrazlarning milliy xotirani saqlashdagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Tadqiqot natijasida "İravan daftari" nafaqat xotiralar to'plami, balki G'arbiy Ozarbayjon haqiqatlarini kelajak avlodlarga yetkazuvchi ma'naviy va tarixiy xotira kitobi ekanligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *Isrofil Mammadov, "İravan daftari", G'arbiy Ozarbayjon, milliy xotira, yurt muhabbati, deportatsiya, badiiy publitsistika, tarixiy xotira, ramziylik, ozarbayjon nasri*

Almaz Ulvi BİNNATOVA

**THE MEETING OF HISTORY AND
ARTISTIC MEMORY**
**(The Philosophy of Homeland and
Dignity in Israfil Mammadov's
"İravan Notebook")**

Abstract:

This article analyzes Israfil Mammadov's work "Yerevan Notebook II: The Echo of Estranged Emotions" within the framework of

artistic memory, national identity, and the philosophy of homeland. In the author's stories, the theme of Yerevan and Western Azerbaijan is presented not only as a historical and geographical loss, but also as a carrier of national and spiritual memory. Through the cycles "Blue Horse," "The Calamity of the Century," and "Traces Left in the Homeland," issues such as deportation, displacement, war, human dignity, loyalty, family values, and collective memory are depicted in a literary-documentary style. The article particularly emphasizes the symbolic role of motifs such as the Blue Horse, the samovar, the bridge, and the Zangi River in preserving national memory. The study concludes that "Yerevan Notebook" is not merely a collection of memories, but also a spiritual and historical chronicle transmitting the realities of Western Azerbaijan to future generations.

Keywords: *Israfil Mammadov, "Yerevan Notebook," Western Azerbaijan, national memory, love of homeland, deportation, literary journalism, historical memory, symbolism, Azerbaijani prose*

**İrəvanda məqbərə
Rəssam Vanderburx.
Qravüraçı Devilliers. 1838-ci il.**

XIX-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılması məsələsi İrəvan Quberniyası və qəzalarının məhkəmə sənədlərində

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
*Naxçıvan Dövlət
Universitetinin professoru,
t.e.d.*

Xülasə

XIX əsrin birinci yarısında çar Rusiyası Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində işğal etdiyi Cənubi Qafqazda yeni idarəçilik sistemi yaratmağa başladı və bölgədə inzibati ərazi dəyişiklikləri həyata keçirdi. Bunlarla yanaşı yerlərə təyin edilmiş çar Rusiyasının məmurları bölgəyə köçürdüyü xristian əhali olan erməni-hayları xəzinə torpaqları adı altında yerli mülkədarların pay torpaqlarına yerləşdirmişdir. Məqalədə bu haqda arxiv sənədlərindən əldə edilmiş materiallarda çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra İrəvan quberniyası və qəza məhkəmələrinin yerli mülkədarların əleyhinə qərarlar qəbul etməsilə bağlı məlumatlar verilmişdir, həmin məhkəmələr tərəfindən qəbul edilmiş qərar-

BƏXTİYAR HƏSƏNOV
*Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası A.A. Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.*

ların qərəzli və ədalətsiz olması ilə bağlı digər arxiv sənədlərində olan məlumatlarda bu qərarların əsassız olmasını təkzib edən çoxlu faktlar vardır.

Açar sözlər: *Çar Rusiyası, Cənubi Qafqaz, məhkəmə, mülkədar, torpaq*

Çar Rusiyası isti dənizlərə çıxmaq, Kiçik Asiyanı işğal edərək öz arzusunu gerçəkləşdirmək üçün Osmanlı imperiyasının durğunluq-tənəzzül dövrünü yaşamasını və Əfşarlar imperiyasının daxili çəkişmələr nəticəsində parçalanaraq Azərbaycan ərazisində xırda xanlıqların yaranmasını fürsət bilərək bu ərazilərin ələ keçirilməsi üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Bu hərbi əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazanan Çar Rusiyası hərbi əməliyyatlar nəticəsində həm Osmanlı dövlətinin ərazisində, həm də Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə köçürüb gətirdiyi xristian erməniləri bölgədə

özünə müttəfiq kimi seçərək onlardan öz məqsədi üçün istifadə etməyə başladı.

Erməni əhalisinin Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülməsi birbaşa çar Rusiyasının bölgədə yaradılmış dövlət idarələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu dövlət idarələri əraziyə köçürülən erməniləri ərazinin relyefinə uyğun olaraq strateji məntəqələrə yerləşdirirdi. Belə ki, erməni əhalisini məskunlaşdırmaq üçün əsasən dağlıq ərazidə yerləşən yüksəkliklərdəki kəndlər və bölgədə yolların üzərində yerləşən yaşayış məskənləri seçilirdi. Ona görə də çar Rusiyasının bu siyasətinə uyğun gələn ərazilərdən birincisi Cənubi Qafqazın mərkəzində yerləşən Göyçə gölü ətrafı və ona yaxın olan ərazilər olmuşdur.

Ermənilərin bu əraziyə məskunlaşdırılması üçün Çar Rusiyası ermənilərin bütün nəqliyyat xərclərini öz üzərinə götürərək, müsəlmanların əlindən alınan torpaqları və xəzinə ərazilərini onlara hədiyyə olaraq verdi və onları on il müddətinə bütün vergilərdən azad etdi [4, s.366, 370, 373].

Qərbi Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi 1828-ci ildə çar Rusiyasının bu əraziləri tamamilə işğal etməsi ilə kütləvi xarakter aldı.

Bu ərazilərdə çar Rusiyasının həyata keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişiklikləri ərazidə mübahisələrin yaradılması ilə bərabər bölgənin demografik vəziyyətinə də ciddi təsir göstərdi. Belə ki, xaricdən bu bölgəyə köçürülən xristian erməni əhalisinin məskunlaşdırılması dövlət tərəfindən həyata keçirilsədə, əksər hallarda türk-müsəlman əhaliyə məxsus olan evlərdə və şəxsi torpaqlarda da erməni əhalisi məskunlaşdırılmışdır. Çünki o vaxtın məhkəmə sənədlərində verilən məlumatlardan məlum olur ki, ermənilərin özlərində etiraf edirlər ki, biz bu əraziyə köçürülən zaman, bizə türk-müsəlman əhaliyə məxsus olan torpaqlar icarəyə verilmişdir. Xristian erməni əhalisinin bir çoxu iddia edirdi ki, biz uzun müddət bu torpaqlardan istifadə etdiyimiz üçün bu torpaqların bir qisminin bizim istifadəmizə verilməsini məhkəmə təmin etməlidir. Bəzi hallarda çar Rusiyasının təyin etdiyi məhkəmələr ermənilərin xeyrinə qərarlar qəbul edirdilər.

Bu sənədlərin birində bu barədə verilmiş məlumat bunu təsdiqləyir belə ki, Naxçıvan qəzası Yaycı kənd sakini Həsənəli Sultan Hüseynəli Sultan oğlunun 1844-cü ildə verdiyi Apellyasiya şikayətində deyilir: Hələ İran hökuməti dövründə 1757-ci ildə tərtib edilmiş sənədlərə görə Dərələyəz mahalında yerləşən Qoytul kəndinin 2 hissəsi mərhum babam Əli Dost Sultana, onun ölümündən sonra isə mənim atam Hüseynəli Sultana, onun ölümündən sonra isə mənə məxsus olub. Mən Qoytul kəndindən rusiya qoşunları tərəfindən bu diyar işğal olunanadək istifadə etmişəm.

Erməni vilayəti rusiya hökuməti tərəfindən yaradıldıqdan sonra 1827-1828-ci illərdə mənə məxsus olan bu torpaqda İrandan və digər yerlərdən köçürülmüş ermənilər yerləşdiriliblər. Ermənilər mənə söz veriblər ki, öz vəsaitləri hesabına Qoytul kəndinin torpaqlarına su çəkəcəklər. Məndə bunun müqabilində onlara Qoytul kəndinin 7 illik mülk gəlirlərini bağışladım. Sonra isə mülkədar kimi 1842-ci ilə kimi həmin kənddən gəlir götürməyə başladım.

Bilmirəm nəyə görə 1842-ci ildə Naxçıvan qəza himayəçisi Karnauxov hansı əsasla Qoytul kəndini və su kəmərinə mənimsədiyim barədə iddia qaldırıb və bildirib ki, Qoytul kəndi xəzinəyə məxsusdur. O öz iddiasında əsas gətirib ki, guya İran hökuməti dövründə Dərələyəz mahalında mülk olmayıb, burada köçəri xalqlar yaşayıblar... Bildirmək istəyirəm ki, Dərələyəz mahalında tək mən mülkədar deyiləm, başqa mülkədarlar da var. Bu halın özü cənab iddiaçının yalan olduğunu təsdiqləyir. O iddiasını belə davam etdirir ki, ermənilər bura yerləşdirilərkən Qoytul kəndi onlara xəzinə torpağı kimi verilib və 1827-ci ildən 1834-cü ilə qədər Qoytul sakinləri heç kimə vergi ödəməyib. İddiaların doğruluğunu təsdiqləmək üçün isə o, yaşlı yerli adlandırdığı 4 nəfər Qoytul sakini şahid kimi göstərir. Özlərini yerli adlandıran 4 nəfər əslində Qarabağ qəzasından gələn köçkünlərdir.

Bu sənəddə göstərilib ki, mən 1842-ci il 30 sentyabr tarixdə məhkəməyə öz etirazımı bildirmişəm. İddiaçının mənim sənədlərimin saxtılığı ilə bağlı qaldırdığı məsələyə gəlincə, bildirirəm ki, sənədləri tərtib edən Şəriət üzv-

lərinin və şahidlərin sorğusunu keçirmək olar...

Naxçıvan qəza məhkəməsi ləğv olunduğundan iş İrəvan qəza məhkəməsinə daxil edilmişdir. Orada isə mənim göstərdiyim şahidlər dindirilmədən 14 noyabr 1844-cü il tarixdə qərar verilmişdir ki, mənim Qoytul kəndinə mülkədar hüququm ləğv olunsun və Qoytul kəndi xəzinəyə verilsin [2, v. 10-19].

Bu arxiv sənədində verilən məlumatlar açıq-aydın göstərir ki, Quberniya və qəza məhkəmələri bilərəkdən sənədlərin saxta olmasını iddia edərək mülkədarların torpaqlarının əlindən alınmasını təşkil ediblər. Sonralar mülkədarların əlindən alınmış bu torpaqlar xəzinə torpaqları adı ilə Osmanlı dövlətinin və Qacarlar dövlətinin ərazisindən Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülən erməni əhalisinə bağışlanmışdır. Hansı ki, verilmiş məlumatlarda erməni əhalisi Qoytul kəndinə yerləşdirilmədən öncə burada yaşayan azərbaycan türkləri Qacarlar hökumətinə vergi ödəmişlər.

Bu məhkəmə işi ilə bağlı iddiaçının iddiasına əsasən 5 fevral 1842-ci ildə məhkəmə qərara alıb:

1827-1828-ci illərdə İrəvandan köçürülmüş ermənilərdən 36 ailə Dərələyəz sahəsinin Qoytul kəndinə yerləşdirilib. Yuxarıda Apellyasiya çikayəti vermiş mülkədar Həsənəli Sultan qeyd edir ki, mənə məxsus olan Qoytul kəndinə İrandan və digər yerlərdən köçürülən ermənilər yerləşdirildi. Məhkəmə isə qərarında İrəvandan köçürülən ermənilərdən bəhs edir. Bu fakt məhkəmələrdə nə qədər saxtakarlıqlara yol verildiyinin sübutudur.

Qərarında göstərilir ki, özünü mülkədar kimi köçkünlərə özünü təqdim edən Həsən Əli Sultan onlardan vergi tələb edib və köçkünlərin öz hesabına çəkdiyi dəyəri 800 manata olan kanalı mənimsəyib.

1.Kameral siyahıda ümumi sahəsi 21 verst, suvarılan sahəsi 40 xalvar olan Qoytul kəndinin xəzinəyə aid olduğu göstərilir [2, v. 41-42].

Məhkəmənin verdiyi bu qərarın tamamilə məqsədli olduğunu və açıq-aşkar mülkədarın mülkünün əlindən alınmasına yönəlmiş bir qərar olduğunu sübut edən fakt kameral təsvirlər-

də Qoytul kəndinin Həsənəli Sultana məxsus olmasını göstərən faktdır. Bunu təsdiqləyən bir fakt Nazir Əhmədlinin Dərələyəz mahalının kameral təsvirində Qoytul kəndi ilə verilmiş məlumatda kəndin Yayıcı kənd sakini Həsənəli Sultana məxsus olduğu göstərilmişdir [5, s.270].

Yenədə yalan və iftiralarla dolu bu qərarı qəbul edən məhkəmə yaxşı bilib ki, kameral təsvirləri Həsənəli Sultanın əldə etməsi mümkün deyil və onun verdiyi bu ədalətsiz qərara insanları rahatlıqla aldatmaq olar.

Yuxarıda verilmiş məlumatları təsdiqləyən digər bir arxiv sənədində bununla bağlı yazılıb: 1852-ci il sentyabrın 15-ə aid olan İrəvan Quberniya Məhkəməsinin ikinci şöbəsinin müdir müavininin rəyində qeyd edilmişdir ki, Quberniyanın Naxçıvan qəzasına aid olan Cəhri kəndinə bitişik üç məzdrə: Nəzərabad, Payız və Şıxlar məzdrələrinə 1830-cu ildə Naxçıvanda yaşayan Məlik Akpop Can Mehrabov öz hüquqlarını iddia edib, lakin keçmiş Erməni vilayət idarəsi onun iddiasına rədd cavabı verərək tapşırıb ki, Cəhri kəndi və ona bitişik ərazilər xəzinəyə aid edilsin [1, v. 1066-1089].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhkəmələrin belə qərəzli qərarları ilk növbədə torpaqları mübahisəli ərazilərə çevirmək və ermənilərin bu ərazilərə asanlıqla yerləşdirilməsi məqsədi güdmüşdür.

Çünki məhkəmənin qəbul etdiyi bu qərardan illər sonra Cəhri kəndinin və ona bitişik torpaqların həqiqi sahibləri öz sənədləri ilə məhkəməyə müraciət etmişlər. Məlum olmuşdur ki, Cəhri kəndində daxil olmaqla bu ərazilərin sahibləri aşağıdakı sahibkarlar: Mehdiqulu bəy və ya Mehdi ağa, İxlas Sultanın oğlu Məmməd Əli Sultan, Hacı Məmməd Hüseyin, Ağabəy Sultan Kərbəlayı Deryəm Qulu Hacı Qasım, Kərbəlayi Sadıx, Xudakərim bəy, Mehnət Yüzbaşı, Səməd Sultan, Mirzə xan bəy, Məmmədəli bəy, Naqverdi bəy, İsmayıl, Zeynal Əbdül bəy, Axund Məmməd və xaricə qaçmış Əli Mədət Sultan, Əli Qulu bəy və Məmməd bəy olmuşdur [1, v. 1066-1089].

Göründüyü kimi sahibkarların hamısı azərbaycan türkləri olmuşdur.

Lakin bu işlə bağlı Quberniya Məhkəməsi

tərəfindən təyin edilmiş müstəntiq Amantov 28 dekabr 1832-ci il tarixdə bu sahibkarlardan biri Məmməd Əli Sultandan qəbz alaraq həm öz adından, həm də vəkəlatnamə üzrə digər sahibkarların adından bildirib ki, xaricə qaçmış Əli Məmməd Sultana, Əli Qulu bəyə və Məmməd bəyə məxsus olan 720 somarlıq sahədən başqa Cəhri kəndinin qalan ərazilərini onun babası İxlas Sultan alıb. Onun ölümündən sonra isə malikanə varisləri arasında bölüşdürülüb [1, v. 1066-1089].

Bilərəkdən məhkəmələr tərəfindən torpaqların mübahisəli olduğu görüntüsü yaradılaraq bu torpaqların xəzinəyə verilməsini təmin etməyə çalışmışlar.

Erməni vilayət İdarəsinin rəisinin 1840-ci il 11 yanvar tarixli təliqəsi ilə əyalət məhkəməsinə bildirilib ki, Bu işlə bağlı təqdim edilmiş sənədlərin saxta olmasından əlavə onlar həm də Erməni vilayət idarəsində təsdiqlənməyib, buna görə də hətta saxta olmasalar belə onların heç bir əsası ola bilməz. Qərarda bildirilir ki, iddiaçıların torpaqa hüququnu təsdiqləyəcək başqa sənədlər (hansı sənədlərdən söhbət gedir məlum deyil-H.B) olmadığına görə Cəhri kəndidə daxil olmaqla malikanə və torpaqlar həmişəlik olaraq xəzinənin istifadəsində qalmasına qərar verilməlidir [1, v. 1066-1089].

1952-ci il 7 noyabrda keçirilən məhkəmənin 9 bənddən ibarət olan qərarında deyilir:

Sahibkarlara məxsus olan 8954 somardan 5304 somar çıxılmaqla yerdə qalan torpaqlar xəzinənin hesab edilsin.

Yəni 3650 somar torpaq sahəsi sahibkarlardan alınaraq xəzinənin tərkibinə verilir.

Bu iş 20 il davam etdiyindən saxta yolla tərtib edilmiş sənədlər barədə istintaq dayandırılısın [1, v. 1066-1089].

Sonda İrəvan Quberniya Məhkəməsinin qərarı alır:

Müşavirin rəyi düzgün və qanunlara uyğun olduğu üçün təsdiq olunsun və icrasına icazə versin. Qərarın dinlənilməsi üçün mübahisə edən Cəhri kəndi və Naxçıvan şəhər sakinləri 15 noyabr tarixində məhkəməyə dəvət olunsunlar. Bu barədə onlara çağırışlar təqdim etməklə qəbzlər alınsın, məhkəməyə təqdim olunsun. Bu barədə Naxçıvan qəza rəisinə əmr verilsin.

7 noyabr 1852-ci il. İrəvan Quberniya Məhkəməsinin qərarını dinlədilər: Mehdi Ağa Kalbalı xan oğlu, İbrahim xan ağa bəy Sultan oğlu, Məmməd Tağı Sultan Hacı İsay Sultan oğlu, Əli ağa Axund Məmməd oğlu, podpolkovnik Nəzərəli xan [1, v. 1066-1089].

Görünür ki, azərbaycan türklərinin əlində olan həqiqi mülkiyyət sənədləri saxta hesab edilmişdir. Hansı ki, bu sənədlər Qacarlar dövləti (sənəddə İran dövləti gedir) tərəfindən verilmişdir. Hətta bu sənədlərdə göstərilir ki, sahibkarlar vergi kimi Abbas Mirzəyə ildə bu torpaqlarda əkib becərdikləri taxıldan vergi ödəmişlər. Bütün bu mülkiyyət sənədlərinə baxmayaraq məhkəmələr torpaqların xəzinənin tabeliyinə keçməsinə qərar verərək bir növ xaricdən bu ərazilərə köçürülərək gətirilən erməni əhalisini yerləşdirməyə şərait yaradırdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Cənubi Qafqaza xaricdən köçürülən erməni əhalisinin yerləşdirilməsi çar Rusiyasının rəhbərliyinin göstərişi ilə birbaşa xəzinə torpaqlarının hesabına həyata keçirilməli idi. Belə mübahisəli qərarlar xəzinə torpaqlarının arealını genişləndirməyə hesablanmışdır ki, erməni əhalisinin bu ərazilərə yerləşdirilməsi rahat həyata keçirilsin. Çünki bu arxiv sənədlərində yerli azərbaycan türklərinin etirazı ilə qarşılaşan çar Rusiyasının yerlərə təyin etdiyi məmurlar çıxış yolu kimi məhkəmə qərarların əsas gətirərək öz niyyətlərin həyata keçirirdilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). İrəvan Quberniya Məhkəməsinin ikinci şöbəsinin müdir müavininin rəyi. F.25.siy, 1, iş 128, v. 1066-1089.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). F.25.siy, 1, iş 23, v. 10-19.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). F.25.siy, 1, iş 23, v. 41-42.

4. Beydilli K. (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiyaya köçürülen Ermeniler // Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. XIII. s. 365-434

5. Nazir Əhmədlinin Dərələyəz mahalının kameral təsviri (1831-1842). Elm və Təhsil, Bakı, 2017, s.300

ФАХРАДДИН ДЖАФАРОВ

**Профессор Нахчыванского
Государственного Университета, д.и.н.**

БАХТИЯР ГАСАНОВ

**Институт истории и этнологии имени
А.А. Бакиханова Национальной
Академия наук Азербайджана,
ведущий научный сотрудник,
доктор философии по истории
bosa6983@эмаил.ьом
ОРЪЫД. 0000-0003-4868-2664**

**ВОПРОС РАССЕЛЕНИЯ АРМЯН
НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ
ХЫХ-ХХ ВЕКОВ В СУДЕБНЫХ
ДОКУМЕНТАХ ЭРИВАНСКОЙ
ГУБЕРНИИ И УЕЗДОВ**

РЕЗЮМЕ

В первой половине XIX века царская Россия начала создавать новую систему управления на Южном Кавказе, которую она захватила в результате военных действий против Османского и Гаджарского государств и осуществляла административные территориальные изменения в регионе. При этом назначенные на места чиновники царской России переселили в регион христианское население, размещая армян-хаев в имениях местных помещиков под видом казенных земель. В статье приводится информация о том, что после оккупации Южного Кавказа царской Россией и судами Эриванской губернии и казны принимались решения против местных собственников. В других архивных документах о недопустимости и несправедливости принятых судами ре-

шений содержится множество фактов, отрицающих необоснованность этих решений.

Ключевые слова: Царская Россия, Южный Кавказ, суд, помещик, земля

FAHRADDIN JAFAROV

**Professor of Nakhchivan State University,
Doctor of Historical Sciences**

BAHTIYAR HASANOV

**Institute of History and Ethnology named
after A.A. Bakikhanov of National
Academy of Sciences of Azerbaijan,
Leading Researcher, Doctor of
Philosophy in History
bosa6983@gmail.com
ORCID. 0000-0003-4868-2664**

**THE ISSUE OF SETTLEMENT OF
ARMENIANS IN THE TERRITORY OF
WESTERN AZERBAIJAN AT THE
BEGINNING OF THE 19th-20th
CENTURIES IN COURT DOCUMENTS
OF ERIVAN PROVINCE AND
DISTRICTS
SUMMARY**

In the first half of the 19th century, Tsarist Russia began to create a new system of governance in the South Caucasus, which it captured as a result of military actions against the Ottoman and Gajar states and carried out administrative territorial changes in the region. At the same time, the officials of Tsarist Russia, appointed to the localities, resettled the Christian population in the region, placing the Armenian Hays on the estates of local landowners under the guise of state-owned lands. The article provides information that after the occupation of the South Caucasus by Tsarist Russia and the courts of the Erivan province and the treasury, decisions were made against local owners. Other archival documents about the inadmissibility and injustice of the decisions made by the courts contain many facts that deny the groundlessness of these decisions.

Keywords: Tsarist Russia, South Caucasus, court, owner, land

Qərbi Azərbaycanda Ermənistan Respublikasının yaradılmasının imperiya siyasəti

Mirvari VERDİYEVA

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan coğrafiyası və Coğrafiyanın
Tədrisi Texnologiyası kafedrasının
dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
(Bakı, Azərbaycan)*

<https://orcid.org/0000-0002-6724-0581>
mirvari.verdiyeva@adpu.edu.az

IMPERIAL POLICY OF CREATING THE REPUBLIC OF ARMENIA IN WESTERN AZERBAIJAN

UDK 37

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, İrəvan xanlıqı, Rusiya-Türkiyə müharibəsi, erməni köçü, erməni vilayəti.

Key Words: Western Azerbaijan, Irevan Khanate, Russian-Turkish war, Armenian migration, Armenian province.

Xülasə

1829-1877-ci illərdə Qarsda, Bəyazıtdə, Ərdəhanda, Axaltsixidə, Axalkalakidə, Ərzurumda, Bayburtda və s. ərazilərdə qələbə qazanan Çar Rusiyası Türkiyədə yaşayan və müharibə zamanı onlara yaxından kömək edən erməniləri Qərbi Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvana ərazisinə köçürərək Erməni vilayəti yaratdı.

Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında "Ədirnə sülh müqaviləsi"nə əsasən Naxçıvan, İrəvan, Axaltsixi, İmeretiya, Minqreliya, Quriya, Araza qədər olan ərazilərin Rusiyaya bir-

ləşdirildiyini Türkiyə tanımalı oldu. "Qars müqaviləsi"nə əsasən isə Rusiya Türkiyədən köçürdüyü ermənilərə "xalqların öz müqəddaratını təyin etmək prinsipi" adı altında Azərbaycanın qərbində Ermənistan Respublikasının yaradıldığını rəsmi olaraq tanıtmış oldu.

1890-cı ildə ermənilər Tiflisdə Daşnaksutyun partiyası yaratdılar və "Ölkəni əcnəbilərdən təmizləmək" şüarı ilə Yeni Bəyazıtdə, Eçmiədzində, İrəvanda, Şərur-Dərələyəzdə, Qərbi Zəngəzurda, Göyçədə yerli əhali olan azərbaycanlılara divan tutmağa, öz ata-baba torpaqlarından qəddarcasına qovmağa başladılar.

Sovet hakimiyyəti illərində də Rusiyanın silahlandığı ermənilər tərəfindən II Qafqaz xəttində olan ərazilər: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Qərbi Zəngəzur, Göyçə mahallarında yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, qovuldu və bu torpaqlar qeyri-rəsmi olaraq Ermənistanla birləşdirildi.

Abstract

In 1829-1877, Tsarist Russia, having won victories in Kars, Bayazid, Ardahan, Akhaltsikhe, Akhalkalaki, Erzurum, Bayburt and other places, resettled Armenians living in Turkey and providing close assistance to it during

the war, to the territories of Nakhichevan and Yerevan in Western Azerbaijan, creating the Armenian region.

According to the "Edirne Peace Treaty" between the Ottoman and Russian Empires, Turkey had to recognize the annexation of territories up to Nakhichevan, Yerevan, Akhaltsikhe, Imereti, Mingrelia, Guria and Araz to Russia. According to the "Treaty of Kars", Russia officially recognized the Armenians transferred from Turkey as "the principle of self-determination of peoples", according to which the Republic of Armenia was created on the territory of Western Azerbaijan. In 1890, Armenians formed the Dashnaktsutyun party in Tbilisi and, under the slogan of "Cleansing the country of foreigners," began to brutally expel the local Azerbaijani population in Yeni-Beyazit, Echmiadzin, Yerevan, Sharur-Deralayaz, Western Zangezur and Goycha from their ancestral lands.

During the years of Soviet power, hundreds of thousands of Azerbaijanis were killed and expelled by Russian-armed Armenians in the territories along the Second Caucasian Line: in the Daralayaz, Western Zangezur and Goycha districts of Western Azerbaijan, and these lands were unofficially annexed to Armenia.

Giriş

Son dövrlərdə Rusiyanın iştirakı olmadan Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı İlham Əliyevin Ermənistan prezidenti Nikol Paşinyanla sülh müqaviləsinin bağlanması, Zəngəzur dəhlizinin açılması, Qərbi Azərbaycandan qovulmuş əhalinin ata-baba torpaqlarına geri qayıtması barədəki danışıqları aktuallığını qoruyub saxlayır. Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası məsələsi də iki ölkə arasında müzakirəyə çevrilən, dünya ölkələrinin diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdəndir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsinin, Ermənistan Respublikasının yaradılmasının, azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarından qovulmasının tarixini və Rusiyanın məqsədlərini tədqiq etmək üçün arxiv materialları təhlil edilmişdir. 1827-1988-

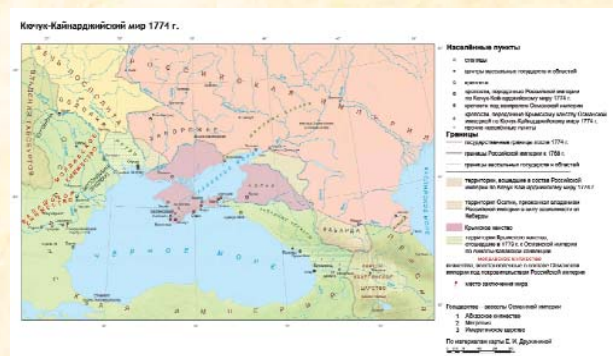
ci illər arasındakı böyük bir zaman kəsiyində Çar Rusiyası və SSRİ dövründə Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdırılmış ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi və öz yurdlarından qovulması hadisələrinin səbəbləri və nəticələri araşdırılmış və müqayisə edilmişdir. Çar Rusiyası tərəfindən II Qafqaz xəttinin yaradılmasının imreriya baxımından siyasi və hərbi strateji nöqteyi-nəzərindən təhlilləri aparılmışdır.

Araşdırmalar zamanı Rusiyanın elmi-tarixi və hərbi ədəbiyyatlarından, kartoqrafik sənədlərdən, dövlət fərmanlarından istifadə edilmişdir və təhlilləri aparılmışdır.

Müzakirə və təhlil

1768-1774-cü illərdə Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı müharibə "Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi"nin bağlanması ilə başa çatdı. Osmanlı imperiyasını Şərqi Avropadan sıxışdırıb çıxaran Rusiya müqavilə əsasında böyük imtiyazlar əldə etdi: a) gəmilərinin Dünyay çayında rahat üzməsi, Bosfor və Dardanel boğazlarından maneəsiz keçməsi; b) Rusiya tacirlərinin Türkiyə, Əlcəzair, Tunis və Tripoli ərazilərindən İngiltərə və Fransa kimi rahat istifadə edə bilməsi hüququnun verilməsi; c) Osmanlı imperiyasının həmin ərazilərdə Rusiya tacirlərinə kömək etməsi vəzifəsini öz üzərinə götürməsi; d) Krım xanlığına müstəqillik verilməsi və Novorossiya ilə birləşdirilməsi (Lakin 1783-cü ildə Rusiya müstəqil Krım xanlığını işğal etdi). Türkiyə üzərindəki qələbədən ruhlanan rus çariçası II Yekaterina demişdi: "Çoxlu sıyıq hazırlamışıq, kiməsə dadlı olacaq!" Xəritə 1.

Xəritə 1. "Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi"nin nəticələri, 1774 il. (15)

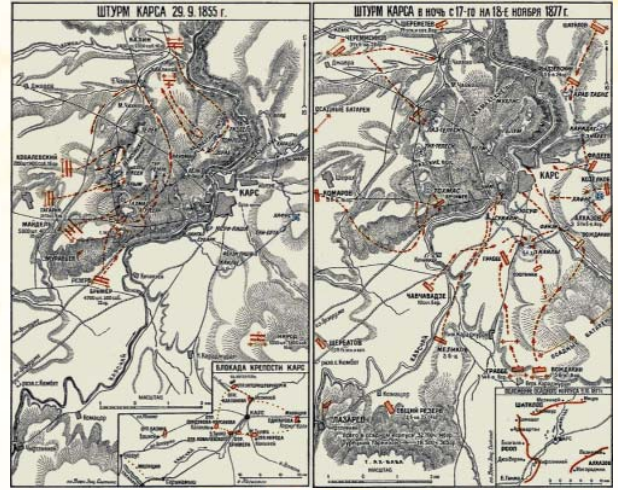

Rusiya imperiyasının növbəti hədəfi Türkiyənin şərq hissəsini ələ keçirmək idi və bunun üçün Zaqafqazıyanı öz ərazisinə birləşdirmək məqsədi güdüdü. Rus imperatoru I Pavel Aleksandrın 12 sentyabr 1801-ci il Manifestinə əsasən Gürcüstan Rusiya vətəndaşlığını qəbul edildi və tərkibinə Qafqazdakı bir neçə ordu hissələrinin qatılmasına təminat verməklə ordu quruldu.

1813-cü ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış "Gülüstan sülh müqaviləsi" nə əsasən Araz çayı boyunca Azərbaycan ikiye bölündü və şimal hissəsi Rusiyanın işğalı altına düşdü. Hakimiyyət dəyişiklikləri Rusiyanı daxildən zəiflətdi. Sonradan özündə güc taparaq isti dənizlərə çıxmaq üçün cənuba üz tutdu. 1827-ci ildə general-mayor İ.F.Paskeviçin komandanlığı altında rus ordusu Gürcüstandan cənubda yerləşən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını növbəti dəfə işğal edərək Türkiyəyə üz tutdu.

1829-1877-ci illərdə Rusiya Türkiyənin şərqini işğal etmək üçün müharibəyə başladı. General-feldmarşal Qraf İ.F.Paskeviçin komandanlığı altında general-mayorlar V.O.Bebutov, N.P.Pankratyev, N.N.Borodinov, İ.Q.Burtsov, P.D.Nesvetayev, İ.V.Qudkoviç, İ.P.Lazarev, V.S.Qulyakov, N.N.Muravyov, P.N.Vrangel, A.S.Kovalevski, İ.M.Andronikov, L.Y.Lazarev və A.A.Terqukasovun başçılığı ilə çoxsaylı rus ordusunun artilyeriya, süvari və piyada qoşunları olmaqla, cəmi 43 batalyon, hər birinin tərkibində 21.500 döyüşçü və 17 eskadriliya ilə Qars, Aleksandropol, Axaltsixi, Axalkalaki, Ərdəhan, Bəyazit, Kürək-dərə, Qarayal dağı, Ərzurum, Qars çayı dərəsi, Gülverən, Hacıvəli, Subotan, Sərdarabad, İqdır, Ağrıdağı, Van və s. əraziləri işğal etdi. Rusiyanın işğalçı ordusu Türkiyənin qalalarını dağıtdı, şəhər və kəndləri viran qoydu, yüz minlərlə döyüşçünü məhv etdi, paşaları və çoxsaylı əsgərləri əsir aldı, əhalini böyükdənkiçiyə ölümə məhkum etdi, türklərin var-dövlətini taladı. Bu müharibələrdə Türkiyənin işğal altında olan ərazilərində yaşayan ermənilər rus ordusuna yaxından kömək etdi. (Voyna v Tureükoy armii, 1877-1878 q.q.) (Xəritə 2.)

Xəritə 2. Rus ordusunun Qarsa hücumu, 1855-1877 illər (Besskrovniy L.Q., 1948, s.79, 86)

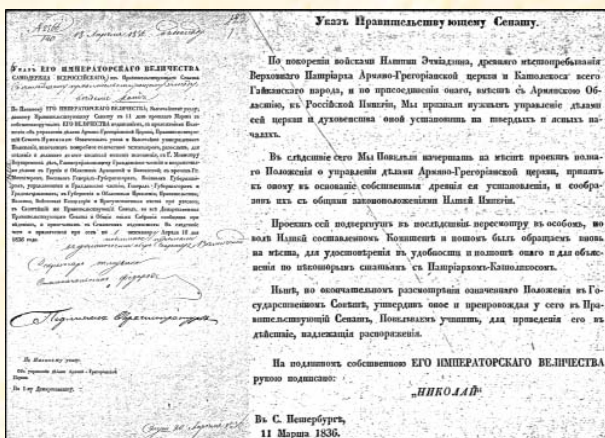

23 iyun 1829-cu ildə Qarsda qələbə qazanan qraf İ.F.Paskeviç Türkiyə döyüşlərində onlara kömək edən 90.000 nəfər erməniyi II Qafqaz xəttinə-İrəvana və Naxçıvana köçürdü, onların məskunlaşdırılmasını milliyyətçə erməni olan general-mayor İ.P.Lazarevə tapşırırdı. 1837-ci ildə Türkiyənin Qars və Ərdəhan ərazisindən Gümrü kəndinə 9380 nəfər erməni köçürüldü və şəhər statusu verilərək çarın şəərəfinə Aleksandropol adlandırıldı. (Kafkazskiy kalendarğ, 1848, s. 61)

İrəvanın əsası və adı Nuh peyğəmbər tərəfindən qoyulmuşdu. Növbə ilə türklərin və farsların hakimiyyəti altında oldu. Rusların işğalından sonra Erməni vilayətinin "Baş şəhəri" statusunu aldı. 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış "Türkmənçay müqaviləsi" nə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildi. 1841-ci ildə İrəvan qəza şəhəri oldu və 1 yanvar 1850-ci ildə yaradılmış İrəvan quberniyasının mərkəzinə çevrildi. Nuh peyğəmbərdən sonra, köhnə İrəvan şəhəri və qalası 1582 ildə türklər tərəfindən yenidən tikildi. Tikilidə yunan ustaları iştirak edirdi. Şəhərin ən gözəl binalarından olan Sərdarın hə-rəm-xanasıdır, hansı ki, işğal zamanı rus ordusunun silah-sursat anbarına və qospitalına çevrilmişdi. Binanın yuxarı tərəfində möhtəşəm şiə məscidi vardı. Ətrafı karvansara və bazarlarla əhatə olunmuşdu. Sonradan bu məscid də erməni kilsəsinə çevrildi, hansı ki, "Zoravar-Müqəddəs güclülər" adlanır. Ermənilər məscidin divarlarında və üzərində bəzi arnamentləri dəyişdirərək ermənləşdirdilər. (Kafkazskiy kalendarğ, 1847, s. 49-132)

1805 ildə rus generalı P.D.Nesvetayev Eçmiədzini aldı, kilsənin bütün xəzinəsini talayıb Tiflisə apardı, xəzinə İrəvanı rus imperiyasına birləşdirənə qədər orda qaldı. 15 aprel 1805 ildə kilsə qospital oldu. "Eçmiədzin"-türk dilində-"Üç kilsə" deməkdir, hansı ki, Qayanı, Ripsim, Şoqakat kilsələrindən ibarətdir. Onlardan Şoqakat əsas sayılır. Mənası:-"Şüanın düşdüğü yer"-deməkdir. Eçmiədzin kilsəsinin divarının çöl hissəsinin şimal tərəfində 2 heykəl həkk olub: Müq.Apostol Pavel, Böyük Fekl və Xaç.Xaçın yanında silinmiş olsa da, yunan dilindəki yazıları hələ də oxumaq olar. Yuxarıda:-"Ya Rəbbim bu kilsədə dua edən hər kəsə diqqət et! Aşağıda:-Ya Rəbbim qulun Danieli xilas elə!" sözləri yazılıb. Qalan sözlər ermənilər tərəfindən o qədər pozulub ki, oxumaq olmur. Eçmiədzin kilsəsinin xəzinəsi ilə bərabər 12 şöbədə ibarət olan kitabxanası və 600 səhifəlik xütbələr və qiymətli əlyazmaları da Erməni vilayətinə rəhbər təyin edilmiş knyaz V.O.Bebutov tərəfindən qarət edildi. Əlyazmalar sonradan Sank-Peterburqa aparıldı. 21 mart 1837-ci ildə rus çarının fərmanı ilə Eçmiədzin erməni-qriqoryan sinodunun açılışı oldu. 13 avqust 1843-cü ildə erməni Nersesə arxiyepiskop titulu verildi və bütün qaykan xalqının-ermənilərin katolikosu təyin edildi. (Kafkazskiy kalendarğ, 1848, s. 108-112) Sənədlərdən aydın olur ki, ermənilər-qaykanlar kilsəyə sahiblənəndən sonra tarixini saxtalaşdırmaq və özünüküləşdirmək üçün divarın üzərindəki yazıları pozmağa çalışmışdılar, lakin tam nail ola bilməmişdilər. (Şəkil 1)

Şəkil 1. Eçmiədzin kilsəsi haqqında rus çarı I Nikolayın fərmanı (Ukaz Ego İmperatorskaqo, 1836).

Fərmanda deyilir:-"Bizim qoşunlar tərəfindən zəbt edildikdən sonra Eçmiədzin erməni-qriqoryan kilsəsinin Ali Patriarxı və bütün qaykan xalqının katolikosunun iqamətgahı Erməni vilayəti ilə birlikdə Rusiyanın tərkibinə birləşdirildikdən sonra, biz bu kilsənin idarə edilməsini və onun əsaslı şəkildə qurulmasını düzgün hesab edirik." Fərmandan belə nəticəyə gəlinir ki, ermənilər əslində qaykan xalqıdır və kilsənin yenidən qurulması Çar Rusiyası hökuməti tərəfindən məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Kilsənin yenidən qurulması isə tarixinin saxtalaşdırılmasına xidmət edən amillərdəndir.

Çar Rusiyası tərəfindən İrəvan-Naxçıvan-Qarabağ II Qafqaz xətti adlandırıldı. 1798-ci ildə General-leytenant K.F.Knorring, 1806-cı ildə isə Knyaz General-mayor P.D.Sisiyanov II Qafqaz xəttinə inspektor təyin edilmişdi. Qafqaz xəttinin yaradılmasının əsas məqsədi müsəlman xalqlarının arasına xristiyan xalqlarının yerləşdirilməsi ilə, müsəlmanları bir-birlərindən ayırmaq idi. [Kafkasian calendar, 1862, p.160-161] Xəritə 3.

Xəritə 3. Rusiya və İran arasında müharibənin nəticələri-1927 il (Qeneralğ-feldmarşalğ knəz Paskeviçğ, s.32)

Qraf İ.F.Paskeviçin Rusiya və Türkiyə arasındakı müharibələrdə rus imperiyasına göstərdiyi xidmətlərinin iki böyük cəhəti yüksək qiymətləndirilirdi: a) Türkiyə ilə sərhəddə yeni gömrük məntəqəsi tikdi; b) İkinci Qafqaz xəttinə- İrəvana və Naxçıvana 90.000 nəfər er-

məni ailəsini köçürdü. Bununla da Türkiyə ilə Azərbaycan arasında xristiyan səddi yaranmış oldu. (Kafkazskiy kalendarğ, 1862, s.2) Qraf İ.F.Paskeviçə xidmətlərinə görə 1 oktyabr 1829-cu ildə general-feldmarşal titulu verildi və Paskeviç-Karski adını aldı. [Kafkasian calendar, 1867, p.2]

Erməni köçkünlər bölgəyə yoxsul, mal-qarasız, yalnız cır-cındır içində gəlirdilər. 1896-cı ildə Türkiyədən gələnlər tif və dizinteriyanın ağır formalarından əziyyət çəkirdilər. [Kafkasian calendar, 1898, p.81] İrəvan quberniyası-İrəvan, Naxçıvan, Ordubad və Yeni Bəyazid 1828-1840-cı ilə qədər Erməni vilayəti adlandı və çarın fərmanı ilə ermənilərin hüquq və imtiyazları müəyyən edildi. (Kafkazskiy kalendarğ, 1850, s.7-19) Çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarında, yerli əhalinin evlərində erməniləri məskunlaşdırmaqla bərabər, 1905-ci ildə Azərbaycan ərazisində "Ermənilərə yardım fondu" yaradaraq əhalidən pul yığmağa başladı.

General-feldmarşal İ.F.Paskeviç Türkiyənin zəbt etdikləri ərazilərindən erməniləri Qars ərazisinə toplamışdı. 1877-ci ildə Qarsı Türkiyəyə təhvil verdikdən sonra ora topladığı 100.000 nəfər erməni əhalisini özü ilə birlikdə Qərbi Azərbaycana gətirdi.

1828-ci ildən İrəvandan Türkiyəyə gəlmiş yezidi kürdləri də Azərbaycana köçürərək 1853-1877-ci illərdə İrəvan xanlığında yerləşdirdilər. 1915-ci illərdə rus ordusu Türkiyənin Van ərazisindən çəkiləndə, onlarla birlikdə daha 200 min nəfər erməni gətirdilər və İrəvan quberniyasında məskunlaşdırdılar.

"Ermənilərin əcdadı qaykan xalqıdır. Qaykanlar Xaldeyi qoyub Ararat ölkəsinə gəldilər." [Kafkasian calendar, 1857, p.257] Coğrafiyaşünas Strabon göstərirdi ki, ermənilər xaldehy tayfasındandır. [İstoriə armeniə, 1888, c.14] Xaldeylər-semitdir, hiperbraxisefal-xaldehy tipinə aiddir. Onların qafqaz xalqlarından daha böyük fərqləri var və tükü bədənləri ilə seçilirlər. [Kafkasian calendar, 1900, p. 71-83] General-leytenant V.A.Abaza 1888-ci ildə yazdığı "Ermənistan tarixi" adlı əsərində ermənilərin əvvəllər Suriyada, Mesopotomiyada yaşadıklarını və qaykan xalqı olduqlarını gös-

tərmişdir. Xüsusi olaraq qeyd edirdi ki: "Ermənilər qaraçıdırlar".

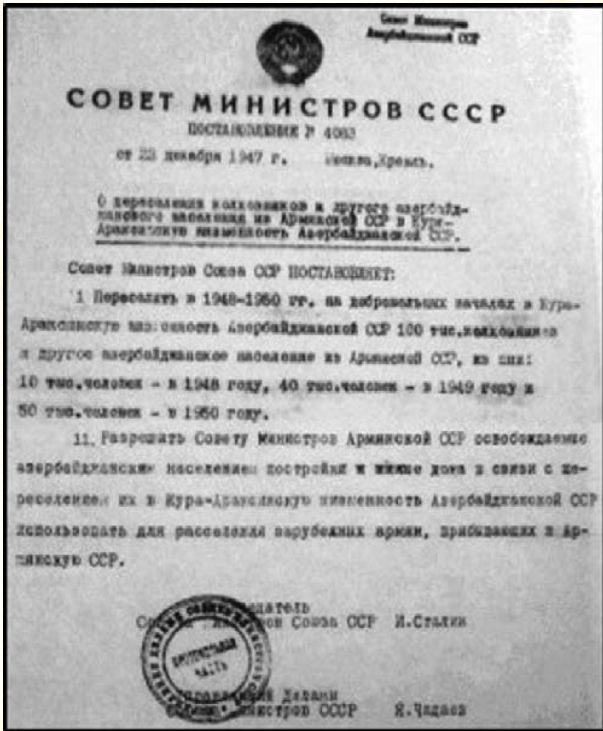
1922-ci ildə Rusiya Mesopotomiyadan, Suriyadan və digər xarici ölkələrdən 179 min erməni gətirərək Qərbi Azərbaycana yerləşdirməyə başladı. Gətirilən ermənilər Qərbi Azərbaycanın əsasən dağlıq hissələrində: Göyçədə, Gorusda, Şərur-Dərələzdə və Zəngəzurda məskunlaşdırıldı. Məskunlaşmada Ermənistan Respublikası Rusiyadan kömək istədi və bu proses 1940-cı ilə qədər davam etdi.

1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış ermənilər Daşnaksutyun partiyası yaratdılar və "Ölkəmizi əcnəbilərdən təmizləmək" şüarı ilə xalqları arasında güclü təbliğat apararaq yerli əhaliyə qarşı törədiləcək qırğınlar start verdilər. Yeni Bəyaziddə, Eçmiədzində, İrəvanda, Naxçıvanda, Şərur-Dərələyəzdə, Qərbi Zəngəzurda, Göyçədə əhaliyə divan tutmağa başladılar. İşləməyi sevməyən ermənilər azərbaycanlıların var-dövlətini qarət edir, kəndləri yandırır, əhalini öldürür, yurd-yuvasından didərgin salırdı.

1917-ci ildə Çar Rusiyası süqut etdi və Zaqafqaziyadan çəkilən çar ordusu silahlarını ermənilərə verib getdilər. Əllərində silah olub ermənilər daha da azğınlaşdı və yerli əhaliyə divan tutmağa başladılar. 1917-1918-ci illərdə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində çoxsaylı insan tələfatı ilə yadda qalan tarixi "mart soyqırımı"ni törətdilər.

1917-1918-ci ildə cəmi bir il mövcud olan Zaqafqaziya federasiyasının yerində 3 respublika yaradıldı. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (sahəsi 114 min kv km), İrəvan xanlığının ərazisində (70 min kv km) Ermənistan Xalq Cümhuriyyəti və qərbdə Gürcüstan Demokratik Respublikası (107,6 min kv km). Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar rəsmi səviyyədə, dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara əsasən hissə-hissə köçürülməyə başladı. 23 dekabr 1847-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinin № 4033 Fərmanına əsasən 1948-ci ildə 10.000, 1948-ci ildə 40.000 və 1960-cı ildə isə 50.000 nəfər azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmişdir. Yerli xalqın köçürülməsi daima müxtəlif bəhanələrlə davam etdirilmişdir. Şəkil 2.

Şəkil 2. Azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə aid İ.V.Stalinin fərmanı

Sonucu dəfə 1987-1988-ci illərdə 200.000 nəfər azərbaycanlı ata-baba torpaqlarında qovuldu və var dövləti talandı, çıxmaq istəməyənlər min bir əzabla öldürüldü.

Ermənilər həm ərazidən yerli azərbaycanlıları qovur, var-dövlətinə mülkünə, torpağına sahib olur və həm də yer adlarını, şəhər və kənd adlarını dəyişərək erməniləşdirməyə başladılar. (İstoriçeskə qeoqrafia Zapanoqo Azerbaydjana,1998)

Nəticə

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Çar Rusiyası isti dənizlərə çıxmaq və yeni torpaqlar zəbt edərək ərazisini genişləndirmək məqsədi ilə imperialist siyasətini uğurla həyata keçirərək qüdrətli Osmanlı imperiyası ilə uzunmüddətli müharibələr apardı və nəticədə Şərqi Avropa ərazisindən Türkiyəni sıxışdırdı və Qara dənizə, Bosfor və Dardanel boğazlarına, Dunay çayına çıxış əldə etdi;

2. Qafqazı tamamilə ələ keçirərək İranla müharibədə qalib gəldi və Azərbaycan kimi böyük bir dövləti parçaladı, Araz çayına qədr olan şimal hissəsinə sahib oldu;

3. Türkiyənin şərfini işğal edərək 1827-1915-ci ilə qədər ölkənin böyük bir hissəsini işğal altında saxladı və maddi cəhətdən ordusunu təmin etmiş oldu;

4. II Qafqaz xəttini yaratmağa, erməniləri köçürməklə müsəlmanları bir-birindən ayırmağa nail oldu:-Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşdü və Türkiyə ilə Azərbaycan dövlətləri arasında xristiyan dövləti yaratdı, siyasi və hərbi strateji cəhətdən imperiyanın dayaqlarını möhkəmlətdi;

5. Ermənilərin əli ilə bir əsrdən çox tarixi zamanda Azərbaycanı və onun zəhmətkeş xalqını hakimiyyəti altında saxlayaraq, təbii sərvətlərini, var-dövlətini taladı;

6. Qərbi Azərbaycanda məskunlaşan ermənilər Rusiyanın havadarlığı sahəsində xalqımızın tarixini saxtalaşdıraraq erməni tarixi yazmağa, özlərini qədim böyük Ermənistan dövlətinə sahib olmuş xalq kimi tanıtmaya çalışdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бесскровный Л.Г., Атлас карт и схем по Русской военной истории, Военное издательство народного комиссариата вооруженных сил Союза ССР, 1948, 96 с.

2. Война в Турецкой армении 1877-1878 г.г., соч.Генерального Штаба Генераль-Майора С.О.Кишмишева, С.-Петербург, Военная Типографиф, 1884, 536 с.

3. Генераль-фельдмаршал княз Паскевич, его жизнь и деятельность, по изданным источникам составил Генерального Штаба генерал-майор княз Шербатов, 23 карта и плана к первому тому 1782-1826 гг., С.-Петербург, 48 с.

4. Кавказский календарь на 1848 год, изданный от канцелярии Кавказского наместника, Тифлиси, Изд. Типография Наместника Кавказского, 1847, 166 с.

5. Кавказский календарь на 1850 год, изданный от канцелярии Кавказского наместника, Тифлиси, Изд. Типография Наместника Кавказского, 1849, 407 с.

6. Кавказский календарь на 1851 год, изданный от канцелярии Кавказского наместника, Тифлиси, Изд. Типография Наместника Кавказского, 1850, 554 с.

7. Кавказский календарь на 1868 год, изданный Главнымъ Управлениемъ Наместника Кавказского, ХХЫВ год, Тифлиси, Изд. Типография Наместника Кавказского, 1867, 550 ъ.

8. Кавказский календарь на 1863 год, (високосный) изданный от канцелярии Кавказского наместника, Тифлиси, Изд. Типография Наместника Кавказского, 1862, 565 с.

9. Кавказский календарь на 1899 год, Изданъ по распоряжению Главноначальствующаго Гражданскою частью на Кавказ, Кавказским Статистическимъ Комитетъ, (ред. Е. Кондратенко), ЛЫВ год, Тифлиси, Типография

М. Шарадзе и К., 1898, 785 с.

10. Историческая география Западного Азербайджана, (Дополненное, переработанное издание на русском языке). - Баку, издательство "Азербайджан", 1998. - 560 стр.

11. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, часть вторая, Санктпетербург, 1836, в типографии Эдуарда Праца "К", 403 с.

12. Историческая география Западного Азербайджана, (Дополненное, переработанное издание на русском языке) / научный редактор академик Б. Будагов / - Баку, издательство "Азербайджан", 1998, - 560с.

13. История армения / сост. В.А. Абаза / С.-Петербург, И.Н. Скороходов, 1888, 128 с.

14. Указ Его Императорскаго Величества Самодержца Всероссийскаго, из Правительсшающаго Сената, По Именному указу, об управлении делами Армино-Григорянскаго Церквии, По 1-му Департаменту, С. Петербург, 20 апрель 1836, 16 с.

15. Дружинина Е.И., Кючик-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение), Москва, изд. Академии Наук СССР, 1955, 367 с.

İrəvan qalasındaki Sərdar (Abbas Mırzə) məscidi Rəssam Dubua de Monpere 1843

XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda ədəbi mühit

SƏBİNƏ ƏHMƏDOVA

filologiya elmləri doktoru, dosent

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Xülasə

Azərbaycanda tarix boyu on səkkiz dövlət olmuşdur. Səfəvilər dövründə bu dövlət Hindistandan İraqa, İrandan Türkünə qədər uzanmış, eyni zamanda ayaq basdığı hər yere böyük mədəniyyət, elm gətirmişdir. Əfsuslar olsun ki, Şah Təhmasibdən sonra ayrı-ayrı xanlıqlara bölünən böyük ərazi bəzi hallarda sünni-şiə qarşılıqlı, bəzən yerli-pərəstlik bəlası nəticəsində xanlıqların zaman-zaman zəifləməsinə gətirib çıxarmış və XVIII əsrin əvvəllərindən Çar imperiyası tərəfindən işğal olunaraq quberniyalara çevrilmişdir. Qərbi Azərbaycan bütünlüklə İrəvan xanlığına tabe idi və bu böyük ərazi iqtisadiyyatının nə elminin, nə ədəbiyyatının, nə də mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycanın başqa ərazilərindən geri qalmırdı və hətta bir sıra məziyyətləri ilə üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, məlum məsələdir ki, aşıq yaradıcılığı xalqın dini, maddi-mənəvi dəyərlərini, eyni zamanda adət-ənənələrini özündə əks etdirməklə bütün bu fəzilətləri nəsil-dən-nəsilə ötürür ki, bu da öz növbəsində xalqın tərbiyəsində, əxlaqında, ağsaqqal, ağbirçək sözü eşitməkdə, valideyinə itaətdə, böyüyə hörmətdə, kiçiyə rəhmətdə çox böyük önəm təşkil edir. Bunu da hər kəs bilir ki, aşıq yaradıcılığı Azərbaycanın Qazax-Tovuz, Borçalı, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər bölgələrində xüsusi yer tutur. Lakin Qərbi Azərbaycanın elə bir bölgəsi yoxdur ki, ora işğal olunmamışdan əvvəl hər evdə divardan bir telli saz asılmasın və əsasən ağsaqqallar, ağbirçəklər iki milyon arxaik sözə malik olan Azərbaycan dilində qoşmalar, müstəzadlar, müxəmməslər, bayatılar və s. söyləyə bilmə-

sin. Onu da unutmaq olmaz ki, bu qoşmalar, müstəzadlar, müxəmməslər, dodaqdəymələr, bayatılar hikmətamiz ifadələr xəzinəsi olmaqla yanaşı şairlərin yetişməsində, şeirin qanunlarına bələd olmasında, eyni zamanda yaratdıqlarına düzgün sığal verməsində də əhəmiyyət kəsb edir ki, aşıqlar özləri də çox qüdrətli şairlər idi və bu şair-aşıqlar Azərbaycan folkloruna misilsiz tövhələr verməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli olmayan incilər, gövhərlər bəxş etmişlər. Bu da təkzibolunmaz həqiqətdir ki, ədəbi mühitin inkişafında da aşıq yaradıcılığı bir qaynaq olmuş, aşıq yaradıcılığına dərin bələd olan yaradıcı insanın təxəyyülü daha işıqlı olmuş, bu səbəbdən də yaratdığı əsərlər xalq tərəfindən inanılmaz dərəcədə sevilmiş, məşurlaşmışdır.

Açar sözlər: *Elm, təhsil, ədəbiyyat, mədəniyyət, mətbuat, folklor, şeir*

Əsas mətn. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan İrəvan şəhəri tarixi abidələrlə zəngindir. Bu da təbii ki, bu şəhərin qədimlərə bağlı olduğunu göstərməklə yanaşı onun eyni zamanda bir ticarət şəhəri olduğunu nümayiş etdirir.

Ticarət isə şəhərləri bilavasitə şəhərlərin inkişafına, tərəqqisinə heyrətamiz dərəcədə təkan vermişdir. İrəvan isə bir türk-müsəlman

şəhəri olduğuna görə əsasən Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərləri ilə sıx əlaqədə olmuş, bu səbəbdən də bütün bu şəhərlərdəki kimi elmini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını zaman-zaman zəngin bir şəkildə inkişaf etdirmişdir.

"Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduğu qədər zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələri öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir" [12].

"XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlərlə yanaşı, İrəvan da Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli tövhiyələrini vermişdir. Mirzə Qədim İrəvani, Fazil İrəvani, Balağa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mənəvi zənginliyi təsdiq edir" [2].

İrəvan eyni zamanda bir ticarət şəhəri idi. Ticarət isə şəhərləri bilavasitə şəhərlərin inkişafına, tərəqqisinə heyrətamiz dərəcədə təkan vermişdir. İrəvan isə bir türk-müsəlman şəhəri olduğuna görə əsasən Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərləri ilə sıx əlaqədə olmuş, bu səbəbdən də bütün bu şəhərlərdəki kimi elmini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını zaman-zaman zəngin bir şəkildə inkişaf etdirmişdir.

"Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduğu qədər zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələri öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir" [12].

İrəvan şəhərində Mirzə Müslüm Qudsi, Aşuftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani və s. kimi şairlər yetişmişdir.

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirində istər maarifçi-realist, istər tənqidi-realist, istərsə də romantik poeziya nümayəndələrinin poetik yaradıcılığında soyqırım probleminin əksi təzahürləri müşahidə edilməkdədir. Həmin dövrün bəddi poetik gücünün göstəricisi olaraq soyqırım məsələsinə çevik münasibətin kimi mənalanır.

Sovet siyasi rejimi dövründə ədəbiyyatşünaslığın bir sıra problemləri kimi, soyqırım mövzusunun özündə əks etdirən bədii əsərlərlə yanaşı, poeziyamız da real, gerçək müstəvidə dəyərləndirilməmişdir. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların soyqırımının poeziyada əksi həmin mövzunun əsas ideyasını təşkil etmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində müsəlman-türklərin ən qəddar düşməni Andronikin başçılığı ilə daşnak silahlı dəstələri Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıları qırdıqca qırdılar. Andronik bir ingilis cəsusu olduğu üçün Britaniya ordusunun yenildiyinə inanmır, mütləq ermənilərin xülyalarına çat-

ması üçün onlara "Böyük Ermənistan" yaratmağda kömək edəcəklərinə əmin idi. Lakin Britaniya ordusunun "Qafqaz İslam Ordusu"na yenildiyini öyrənəndən sonra kürkünə biri düşdü və qorxudan gecələr yata bilmədi. Bakıda nəşr olunan nəşiri Səməd Mənsur (1879-1927), redaktoru Məmmədəli Sıdqi (1888-1956) olan "Şeypur" jurnalı "Teleqraf xəbərləri" rublikasında Andranikin vahiməsini satirik bir felyetonla məsxərəyə qoyur:

"Zəngəzur - Ermənistanın sütunu olan Andranik Bakının alınması xəbərini eşitcək canını bədənindən çıxarıb, tezliklə özünü Bakıya yetirmək üçün propusk alıb havaya qalxdı. Andranikin keçəcəyi yollara xəbər verildi ki, hər yerdə onu müşayət etsinlər.

Şuşa - Dünən Andranikin ruhu qara paltar da Şuşa şəhəri üzərindən Bakıya tərəf keçdi.

İrəvan - Andranikin ruhunun Bakıya tərəf getməsi xəbəri alınan kimi ermənilər tərəfdən Hamazaspa təbrik teleqrafları göndərildi. Andranikin ruhu Bakıdan qayıdana qədər onun cəmdəyini saxlamaq lazım gəldiyindən İrəvandan Zəngəzura bir dəstə nümayəndə göndərildi ki, Andranikin cəmdəyini İrəvana gətərsinlər" [14, s.55-56].

İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba, Qaraqoyunlu və Dərəçiçək-Loru-Pəmbəkə 100 illər boyunca ustad sənətkarlar, azman aşığılar doğma dilimizin, folklorumuzun, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorumasında, eyni zamanda bu aşığıların yaradıcılığında tarixi gerçəklərlə bağlı yer, yurd adları qoşmalar, təcislər, bayatılar, müxəmməslər, mürəbbələr, qıfıləndlər, gözəlləmələr və s. bir arxiv materialı olaraq Qərbi Azərbaycanın Azərbaycan türklərinə aid olduğunu şərhə ehtiyacı olmadan subuta yetirir. 2023-cü ildə "Qərbi Azərbaycan Aşıqları" adlı şeir antologiyası nəşr edilmişdir. Topluda yuxarıda adları çəkilən yurdların klassik aşığıları ilə yanaşı azğın erməni təcavüzü nəticəsində yerindən yurdundan didərgin düşən aşığıların da yaradıcılığı yer alıb.

Kitabın nəşr olunması barədə AZƏRTAC-a məlumat verən AAB-nin katibi, Əməkdar mədəniyyət işçisi Musa Nəbioğlu bildirib ki, XVI əsrdən üzübəri Qərbi Azərbaycanın ayrı-

ayrı mahallarında - İrəvanda, Zəngəzurda, Dərələyəzdə, Göyçədə, Qaraqoyunluda, Dərəçiçəkdə, Loru və Ağbabada yaşayıb-yaratmış ustad sənətkarların zəngin ədəbi irsindən nümunələrin yer aldığı "Qərbi Azərbaycan aşığıları" adlı toplu soydaşlarımızın dədə-baba yurdu olan bu ərazilərdə sənət ənənəsi, tariximədəni prosesin inkişaf dinamikası, coğrafi arealın hansı milli-mənəvi zənginliyə köklənəsi haqqında bilgi vermək baxımından mühüm bir qaynaqdır [10].

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin bir qolunu da mətbuat təşkil etmişdir. Belə ki, Azərbaycan mətbuat tarixində 1906-cı ildə Tiflis şəhərində Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nəmanzadə tərəfindən yaradılmış "Molla Nəsrəddin" jurnalı önəmli bir yer tutur. Jurnalın fəaliyyətə başladığı zamandan işıq süretilə məşhurlaşması Qafqazda və İranda öz tərəfdaşlarının inanılmaz dərəcədə artmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində elm-təhsil və ədəbiyyat sahəsində çox inkişaf etmiş İrəvan ədəbi mühitinin yetirmələri arasında da "mollanəsrəddinçilər" in sırasına qoşulmasına səbəb oldu. İrəvan ədəbi mühitindən Məmmədəli Nasir Hacı Məmmədzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Mirzə Məhəmməd Axundov, Cabbar Əsgərzadə, Məşədi Mehdi Sadiqzadə, Paşa Səfərov və başqaları felyetonlarını, satirik şeirlərini, məqalələrini məktub vasitəsilə Tiflisə göndərir, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ömər Faiq Nəmanzadə onları oxuyandan sonra senzurdan keçirib jurnalda dərc edirdilər.

Dərin zəkaya, iti şüura, işıqlı ziyaya, yüksək elmi fəhmə malik olan Əli Məhzun (1886-1934) İrəvan şəhərində "Bürhani-həqiqət" məcmuəsi dərc etdirməyə başlamışdır. "Bürhani-həqiqət" in əsas ideyası gənclərdə elm-təhsilə həvəs oyatmaq, xalqı hər cəhətdən maarifləndirmək, onları dünya hadisələri ilə tanış etmək, saxtakar ruhanilərin uydurduğu fanatizmi beyinlərdən silmək üçün əsil İslam əhkamlarını onlara öyrətmək, eyni zamanda ideya rəhbəri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən yaradılmış "türkcülük, islamçılıq, müasirlik" bayrağı altında birləşmək idi.

"Əli Məhzun "Anaş qurbağa", "Yetim cü-

cə" imzaları ilə yazılarını dərc etdirərək özünü qaraguruhçulardan qorumağa çalışırdı. 25 mart 1913-cü ildə Əgli Məhzun Rəhimzadə və Əsgər Axundov İslam Drram Şirkəti adlı bir şirkətin fəaliyyəti üçün İrəvanın rəsmi dairələrindən icazə almışdılar. Öz ətrafında gənc aktyorları birləşdirən bu şirkətin aktyorları qısa müddət ərzində "Kimdir müqəssir", "Pul dalınca", "Ac həriflər", "Sevgili övlad", "Millətpərəstlər yaxud ürəfa qiyafəsində süfəha", "İbrahim bəy, yaxud istibdad qurbanı", "Aldandılar", "Səfalətin sonu" əsərlərini tamaşaya qoymuşdur" [9].

Hamıya məlumdur ki, Əli Məhzun Rəhimov "Molla Nəsrəddin" in ən fəal əməkdaşlarından biri olmuşdur. Əli Məhzun bilavasitə Tiflisə gedib-gəlir, tez-tez Mirzə Cəlillə görüşür, söhbətləşir, felyetonlarını daha güclü neşərə çevirməkdən ötrü ondan məsləhətlər alırdı. Bir gün yenə Tiflisə səfər etdiyi zaman yeniyetmə Məmmədəli Nasiri də (1899-1982) özüylə ora apararaq Mirzə Cəlillə tanış edir. Bu da hamıya bəllidir ki, "Molla Nəsrəddin" in əsas ideyası kasıb-kusubun haqqına girən haramyeyən meşşanları, fəqir müsəlmanlara zülm edən çar Rusiyası məmurları, eyni zamanda din pərdəsi altında min hoqqadan çıxan münafiq ruhaniləri ifşa eləmək idi. Bir neçə il İrəvandakı məşhur mədrəsədə mükəmməl dini təhsil alan, İslam ehkamlarına çox yaxşı bələd olan Məmmədəli Tiflisdən qayıdandan sonra gerçək İslam ehkamlarına deyil, münafiq mollaların uydurduğu xürafata uyan avam insanları fanatizmdən ayılmaqdan ötrü "Molla Nəsrəddin" də "Qarınqulu" adlı felyeton dərc etdirir. Bu felyeton da öz növbəsində müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin əvəzində münafiqlərin uydurduğu caduya, pitiyə, sehrə, fala inanan fanatikləri çox narahat edir və Məmmədəlini görüncə cavan bir oğlan iti xəncər çıxarıb onu vurmaq istəyir, lakin Məmmədəli cəld tərənib atasından ona miras qalmış tapançasını çıxarıb göyə güllə atır, cavan oğlan qorxub qaçıb gedir. Azğınlaşmış "Jandarmeriya idarəsi" nin məmurları güllə səsi eşidib gələrək Məmmədəlini həbs edirlər. Əslində bu çarpışmada Məmmədələnin əlini xəncər bir balaca kəsmişdi. O vaxt Bakıda

Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr olunan "İqbal" qəzetində bu barədə "Mətbuat bələsi" adlı bir yazı da dərc edilmişdi:

"Bir neçə gün bundan əqdəm Nasir İrəvani yol ilə gedərkən bir nəfər onun qabağını kəsib, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində yazılan bir fəqərədən dolayı onu təhqir edir. Nasir kəndini müdafiə üçün tapançasını çıxarıb bir iki güllə atar. Bədəfkar qaçıb, Nasirin iki barmağını xəncər kəsər" [11].

Onu da qeyd edək ki, Məmmədəli Nasir o dövrdə dövrü-mətbuatda olduqca fəal şəkildə iştirak edirdi. O, "Nəşri-Maarif" cəmiyyətində çalışır, "Yeni təşəbbüs", "Məşəl" "İqbal" "Zənbur", "əzəli", "Sovqat, "Açıq söz", "Sədayyi-həqq", "Zəhmət sədasi" və başqa mətbu orqanlarında çıxış edirdi.

1917-ci ildə Məmmədəli Nasir M.Mirfə-tullayev və Ə.Tağızadə ilə birlikdə Azərbaycan və türk xalqlarının kökünü kəsmək istəyən erməni daşnakların "Böyük Ermənistan" yaratmaq planlarını ifşa edən "Cavanlar şurası" adlı qəzet dərc etdirir. Lakin erməni diasporunun təzyiqi ilə qəzet Çar Rusiyası məmurları tərəfindən bağlanmışdı.

Məlumdur ki, 1918-ci ildə erməni daşnaklar havadarlarına güvənərək Qafqazın və Anadolunun hər yerində müsəlman-türklərə qarşı soyqırımlar, qətliaamlar törətmişlər. Onlar İrəvan şəhərində də soyqırımlar törədib minlərlə insanımızı insanlığa sığmayan yırtıcı üsullarla qətlə yetirmişlər. XX əsrin əvvəllərindən deportasiyaya uğrayan soydaşlarımız 1918-ci ildə daha böyük fəlakətlə qarşılaşdıqlarına görə doğma yurdlarından didərgin düşmüşlər. Bu didərginlərdən biri də Məmmədəli Nasir olmuşdur ki, Gəncəyə qaçmış, lakin orda da ədəbi fəaliyyətlə məşğul olaraq "Bədbəxt ailə" dramını qələmə almışdır ki, bu əsər Gəncə teatrında tamaşaya qoyulmuş və müvəffəqiyyət, tamaşaçı sevgisi qazanmışdır.

Bu da çoxuna məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan aşıqlar yurdudur. Bu da hər kəsə aydındır ki, Qərbi Azərbaycan aşıqları Azərbaycanın ən qüdrətli aşıqları sayılır ki, bunun da səbəbi Qərbi Azərbaycanda folklorun, şifahi xalq yaradıcılığının çox inkişaf etməsi, folklor nümunələrinin xalqın dilindən düşməməsi,

eyni zamanda saza-sənətə çox dəyər verilməsidir.

"Qərbi Azərbaycan aşiq sənəti və yaradıcılığı Göyçə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu, Dərəçiçək-Loru-Pənbək, Ağbaba kimi mühit və mədəni-inzibati arealları əhatə edir. Göyçə aşiq mühiti sənət və sənətkarlıq miqyası, yaradıcılıq dinamikası və poetik ehtiyatlar sisteminin tutumu baxımından mərkəz rolunu oynamış, Qərbi Azərbaycanın və ümumən bütöv Azərbaycanın aşiq mühitləri arasında körpü funksiyasını həyata keçirmişdir" [13].

Aşiq Ələsgər (1821-1926) Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığının Göyçə mahalında dünyaya göz açmışdır. Ailədə çox uşaq idilər, odur ki, maddi cəhətdən çətinlik çəkirdilər. Ələsgər hündürboylu, cüssəli bir yeniyetmə idi və maddi sıxıntılarını görüb atası Alməmməd kişiyyə işləmək fikrində olduğunu bildirir. Alməmməd kişi başqa çarə olmadığından yeniyetmə Ələsgəri maddi cəhətdən zəngin Kərbəlayi Qurbanın 13 yaşlı qızı Şəhrəbanıya aşiq olur. Hər şey də elə burdan başlayır. Yeniyetmə Ələsgər aşiq və aşiq olur. Əlinə saz götürüb oxumasa da, qəlbi Şəhrəbanın eşqi ilə aşiqanə nəğmələr söyləyir. Şəhrəbanının da yaraşlıq, mehriban, gülürüz Ələsgərdən xoşu gəlirdi. Lakin ataların yaxşı bir deyimi var; "Mərdiməzar olmasaydı, bağ çəpəri neylirdi"?

Kərbəlayi Qurbanın Göyçə mahalında "pullu Məhərrəm" kimi tanınan Məhərrəm adlı bir qardaşı var idi, o, Şəhrəbanını öz oğlu üçün almaq istəyirdi. Ona görə də Ələsgərlə Şəhrəbanının eşq məcarasından xəbər tutan kimi onu işindən qovdurur.

Ələsgərin sevgi dolu qəlbi artıq hicran notları ilə şərqlər söyləməyə başlayır. Bu şərqlər şifahi xalq şeirinin bütün növlərində vücuda gəlir; Təcnis, qoşma, müxəmməs, bayatı və s.

Şəhrəbanını unuda bilmirdi, ilk eşqi daşa dəymişdi, odur ki, qəlbi sınımışdı, bir-birindən gözəl şeir nümunələri meydana gətirirdi, artıq tək Göyçədə, Zəngəzürdə, İrəvanda deyil, bütün Qafqazda, İranda, İraqda, Osmanlıda məşurlaşmışdı. Aşıqlar toy-düynlərdə, el şənlik-

lərində, Koroğludan, Aşiq Qurbanidən, bir də ondan oxuyurdular. Özünün də çox məlahətli səsi, gözəl avazı var idi. Sazı sinəsinə basarkən gözlərini yumar, əvvəlcə sazını müəzzəm bir şəkildə sədalandırır, sonra qəlblərə həznilik gətirən, su çiləyən bir səslə oxuyardı. Qulaq asanları yaxşı mənada məst edərdi, kimsə ona qulaq asmaqdan doymazdı. Sanki dahi Füzulinin "Ya Rəbb bəlayi eşq ilə qıl aşına məni", - eşq nidasına zünəməxsus üslubla, özqənəməxsus bir şirinliklə səs verirdi.

Bəlkə də Şəhrəbanıya olan eşqi idi Ələsgərin ayrılıqdan tufan qoparan ruhunda poeziyanın ən gözəl nümunələrini yaradan:

***Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun keçdi sinəmdən,
Cadu qəmzələri qanıma düşdü.
İşarət eylədim dərdimi bildi,
Gördüm həm gözəldi, həm əhli-dildi,
Başını buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.
Ələsgərəm hər elmdən haliyəm,
Gözəl, sən təbibsən, mən yaralıyam,
Dedi nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü [3].***

Təsədüfə deyil ki, Aşiq Ələsgərin bu qoşmasını indinin özündə də təkə Azərbaycanca deyil, qardaş Türkiyədə də məşhur müğənniləri İbrahim Tatlıses, Mustafa Kəsər və s. hicazkar məqamı üstündə sevə-sevə oxuyurlar.

Aşiq Ələsgərin olduqca zəngin bədi irsi təkrar-təkrar nəşr edilmiş, onun haqqında çox sayda elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, məqalələr, oçerklər yazılmış, həyatı və yaradıcılığı dərsləklərə salınmışdır. Aşiq Ələsgər Haqq aşığı idi, o, eyni zamanda uca Yaradanın eşqi ilə çalıb-oxuyurdu.

Aşiq Ələsgər Azərbaycan aşiq poeziyasına yeniliklər gətirmiş, "qoşayarpaq qoşmalar", "müstəzad qoşmalar", "Dodaqdəyməz təcnislər", "Cığalı təcnislər", "Müstəzad təcnislər" və s. yaratmışdır.

***Bu dünyada üç şey başa bələdi;
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşa, birin sat.
Ov keçdi bərədən, ata bilməzsən,***

*Uçdu getdi əldən, tuta bilməzsən,
Yerisən, yüyürsən, çata bilməzsən,
Görürsən ki, baxtın yatdı, sən də yat.
Qılma Ələsgəri məhrumi-didar,
Lütf eylə ləbindən bir busə, ey yar.
İsmin üç hərflə eylərəm aşkar:*

Biri "Kaf"dı, biri "lam"dı, biri - "sad" [6].

"Kaf", "Lam", "sad" ? ? ?? müqəddəs Qurani-Kərimdə hürufi-müqəddə hərfləridir ki, müqəddəs Qurani-Kərimin bir sıra surələrlə bu hərflərlə başlayır. Əslində bu hərflər Uca Allahla Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalam arasında olan rəmzlərdir və bunların sirrini kimsə bilmir. Aşiq Ələsgər bununla qəlbinin sirrlərlə dolu olduğunu bəyan edir və hürufi müqəddəta hərflərdən rənz kimi istifadə edərək qəlbinin sirrlərlə dolu olduğunu nümayiş etdirir. Yəni, - "İsmin üç hərflə eylərəm aşkar", - söyləsə də, oxucusuna demək istəyir ki, siz məni şeirlərimlə tanıyırsız, lakin mənim qəlbinin dərinliklərində olan sirrlərdən xəbəriniz yoxdur. Bu qoşmada eyni zamanda Aşiq Ələsgər özünəməxsus aforizmlərdən istifadə edir. Belə ki, bu da öz növbəsində öyüd-nəsihət xarakteri daşıyır və ümumiyyətlə Aşiq Ələsgərin poeziyasında hikmətamiz, nəsihətamiz nümunələr kifayət qədərdir və məhz şairin dəyəri də bununla ölçülür ki, onun yaradıcılığı oxucularda təkcə həzin duyğular yox, eyni zamanda tərbiyəvi, əxlaqi əhəmiyyət kəsb etsin. Onları dostu ilə düşməni tanımağa, daim ayıq olmağa səsləsin. Məhz Aşiq Ələsgər belə şairlərdən idi, onun dəsti-xəttini bir əxlaq kitabı da adlandırmaq olar.

Aşiq Ələsgər eyni zamanda dini-irfani bir şair olmuşdur. Onun Uca Yaradana ünvanlanan, müqəddəs Qurani-Kərimə, İslam Peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd səlləhu əleyhi və alihi vəssələmə, onun pak Əhli-Beytinə (S) həsr etdiyi əsərləri çoxdur. O, İslam müqəddəslərini qoşmalarında zəngin poetik lövhələrlə mədh edir:

*Aslan olub Merac yolunda yatan,
Əbu-Cəhlin daşın havaya atan,
Xurma lifəsiylə barmağın çatan,
Ağ devi zindana salan, ya Əli! [5, s.123]*

Aşiq Ələsgər İslam Peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd səlləhu əleyhi və alihi vəssələ-

mə, onun pak Əhli-Beytinə (S) çox bağlı idi. İslam tarixindən məlumdur ki, Xeybər yəhudiləri müşriklərlə birləşib müsəlmanlara qarşı təxribatlar törədir, hər vasitə ilə İslam dininin yayılmasının qarşısını almaq istəyirdilər. Müsəlmanlar isə bu səbəbdən onlarla hesablaşmaq istərkən Xeybərin yeddi nəhəng dəmir qapısını bağlayıb, hündür bürclərdən müsəlmanlara ox atırdılar. Dəmir qapıları açmaq mümkün deyildi, lakin Həzrət Əli əleyhəssalam Uca Allahdan ona verilən fəvqəladə fiziki gücünə dayanıb Xeybərin yeddi qapısını da sadəcə olaraq əli ilə dağıtdı. Aşiq Ələsgər də bu heyrətamiz qüdrətə rəğmən şeirini bu cür lövhələndirir, eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimdə mömin müsəlmanların zuhurunu səbirsizliklə gözlədiyi Mehdi əleyhəssalam haqqında Həzrəti Peyğəmbərə ayə nazil olduğunu bəyan edir:

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!" - deyib,

Sidq ilə çağırram Şahi-Heydəri.

Xişmə gəlib, bir əlində götürdü,

Səksən min batmanlıq dəri-Xeybəri. ...

Mehdinin şəninə gəlibdi ayat,

İsminə möminlər verir salavat.

Yovmi-ərəsətdə etmə xacəlat,

Yandırma odlara qul Ələsgəri! [4, s.26]

Aşiq Ələsgər öz yaradıcılığında çox böyük ustalılıqla İslami dəyərləri əks etdirməklə yanaşı müqəddəs Qurani-Kərimin misilsizliyini də ön plana çəkmişdir:

Rişeyi nübuvvət, nəslə-əlaya,

Əysik qulun ərzi-salamı vardır.

Üç yüz altmış altı gündü, qırx səkkiz həftə,

On iki ayın üç əziz bayramı vardır.

Beş-Pənci-Ali-Əbadi, əzimü əziz,

On iki imam, çardəh məsum düzbəduz.

Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz,

Hər birinin ayrı məqamı vardır.

Elmi-ibadətədi hicayib Quran,

On yeddi rəkətdi, on səkkiz xoş xan.

Əlli bir sünətdi, yerbəyer qılan,

Məxrəci, səktəsi, iqdamı vardır.

Ələsgərəm, qəmdən olmuşam azad,

Haqdi mizan, Sirat-puli-qiyamət.

Üsyan, tüğyan, çaşqın, düşgün, bisavad...

Ah çəkmək dilimdə müdamı vardır [5, s.121].

Aşıq Ələsgərin "Sarı köynək", "Ola", "Üzün məndən niyə döndü", "Xoş gəldin", "Tellərin", "Dağlar" və s. qoşmaları, müstəzadları, bayatıları Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən bəstələnib və Azərbaycanın məhsur müğənniləri bu mahnıları sevə-sevə ifa edib, hal hazırda da etməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, Dərələyəz mahalı da Azərbaycanın aşıqlar xəzinəsinə yüzlərcə söz-sənət ustası bəxş etmişdir. Bu barədə tədqiqatçı-jurnalist Tahirə Ağamirzə yazır:

"Dərələyəz mahalı da Göyçə mahalı kimi sazın-sözün məskən olub. Daha doğrusu, bu ərazi Göyçə ilə qonşuluqda yerləşir. Bu mahalları bir-birindən Səlim gədiyi ayırır. Dərələyəzin Sallı, Hors, Qabaqlı, Qaraqaya kəndləri aşıqlar yurdu sayılıb. Bu kəndlər arasında Sallı kəndi xüsusilə seçilib. Dərələyəz aşıq mühitinin formalaşması və inkişafı təbii ki, Göyçə aşıq mühiti ilə qarşılıqlı təmas və mədəni münasibətlərlə bağlıdır. Göyçə aşıqlarının Dərələyəz mahalına toy-düyünə çağırılması inkişaf ahənginin eyni axarla getməsinə geniş imkan və şərait yaradıb. Bunlardan əlavə, gah Göyçə aşıqlarının Dərələyəz aşıqlarını, gah da əksinə - Dərələyəz aşıqlarının Göyçə aşıqlarının saz-söz meydanına çağırılması və sənət imtahanına çəkilməsi də inkişafda az iş görməyib.

Burada Aşıq Cəlil, Şair Təhməz, Dəllək Xələf, Aşıq Əsəd, Şair Alhüseyn, Şair Ağamurad, Şair Rzaqulu, Aşıq Qulu, Aşıq Bəhman, Aşıq Mirzalı, Şair Rəhman kimi saz-söz xiridarları yetişiblər. Aşıq Cəlilin ustası Aşıq Abbas olub. Aşıq ömrünün son illərini Naxçıvanın Dizə kəndində keçirib, burda da rəhmətə gedib" [1].

Aşıq Cəlil (1868-1923) Dərələyəz mahalının Sallı kəndində anadan olmuşdur. Aşığın repertuarı bilavasitə erməni quldurlarının soydaşlarımıza qarşı apardıqları soyqırım siyasətinə qarşı üsyankar ruhlu nümunələrdən ibarətdir. Bəzən aşığı Vedibasarin Şahablı kəndində anadan olan Aşıq Cəlillə (1870-1918) səhv salırlar. Lakin onların hər ikisi vətən, yurd, ana torpaq urunda hər an canla-

rından keçməyə hazır olan əsil xalq sənətkarları, haqq aşıqlarıdır. Ermənilərə əsir düşən Şahablı Aşıq Cəlil isə ölümün gözüne dik baxmış vətəninin mərd övladı kimi üzünü Vediyə tutub ermənilərin çox qorxduğu Abasqulu bəy Şadlinskiyin şərfinə qoşma oxumuşdur. Bu zaman ermənilər onu insanlığa sığmayan vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Bu Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi dosent Əziz Ələkbərlinin Şahablı Aşıq Cəlil: "Dövrü, mühiti və yaradıcılığı" məqaləsində öz əksini tapır:

"Bölgədə hələ 1918-ci ildən başlanan erməni-müsəlman qırğınları getdikcə kəskin şəkil almaqda idi. Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra erməni daşnaklarının tarixdə ilk erməni dövləti olan Ararat Respublikası yaratması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də İrəvan şəhəri siyasi mərkəz olmaqla İrəvan xanlığının bir hissəsini onlara güzəştə getməsi ermənilərin əl-qolunu daha da açmışdı. Daşnak quldur dəstələrinin ağır zülm və təzyiqinə davam gətirməyərək Göyçə mahalından, Millidərə və Çığındərə kəndlərindən qaçqın düşmüş yüzlərlə dinc sakin Vedibasar mahalının Haxıs, Yuxarı Ərmik, Aşağı Ərmik, Şahablı, Qədirli kəndlərində sığınaçaq tapmışdılar. Andranikin başçılığı ilə Türkiyədən Naxçıvana, oradan da Dərələyəz-Zəngəzura keçən "Van" və "Sasun" alaylarının Gorus və Dərələyəz bölgələrində törətdiyi vəhşiliklərdən sonra Dərələyəz və yenə də Göyçə mahallarının kəndlərindən xeyli müsəlman qaçqın təzədən həmin kəndlərə pənah gətirmişdilər. Bu vaxt Vedibasar camaatını erməni qırğınından qorumaq məqsədilə Vedibasar Milli Hökuməti və "Mübariz dəstə" adı ilə onun silahlı ordusunu yarıdan Abbasqulu bəy erməni bölüklərinin Şahablı-Qədirli istiqamətində hərəkət etdiyini bilən kimi dərhal həmin kəndlərə çapar göndərir ki, ehtiyatlı olsunlar, ermənilərdən hər cür vəhşilik gözləmək olar. Lakin "Van" və "Sasun" alayları Şahablı və Qədirli kəndlərinə gələn kimi bu və ətraf kəndlərdə hərbi

vəziyyət elan edib, yolları bağlayırlar. Böyük Vedi ilə əlaqə bütünlüklə kəsilir. Adamları hətta qonşu kəndlərə gedib-gəlməyə qoymurlar. Daşnaklar camaatı yerli hakimiyyət orqanları yaratmaq adı ilə aldadıb, yarı zor-yarı xoş, kimlərdə silah varsa, əllərindən alırlar. Sonra kişiləri içlas bəhanəsi ilə ayrı-ayrı böyük damlara toplayıb, arvad-uşaq üzərində nəzarətçi silahlı əsgərlər qoyur, bütün kəndlərdə eyni vaxtda kütləvi qırğın törədirlər. Daşnaklar Şahablı kəndində bu kəndin sakini Aşıq Cəlil də vəhşiliklə qətlə yetirirlər. Ermənilər əsir götürdükleri aşığa əvvəl təklif edirlər ki, general Andronikin şərəfinə bir qoşma oxusun. Aşıq Cəlil isə, əksinə, üzünü Böyük Vədiyə tərəfə tutub, ermənilərə dəfələrlə qan udduran Abbasqulu bəyin şərəfinə, onu imdada çağıraraq qoşma oxuyur. Buna görə də ermənilər elə oradaca aşığı yerə yıxıb, dilini dibindən qoparıb, sonra da sazı ilə birlikdə üstünə neft tökülmüş kərmə qalağının içərisində diri-diri yandırırırlar" [7].

AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuş, 2015-ci ildə "Elm-təhsil" nəşriyyatında nəşr olunmuş Əli Şamilin və Elmira Məmmədovanın tərtib etdiyi "Soyqırımlar Xalq Yaddaşında" "Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları" kitabı da bunu təsdiq edir:

"Türkiyədə məğlub olub, Araz çayını keçərək Naxçıvana soxulmuş "Van" və "Sasun" daşnak alayları Andronikin əmri ilə 1918-ci ilin dekabr - 1919-cu ilin yanvar aylarında Vedibasarı Şahablı, Qədirli, Qaraxaç və b. kəndlərinə basqın edib burada misli görünməmiş vəhşiliklər törədir, dinc əhalini ayrı-ayrı binalara yığib diri-diri yandırırırlar. Hadisə yerinə çatan vedibasarlılar - Abbasqulu bəyin və Kərbəlayı İsmayılın dəstələri erməniləri xeyli tələfata uğradaraq kəndlərdən vurub çıxarırlar" [8, s.100-101].

Nəticə. Ermənilər tarix boyu havadarlarına arxalanıb, onlardan güclü dəstək alaraq Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qərbi Azərbaycanı işğal etmiş, zaman-zaman milyonlarla soydaşımızı qətlialmlara, soyqı-

rımlara, təcavüzlərə, terrorlara məruz qoyaraq öz doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Lakin atalarımız "Haqq incələr, üzül-məz", - demişlər. İnanırıq ki, səriştəli və öz işini çox yaxşı bilən prezidentimiz İlham Əliyev cənabları Ali Baş Komandan kimi Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı nəticəsində Qarabağı düşmənlərdən geri aldığı kimi, iti şuuruna, siyasi qüdrətinə rəğmən Qərbi Azərbaycanı da ermənilərdən alıb əsil sakinlərinə qaytaracaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağamirzə, T. Dərələyəzli Aşıq Cəlil: [Elektron resurs] / URL: <https://vetense-si.az/page/30/news/5807>

2. Allahverdiyev, C. İrevanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti // Xalq qəzeti. - 2023, 25 fevral: [Elektron resurs] / URL: <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/irevanda-azerbaycan-edebi-medeni-muhiti>

3. Aşıq Ələsgər. Çərşənbə günündə, çeşmə başında: [Elektron resurs] / URL: https://az.wikisource.org/wiki/%C3%87%C9%99r%C5%9F%C9%99nb%C9%99_g%C3%BCn%C3%BCnd%C9%99_%C3%A7e%C5%9Fm%C9%99_ba%C5%9F%C4%B1nda

4. Aşıq Ələsgər. Əsərləri / tərt. ed. İ.Ələsgər - Bakı: Şərq-Qərb, - 2004, - 400 s.

5. Aşıq Ələsgər. Şeirələr Dəstan-Rəvayətlər. Xatirələr / tərt. ed. İ.Ələsgər - Bakı: Çinar-çap, - 2003. - 496 s.

6. Aşıq Ələsgərin şeirləri: [Elektron resurs] / URL: <https://goyce.az/news.php?id=253>

7. Ələkbərli, Ə. Şahablı Aşıq Cəlil: Dövrü, mühiti və yaradıcılığı: [Elektron resurs] / URL: <http://www.anl.az/down/meqale/dede-qorqud/2018/01/06.htm>

8. Ələkbərli, Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski və silahdaşları xalq yaddaşında // Soyqırımlar Xalq Yaddaşında Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, - Bakı: - 2 mart, - 2015, - s.97-104.

9. Əli Məhzun: [Elektron resurs] / URL: <https://westaz.org/az/person/eli-mehzun-1>

10. "Qərbi Azərbaycan aşıqları" adlı şeir antologiyası nəşr olunub: [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_asiqlari_adli_seir_antologiyasi_nesr_olunub-2855191

11. Mətbuat bəlası // İqbal qəzeti. - 1914, 22 may, № 659.

12. Mustafa, N. Ədəbi Mühit: [Elektron resurs] / URL: https://iravan.preslib.az/ebedi_muhit.html

13. Rzasoy, S. Qərbi Azərbaycanda aşıq yaradıcılığı: milli yaddaş və tarix: [Elektron resurs] / URL: <https://manera.az/index.php?newsid=16576>

14. "Şeypur" jurnalı (1918-1919-cu illər) / çapa hazır. və ön söz. müəl. H.M.Həşimli - Bakı: Elm və təhsil, - 2014, - 279 s.

SABİNA AHMADOVA

Doctor in Philology, associate professor

LITERARY ENVIRONMENT IN WESTERN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

Throughout history, there have been eighteen states in Azerbaijan. During the Safavid era, this state extended from India to Iraq, from Iran to Turkestan, and brought with it a great culture and scientific progress to every land it touched. Unfortunately, after Shah Tahmasib, this vast territory was divided into separate khanates. In some cases, sectarian conflict between Sunnis and Shiites, and in others, the scourge of localism, led to the weakening of these khanates over time. By the early 18th century, these territories were invaded by the Tsarist Empire and turned into provinces.

Western Azerbaijan was entirely under the control of the Iravan Khanate. This large region was in no way behind other parts of Azer-

baijan in terms of its economic, scientific, literary, or cultural development - on the contrary, in some respects, it held a distinctive advantage. For instance, it is well known that Ashig (folk minstrel) creativity reflects the people's religious, material, and spiritual values, as well as their customs and traditions, transmitting all these virtues from generation to generation. This, in turn, plays a crucial role in shaping public morality, respect for elders, obedience to parents, and compassion for the young.

It is also common knowledge that Ashig art holds a special place in regions such as Gazakh-Tovuz, Borchali, Zangilan, Gubadli, and Kalbajar. However, there was no part of Western Azerbaijan where, before occupation, a stringed saz instrument wasn't hanging on the wall of every home, and where elders - men and women alike - couldn't recite goshmas, mukhammas, mukhammas-mustazads, bayatis, and more in the Azerbaijani language, which contains over two million archaic words.

We must not forget that these goshmas, mukhammas, mustazads, dodakhdeyemez (lipless poems), and bayaties are not only a treasury of wise expressions, but also play a vital role in the development of poets, in their mastery of poetic rules, and in shaping the beauty and harmony of their works. Ashigs themselves were also powerful poets, and these poet-ashigs not only made invaluable contributions to Azerbaijani folklore, but also enriched the treasury of Azerbaijani literature with priceless gems and masterpieces.

It is an undeniable truth that Ashig creativity has been a vital source in the development of the literary environment. A creative person well-versed in Ashig art has a brighter imagination, and therefore, their works have been loved and celebrated by the people to an extraordinary extent.

Keywords: *Science, education, literature, culture, press, folklore, poetry*

САБИНА АХМЕДОВА
Доктор филологических наук, доцент

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

На протяжении всей истории на территории Азербайджана существовало восемнадцать государств. В период Сефевидов это государство простиралось от Индии до Ирака, от Ирана до Туркестана, принося с собой великую культуру и науку всем, на кого оно ступало. К сожалению, большая территория, разделённая после шаха Тахмасиба на отдельные ханства, то из-за суннитско-шиитских конфликтов, то из-за разгула местничества, периодически приводила к ослаблению ханств, и с начала XVIII века она была оккупирована царской империей и превращена в провинции. Западный Азербайджан полностью подчинялся Иреванскому ханству, и эта обширная территория не отставала от других территорий Азербайджана в развитии экономики, науки, литературы и культуры, а также имела ряд преимуществ. Например, общеизвестен тот факт, что ашугское творчество отражает религиозные, материальные и духовные ценности народа, а также его обычаи и традиции, и передаёт все эти добродетели из поколения в поколение, что в свою очередь имеет большое значение в воспитании народа, нравственности, слушании слова старших и старейшин, послушании родителям, уважении к старшим и милосердии к младшим. Всем известно, что ашугское творчество занимает особое место в Газах-Товузском, Борчалинском, Зангеланском, Губадлинском и Кельбаджарском районах Азербайджана. Однако нет ни одного района Западного Азербайджана,

где до оккупации в каждом доме не висел бы на стене струнный инструмент и где в основном старейшины и старейшины не могли бы декламировать гошмы, мустазады, мухаммасы, баяты и т. д. на азербайджанском языке, который насчитывает два миллиона архаичных слов. Не следует забывать, что эти дополнения - мустазады, мухаммасы, додагдай-мез, баяты - не только являются сокровищницей мудрых выражений, но и важны для развития поэтов, для познания ими законов поэзии и для их должного отношения к своим творениям. Сами ашуги были очень сильными поэтами, и эти поэты-ашуги, помимо того, что внесли бесценный вклад в азербайджанский фольклор, одарили сокровищницу азербайджанской литературы бесценными жемчужинами и драгоценностями. Неоспоримой истиной является и то, что ашугское творчество стало источником развития литературной среды, а фантазия творческих людей, глубоко знакомых с ашугским творчеством, становилась ярче, и именно поэтому их произведения пользовались невероятной любовью и известностью в народе.

Ключевые слова: Наука, образование, литература, культура, пресса, фольклор, поэзия

Göy məscid bərpadan sonra. 2006-cı il.

Heydər Əliyev və Azərbaycan xalçaçılıq sənəti

Afaq MUSTAFAYEVA
*AMEA Folklor İnstitutunun
şöbə müdiri*

Açar sözlər: Ulu Öndər, xalça, rəssam, dahi rəhbər, xalçaçılıq, elm, mədəniyyət

Ulu Öndər təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada müdrik siyasi xadim, tanınmış dövlət başçısı, görkəmli şəxsiyyət kimi şan-şöhrət sahibi idi. Heydər Əliyev Vətənə, xalqa, ana dilimizə, adət-ənənələrimizə bağlı insandı, hələ gəncliyindən poeziyaya, ədəbiyyata, rəssamlığa, memarlığa meyilli idi. Dahi rəhbərin mədəniyyət, incəsənət və elm xadimlərinə rəğbəti vardı. Onu cəlb edən sahələrdən biri də Azərbaycan xalçaçılıq sənəti idi. Bu sahədə Lətif Kərimovla Kamil Əliyev kimi böyük rəssamlar Ulu Öndərin nəzəri-diqqətində idi. Təsədüfi deyildi ki, Heydər Əliyevlə Kamil Əliyev arasında səmimi bir münasibət də yaranmışdı. Bu görkəmli rəssam dahi rəhbərin göstərişi ilə Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəlin portret xalçasını yüksək səviyyədə hazırlamışdı. Bunu Ulu Öndərin Süleyman Dəmirəllə görüşündə də qeyd edib, rəssamın təqdirəlayiq iş gördüyünü xatırlatmışdır. O göstərmişdir ki, bu portret xalça olduqca zərif işlənmişdir deyə adamı cəlb edir, bununla Azərbaycan incəsənəti, rəssamlıq məktəbi bu nadir əsərlə fəxr edə bilər. Qeyd edək ki, Kamil Əliyev dahi rəhbərin də portret xalçasını ustalıqla işləmişdir. Bu həm də Heydər Əliyevlə sənətkarın, eləcə də xalqın rəğbət və sevgisini əks etdirməkdədir.

Afaq MUSTAFAYEVA

*Employee of the Folklore Institute of the
Azerbaijan National Academy of Sciences*

ABSTRACT

The Great Leader was famous not only in Azerbaijan, but all over the world as a wise political figure, a well-known head of state, and an

outstanding personality. Heydar Aliyev was a person devoted to his homeland, people, mother tongue, and traditions, and from his youth he was inclined to poetry, literature, painting, and architecture. The genius leader had sympathy for people of culture, art and science. One of the areas that attracted him was the art of Azerbaijani carpet weaving. In this field, great artists such as Latif Karimov and Kamil Aliyev were under the theoretical attention of Great Leader. It was no coincidence that a sincere relationship developed between Heydar Aliyev and Kamil Aliyev. This outstanding artist prepared the portrait carpet of the President of Turkey Suleyman Demirel at a high level under the instructions of the genius leader. He mentioned this in the meeting of the Great Leader with Suleyman Demirel and reminded that the artist has done admirable work. He showed that this portrait carpet attracts people because it is very delicately made, and the Azerbaijani school of art and painting can be proud of this rare work. It should be noted that Kamil Aliyev masterfully worked the portrait carpet of the genius leader. This also reflects the sympathy and love of Heydar Aliyev and the artist, as well as the people.

Key words: Great Leader, carpet, artist, genius leader, carpet making, science, culture

Ulu Öndər dünyada tanınmış dövlət xadimi, görkəmli ölkə başçısı, müdrik siyasətçi kimi şöhrət tapmışdır. Onun istər Sovetlər Birliyi dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində ölkəmizin inkişafında, dünya ölkələri arasında tanınmasında xidmətləri danılmazdır. Dahi rəhbər Azərbaycanda bütün sahələrə, xüsusilə elmə, mədəniyyətə dəyər verən böyük şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev mənəviyyata, bununla bağlı digər sahələrə, milliliyə, azərbaycançılığa xüsusi önəm verirdi, dahi rəhbərin fəaliyyəti çoxsahəli idi. Bunu ayrı-ayrı görkəmli tədqiqatçıların əsərlərində də görmək olar.

Ulu Öndər Azərbaycan xalçaçılığının dünyada şöhrət tapmasına qayğı ilə yanaşmış, bunu mədəniyyətimizin, eləcə də incəsənətimizin olduqca vacib bir hissəsi olduğunu bəlli etmişdir. Xalçaçılıq nədir, Azərbaycan xalçaçılığı haqqında nə bilirik? Öncə qeyd edək ki, həyatımızda, məişətimizdə xalçalardan, xalılardan istifadə edirik. Onlardan təkcə yaraşlıq üçün yox, həm də istilik gətirici kimi. Məsələn, xovsuz xalçaları divardan asır, xovlu olanları döşəməyə salırlar. Bunlar müxtəlif ölçülü, kompozisiyalı, motivli olub, hər biri bir sənət əsəridir. Bu xalça, xalı, gəvə nümunələrində əks olunan simvollar, işarələr, motivlər, kompozisiyalar xalqımızın min illərdən bəri gələn dədə-baba inam və inanclarını, adət-ənənələrini yaşadır, bu sənət əsərlərinin ölməzliyini, dəyərini göstərməkdədir. Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyindən, onun Təbriz, Gəncə, Bərdə, Bakı və digər şəhərləri karvan yollarının kəsişdiyi yerlərdə olduğundan bu şəhərlər mədəniyyət və ticarət mərkəzləri rolunu oynamışdır. Azərbaycana Yaxın və Orta Şərqdən tacirlər, müxtəlif sənət adamları, sənətkarlar axışmış, onlar bir-birindən qarşılıqlı şəkildə faydalanmışlar. Təbii ki, bu sənət adamları arasında xalçaçılar da olmuşdur.

Əsrlər boyu Azərbaycanda xovlu və xovsuz xalçaların naxış kompozisiyası, toxunuş texnologiyası bu və digər formada Yaxın və Orta Şərq ölkələri xalçaçılığında təkrar olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, bununla bərabər xalqımızın özünəməxsusluğunu, milliliyini yaşadan naxışlar ancaq Azərbaycan xalçaçılığında işlənir, yaşadılır. Azərbaycan xalqının yaratdığı elə xalça nümunələri var ki, onların texnologiyası digər xalqların xalçaçılığında təkrar edilsə də, onun üzərindəki naxışlar təkrar edilmir". Bu təbiidir, çünki bu naxışlar xalqımızın bağrından qopmuş, onun özünəməxsusluğunu, milli düşüncə, hiss və duyğularını özündə əks etdirib saxlayır. Bu naxışlar neçə minilliklərdən gələn ənənələri, sənət sirlərini yaşatmaqdadır.

Ölkəmizdə Azərbaycan xalçasının tanınmasında, şöhrət tapmasında görkəmli rəsamlardan Lətif Kərimov və Kamil Əliyevin xidmətləri çoxdur. "Ənənəvi sənətlərin elə bir növü yoxdur ki, Lətif Kərimov öz yaradıcılığında ona yer verməsin. Onun bədii təbiəti son dərəcə geniş idi, onun istedadının xarakteri qapalı deyildi. Lətif Kərimov yalnız xəbərdar olanların üzünə açıq olan bir çox sənətin qapılarına sərbəst və asanlıqla daxil olurdu. Elə bil Lətif Kərimov Şərqi məxsus ənənəvi sənətlərin bütün sirlərinə vaqif idi, çünki Şərqdə rəssam mahir sənətkar sayılırdı. Bu imkan isə ona xalça vermişdi".

Lətif Kərimov xalçaçılıqda yeniliklər yaratdı, daha doğrusu, emalatxanada texnologiyanı dəyişdi - xalça çeşnilərini yaratdı. O, bir adamın zəhmətinin ağır və çətin olduğunu nəzərə alıb bu işi bir neçə nəfərin görməsini münasib bildi. Lətif Kərimov damalı kağızda xalçaların eskizini tərtib etdi. Lətif Kərimovun üç cildlik "Azərbaycan xalçası" əsəri təkcə xalçaçılıq sənəti deyil, həm də bununla bağlı digər sənətlərimiz barədə ətraflı məlumat verməkdədir.

Onun yaradıcılığında portret xalçalara da rast gəlinir. "Hüseyn Cavid", "Əcəmi Naxçıvani" kimi xalçalar bu qəbildəndir. Ustad sənətkar rənglərin, onların çalarlarından sehrli ilmələrin köməyi ilə böyük şair və ədibimiz Hüseyn Cavidin, görkəmli memarımız Əcəmi Naxçıvanının özlərinə məxsus xarakterlərini ustalıqla yaratmışdır. Xalçaçı rəssamın sənət əsərləri arasında Nizami Gəncəvinin əsərləri ilə səsleşən də var. "Məcnun səhrada", "İsgəndərnamə", "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin" kimi xalçalar belə sənət nümunələrindəndir. Bu nadir sənət nümunələri adamı orta əsrlərin sirli-sehrli aləminə aparır, buradakı naxışlar, ornamentlər, detallar, rənglərin əlvanlığı hər kəsi məftun edir.

Azərbaycan xalçalarını xovsuz və xovlu olub, texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə dörd böyük növə bölmək olar: 1. Quba-Şirvan növü. 2. Gəncə-Qazax növü. 3. Qarabağ növü. 4. Təbriz növü.

Təbii ki, bu bölgələrdə toxunan xalçaların oxşar və fərqli cəhətləri də məlumdur. Təbriz növlü xalçalar texnoloji və bədii xüsusiyyətlərinə görə həm Quba-Şirvan, həm də Qarabağ növlü xalçalara oxşayır, sadəcə bu xalçaların istər toxunmasında, istərsə də ornamentlərinin işlənməsində fərqlər özünü göstərməkdədir. Təbriz növlü xalçaların kompozisiyası çox mürəkkəb, elementləri isə həndəsələmiş bitki ornamentlərindən ibarətdir. Təbriz xalçalarının əksəriyyəti "qullabi ilmə" üslubunda, bəzi hallarda isə "dolama ilmə" üslubunda toxunur. Azərbaycanda toxunan xalçalar ölkəmizini füsunkar təbiətini, gözəl mənzərələrini, bu yerlərdə bitən bitkilərin, güllərin, çiçəklərin rəng əlvanlığını, insanların yaşantılarını, məişətini, duyğu və düşüncələrini müxtəlif işarə, simvollar, eləcə də elementlərlə əks etdirməkdədir.

Ulu Öndərin bütün sahələrə, azərbaycançılığa, eləcə də elm, mədəniyyətə, xalçaçılığa qayğı və diqqəti onun geniş dünyagörü-

şündən, Vətənə, xalqa olan tükənməz məhəbbətindən, sevgisindən qaynaqlanırdı. Heydər Əliyev deyirdi: "Gərək hər bir insan və xüsusilə gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin. Bunun üçün isə o, azərbaycançılığın, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinləndirən bilməlidir".

Tədqiqatlar göstərir ki, Heydər Əliyev hələ gənc vaxtlarından poeziyaya, ədəbiyyata, mədəniyyətə, incəsənətə maraq göstərib. Onun uşaqlıqdan rəsm əsərləri çəkmək də diqqətindən kənar qalmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, böyük Füzulinin portretini yaradan Heydər Əliyevin əsəri məktəbdə keçirilən müsabiqənin qalibi olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq o, daha çox memarlıq sənətinə meyl göstərmiş və gələcəkdə memar olmaq arzusunu da yaşamışdır (8, 670). Böyük dövlət xadimi, müdrik dövlət rəhbəri həmişə milliliyə, onun dillə, mənəviyyatla bağlılığına böyük önəm verirdi. O deyirdi: "Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq".

Maraqlıdır ki, Kamil Əliyev də portret xalçalar işləyəndə ilk dəfə böyük Füzulinin portretini yaratmışdır. Sənətkar burada ustalıqla böyük şairin özünəməxsusluğunu, dahi şəxsiyyət olduğunu gərgin zəhmət və əmək bahasına yarada bilmiş, xüsusi sevgi və zövqlə bu işi başa çatdırmışdır. Bir növ böyük rəssam milli vətəndaşlıq borcunu ödəmişdir. Qeyd edək ki, Ulu Öndər milli vətəndaşlıq borcunun milli-mədəni dəyərlərimizə, doğma ana dilimizə, doğma torpağımıza, böyük və zəngin tariximizə, millətimizə sadıq olmaqdan ibarət olduğunu hər kəsə xatırlatmışdır. Kamil Əliyevin təqdirəlayiq işləri Ulu Öndərlə onun arasında səmimi bir münasibət yaratmışdı. Heydər Əliyev bu bö-

yük rəssamın toxuduğu xalçaların nadir sənət əsərləri olduğunu yaxşı bilirdi. "Kamil Əliyev yaradıcılığının əsasını Təbriz elit rəssamlıq məktəbi, Bakı məktəbinin xovla toxunmuş üslubu təşkil edir. Onlar kompozisiya quruluşu, əyrixətli ornamental üslub, keyfiyyətli sıx toxunma texnikası baxımından və süjetli xalçaların daha çox üstünlük təşkil etdiyi klassik Təbriz xalçalarına və kolorit həllində incə, yumşaq tonlara görə Bakı xalça məktəbinə daha yaxındırlar".

Kamil Əliyevin yaradıcılığında portret xalçalar xüsusi yer tutur. Bunlardan "Nəsimi", "Füzuli", "Nizami", "Puşkin", "Şota Rustaveli", "Heydər Əliyev", "İlham Əliyev", "Akademik Zərifə Əliyeva", "Məmmədamin Rəsulzadə", "Qazi Mustafa Kamal Atatürk", "Mənim anam" kimi portret xalçalarını göstərmək olar. Yəni Kamil Əliyev məhsuldar sənətkardır, buna görə də Ulu Öndər onun zəhmətini qiymətləndirmiş, xalçaçılığın yüksək mədəniyyət göstəricisi olduğunu göstərmişdir. "Heydər Əliyev" portret xalçaları müxtəlif illərdə işlənən üç sənət əsərindən ibarətdir. Dahi rəhbərə tükənməz məhəbbət və ehtiram elə bu portret xalçalardan da bəlli olur. Bu sənət əsərlərində Ulu Öndərin özünəməxsus xarakteri, şəxsiyyəti əks olunmuşdur.

Kamil Əliyev də Lətif Kərimov kimi zəngin yaradıcılığa malik sənətkardır. Onun "Ləçək turunc", "Qızıl xalça", "Göllü", "Azərbaycan" kimi xalçaları öz naxışları, rəngləri, motiv və detalları ilə adamı sehləyir. Bu sənət əsərlərinin gözəlliyi, cazibəsi adamı heyrləndirir, elə bil nağıl dünyasına daxil olursan. Sanki bu xalçalarda həzin muğam, bəmədən deyilən hikmətli qəzəl sədası duyulur. Ana və nənələrimizdən örnəklənmiş müdrikiyimiz gizlənilir.

Azərbaycanda xalçaçılığın təbliği, ona qayğı indi də davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev Əliyevin iştirakı ilə 2010-cu ildə Dənizkənarı Milli Parkın ərazisində

Azərbaycan xalçası Muzeyinin açılışı da bunu təsdiq edir. Bəli, bu, artıq ənənəyə çevrilmişdir. Azərbaycan xalçasına dövlət tərəfindən göstərilən diqqət onun müasir dövrümüzdə də öz kökü üzərində inkişafda olduğunu göstərir.

QAYNAQLAR

1. Əliyeva Kübra. Lətif Kərimov. Xalça sənəti. Sərvət. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi. Bakı: 2013.
2. Əliyeva Kubra. Yalnız Azərbaycanda toxunan üç nadir xovsuz xalça. "Azərbaycan xalçaları" jurnalı. Cild 3, №9. Bakı, 2013.
3. Əliyev Heydər. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. "Kitabi-Dədə Qorqud" Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000.
4. Əsədova Xədicə. Kamil Əliyev. Xalça sənəti. Sərvət. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi. Bakı: 2013.
5. Ələddinqızı Nəzakət. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Azərbaycan xalçasının möhtəşəmliyi dünyaya təqdim edilir. Səs, 2011, 16 fevral, №29.
6. İmanov Muxtar. Portret cizgiləri. Heydər Əliyevin irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri (tərtibçi: K.Əliyev, f.e.d., prof.). Bakı: Nurlan, 2013.
7. Kərimov Lətif. Azərbaycan xalçası. Xalqbank, Bakı, 2022.
8. Kərimov Lətif. Azərbaycan xalçası. Bakı: Yazıçı, 1985.
9. Qasımov Cəlal, Bağırov Xaqani. Azərbaycan Təhlükəsizlik Orqanları 100 ildə: tarix və müasirlik. DTX-nin nəşriyyatı. Bakı, 2019.
10. Muradov Vidadi. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: tarixi və xalçaları (XVIII əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri). Bakı "MHS-Poliqraf". Bakı, 2015.

İrəvan - qəlbimdə yaşayan yurdum

ZƏRİFƏ HAQVERDİYEVƏ

Qərb ilə Şərfin qovuşduğu bir məkanda , min illərin daş yaddaşı olan İrəvan şəhəri yaranır. Bu şəhərin səssiz daşları və qədim məscidlərinin günbəzləri bir vaxtlar İrəvan Xanlığının qürurlu nəfəsini daşıyırdı. Şəhər sanki könül dəftərində bir zamanlar yazılmış, lakin unudulmuş bir nəğmənin ritmini hələ də qoruyur.

İrəvan şəhərinin təməli 1509-1510-cu ildə Şah İsmayıl Xətəinin vəziri Rəvanqulu Xanın tapşırığı ilə qoyulmuşdur. Şəhərin inşası yeddi il ərzində başa çatmışdır. Əhəlinin yerli ləhcəsi ilə (Rəhim-İrəhim, Rübəbə-İrbabə, Rza-İrza) Rəvan qalası İrəvan adlandırıldı və bu ad ilə qədim Azərbaycan şəhəri kimi 1918-ci ilə kimi yaşadı. İrəvan yalnız bir şəhər deyildi, o öz tarixini yazan bir nəfəs idi. Dağlar arasında olan bu məkan, zamanın sərt fırtınalarına baxmayaraq, öz zənginliyini qoruyurdu. Xanlıq dövrünün qüruru, insanların gücü ilə toxunmuş hər naxışda, hər sükutda hiss olunurdu.

İrəvan Xanlığı - qürurlu, amma həssas bir imperiya idi. Gözəl Zəngi çayı onun şah damarı idi, Göycə gölündən gələn küləklər isə onun xəyalpərvər ruhunu oxşayırdı. Burada bəyaz bağların ətri havaya qarışar, qala divarlarının qəlbi isə qılıncların səsi ilə titrəyərdi. Hər daşda bir tarix, hər məsciddə bir dua gizləndirdi.

Amma İrəvan sadəcə bir xanlığın adı deyildi. Bu şəhər öz varlığını elə mənəvi dərinliklə toxumuşdu ki, ən uzaq bir səyyah belə buradan keçərkən onun sehrinə düşərdi. Arazın yangılı nəğməsi, Günəşin şüaları altında parlayan daş körpülər, hər birində keçmişin nəfəsini hiss etdirirdi.

İrəvan xanlığı 15 mahaldan-Qırxbulaq, Zəngibasara, Vedibasara, Şərur, Sürməli, Dərəkənd, Saatlı, Talen, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpi, Abaran, Dərəçiçək, Göycə, Gəmişbasardan ibarət idi.

İrəvan xanlığı tarix səhnəsinə çıxarkən, nə qədər mübarizə və zəriflik özündə birləşdirdi. Xan sarayları, karvansaraylar, bağlar-hər biri o dövrün əksi idi. Xanlar xalqını qorumaq üçün çalışır, müdrik məsləhətləri ilə bu torpaqların firavanlığını təmin etməyə səy göstərirdilər. Amma taleh, hər zaman sədaqətli deyildi, onun sərt döngələri bəzən İrəvanın çöhrəsini sınamaq istəyirdi.

4 iyun 1679-cu il zəlzələsi İrəvanı demək olar ki, tamamilə dağıtmışdı. Tarixçi Zəkəriyyənin yazdıqlarına görə, şəhərdə daş üstə daş qalmamışdı, sular yerə hopmuşdur, ölənlər sağ qalanlardan çox idi. Baş vermiş

bədbəxtlik haqqında Zal xan hər tərəfə qasidlər göndərüb fəlakət haqqında xəbər yaymışdı. İrəvanın bərpası üçün Gəncədən min nəfər gəlmişdi. Naxçıvandan Məhəmməd xan özünü böyük bir dəstə ilə yetirmişdi. Təbrizdən də İrəvana Azərbaycanın vəziri Mirzə İbrahim gəlir və şəhərin bərpası ilə məşğul olur. Ümumiyyətlə təkcə zəlzələ nəticəsində deyil, İrəvan şəhəri 366 il ərzində türk və farslar arasında gedən arasıkəsilməyən müharibələr nəticəsində, 14 dəfə əldən-ələ keçərək, böyük dağıntılara məruz qalmışdır. Ancaq bu qədim şəhərin ruhu heç vaxt əyilmirdi.

Hər fəthdə bir iz, hər zərbədə bir güc vardı. İrəvan dağların qoynunda doğulmuş bir döyüşçü kimi, hər çətinliyə sinə gərir, tarixdən tarixə öz hekayəsini yazırdı. İrəvan xanlığının həyatı bir çayın axını kimi gah sakit, gah coşqun idi. Bəzən qalalar əsgərlərin səsinə oyanır, bəzən isə saraylar şairlərin pıçıltıları ilə dolardı. Bu torpaq nəinki qılinc və qanın izlərini, həm də misraların zərifliyini özündə daşıyırdı. Xan bağında əsən yüngül külək sanki keçmiş zamanların nəğməsini oxuyurdu, bir vaxtlar burada səslənən tarların həzin melodiyası hələ də havada asılı qalmış kimi görünürdü.

Hər daş, hər cığır bir hekayə danışardı. İrəvan qalasının divarlarında əks olunan günəş şəfəqləri yalnız gözəlliyi deyil, həm də əsrlərin yaddaşını işıqlandırır. Gecələr bu şəhərin üzərinə çökməkdə olan qaranlıq belə onun əzəmətini gizlədə bilmirdi. Ay işığı ilə nurlanan qüllələr, keçmişdə buradan keçən karvanların və döyüşçülərin izlərini sanki xatırladırdı. Lakin İrəvanın hekayəsi yalnız xəyallar və gözəlliklə məhdudlaşmırdı. Bu torpaqda insanların ürəyi bəzən tənhalığın sızılısını, bəzən də fəxr hissini daşıyırdı. İrəvan xanları öz xalqını qorumaq üçün gecələri yuxusuz qalır, sərhədləri müdafiə edirdi. Şəhər qəlbində həm qorxu, həm də ümid saxlayırdı-hər ikisi də onun tarixinin ayrılmaz parçası idi.

Azadlığını qoruyaraq İrəvan xanlığı xarici düşmənlərə qarşı hər zaman müqavimət göstərirdi. 1804-cü ildə general Sisianovun qoşunları İrəvanı iki ay ərzində mühasirədə saxladı. İrəvanlı Məhəmməd Xan Qacarın ağıllı, cəsarətli siyasəti, Naxçıvan xanı Kalbalı xan Kəngərlinin köməkliyi nəticəsində rus əsgərləri qovuldular. Sisianov şəhər müdafiəçilərinin təntənə və sevincini mənliyinə sığışdırmayaraq, şəhəri zəbt etmək fikrindən əl çəkmişdir və utanaraq gecə ikən döyüş yerini tərk etmişdir. O, rus imperatoruna məktubunda yazırdı: "Ağrıyla özümə baxıram. 30 illik ordudakı xidmətim müddətində birinci dəfə idi ki, mühasirəyə aldığım şəhəri ələ keçirə bilmədim."

4 il sonra 1808-ci ildə general-feldmarşal N.B.Qudoviçin rəhbərliyi ilə yenə İrəvan qalasına hücum olundu. Həsən və Hüseyn Xan Qacar qardaşları işlətdikləri hərbi taktikadan növbəti dəfə darmadağın olmaqdan qorxan Qudoviç 1000 nəfərdən artıq itki verərək ordusunu İrəvandan geriyyə çəkir.

1804-1808-ci illər arasında baş verən İrəvan müharibələrindən sonra İrəvan xanı Hüseynqulu xan Rusiyanın bölgədəki ekspansiyasını qəbul etməyərək onlara tabe olmaqdan imtina etdi. O, Rusiyanın İrəvan Xanlığındakı təsirini məhdudlaşdırmaq və müstəqilliyini qorumaq üçün Qarabağ və Şirvan xanlıqları ilə hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq istədi. Lakin müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən daxili siyasi maneələr, regional rəqabətlər və Rusiyanın üstün hərbi-siyasi təsiri nəticəsində Hüseynqulu xanın bu ittifaqı qurmaq cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Bu hadisələr, Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərə yol açdı və Rusiyanın bölgədə hegemonluğunu gücləndirdi. (Abbasqulu Aga Bakıxanov, "Gülüstani - İrəm")

1818-ci ilin sonunda, I Nikolay A.S.Qriboyedovu diplomatik missiyanın başcısı təyin edib, İrana göndərir. İrəvana çatanda

Qriboyedov Sərdar Hüseyn xanın yaxınları tərəfindən qarşılınmışdır. Missiya üzvlərinin Hüseyn xan Qacarla (Araz boyu şah qüvvələrinin baş komandanı) görüşü Sərdar sarayında olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu saray 1798-ci ildə Məhəmməd şah Qacarin əmri ilə tikdirilmişdir.

1821-ci ilin sonunda Qriboyedov Tiflisə gəlir və Paskeviçin rəhbərliyi altında xidmət edir. 1828-ci ildə Peterburqdan əmr gəlir ki, nəyin bahasına olursa olsun, Abbas-Abad və İrəvan qalaları alındıqdan sonra Azərbaycanın Paytaxtı Təbrizə yol açılsın. Farslara qarşı müharibə İrəvan xanlığının ərazisində aparılırdı.

1827-ci ilin qərib payızında, Paskeviçin orduları İrəvan qalasının sərt divarlarını aşmağa çalışanda, şəhərin insanları yalnız torpaqları uğrunda deyil, həm də ruhları uğrunda mübarizə aparırdılar. Çünki İrəvan yalnız bədən deyildi, o, bir ruh idi, heç bir qüvvə onu yox edə bilməzdi.

İrəvan şəhərinə aparan yol Sərdarabad qalasından keçirdi. Sərdarabad qalasını almadan İrəvan qalasına yaxınlaşmaq mümkün deyildi. Müharibə üç tərəfdən mühasirə olunmuş şəhərin Sərdarabad qalasının çökdürülməsi, hərbi sursatların yağış kimi tökülən şəraitində aparıldı.

Sərdarabad qalası

Əvvəldən Paskeviçlə əlaqəyə girib, İrəvan erməniləri gecə gecə, şəhərin bayır qapılarını açıb rusları içəri buraxdılar və şəhərin hansı tərəfində azərbaycan türklərinin yaşadıklarını, silahların atəşini hara yönəldilmək lazım olmasını xəbər verdilər. Şəhərdə "İrəvan talanı" adı altında tarixə düşmüş kütləvi talanlar və zorakılıqlar başladı. Ermənilər ruslarla birlikdə azərbaycanlıları qarət edib öldürürdülər. Sərdarın əsgərləri qəhrəmancasına döyüşüb toplardan atəş açaraq müqavimət göstərirdilər. Həmin illərdə İrəvan şəhərinin əhalisi

9700 nəfər idi, onlardan 7031 nəfər azərbaycan türkləri, 2369-u erməni və başqa millətlər idi. Bu döyüşdə Gəncəli Cavad xanın oğlu da, Uğurlu Xan Ziyad oğlu Qacar da iştirak etmişdir. Rusiya 30 illik müharibə nəticəsində 12 minlik ordusu ilə böyük itkilər və çətinliklərlə İrəvan xanlığını zəbt etdi. Uğurlu xan Hüseyn Qulu xanın ağrı və çətinlikləri bölüşərək İrəvandan 1000 ailəni xilas edir və Gəncəyə köçürür. 1826-1828-ci illər müharibəsi nəticəsində, Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən İrəvan, Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə daxil edildi və İrəvanın adı Erivana dəyişdirildi. 1918-ci ildə isə Yerevan adlandırıldı. Əsrlər boyu, bu torpaqların sahibi olan azərbaycan türklərinin izlərini silmək məqsədilə Sovet hakimiyyəti illərində Sərdar sarayı dağıdılmış və yerində yeni çox mərtəbəli bina tikilmişdir.

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsi Ermənistanın yaranmasının, İrəvan xanlığında yaşayan azərbaycan türklərinin faciəsinin başlanğıcı oldu. Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycandan çıxarılması dörd mərhələdən ibarətdir:

- 1-ci mərhələ 1905-ci il
- 2-ci mərhələ 1918-1920-ci il
- 3-cü mərhələ 1948-1953-cü il
- 4-cü mərhələ 1988-1991-ci il.

1905-1906-cı il Bakıdakı erməni-azərbaycan münaqişəsi dalğalanaraq Şuşaya, Zəngəzur, İrəvana, Naxçıvana, Ordubada, Eçmiədzinə, Cavanşir və Qazax qəzalarına çatdı. M.S.Ordubadi bu hadisələr haqqında 80 il qadağa qoyulmuş, özünün "Qanlı sənələr" adlı kitabında məlumat vermişdir. Minlərlə azərbaycan türkləri öz yaşayış yerindən qovulmuş, qaçqın düşmüş, kütləvi şəkildə öldürülmüşdür. Erməni daşnaqları nəyin bahasına olursa olsun muxtariyyət və özünüidarəetmə əldə etmək istəyirdilər və bəzi qüvvələr sayəsində qismən buna nail oldular.

*Uca dağlarının yaşıl ətəyi,
Qoynunda lalələr gizlər, İrəvan!...
Açılır adamın paslı ürəyi,
Baxdıqca doymayır gözlər, İrəvan!*

*Hanı keçmiş günlər, hanı daşnaklar?
Hanı ürəyini soran alçaqlar?!
Köksünə dayanan qanlı bıçaqlar,
Hanı kin doğuran üzler, İrəvan!.*

*Vaxtilə sinəndə tufanlar qopdu
Köksünü dağdan tüfəngdi, topdu,
İndisə qalmadı yerində, qopdu,
Əski yarandakı közlər, İrəvan!*

*Dün sənə uzaqdır, çox yaddır indi,
Dünkü xarabalar abaddır indi,
Bax bir öz gözünlə, bax şaddır indi
Dərələr, təpələr, düzlər, İrəvan!*

*Artıq mən gedirəm... Qəmginsən niyə?
Qorxma Azərbaycan umsunar deyə,
Səndən olacaqdır ona hədiyyə,
Hüsnünə qoşduğum sözlər, İrəvan!!*

SÜLEYMAN RÜSTƏM

İrəvan.... uca dağların qoynunda lalələrlə dolu bağlar, baxdıqca doymadığım gözəllik. Şair Süleyman Rüstəm şeirində bu sözləri ürəyinə hopdurub, həsrətini və sevgisini ifadə edib.

Amma gerçəklik acıydı: İrəvanın yerli əhalisi tamamilə qovuldu, səhərin mənəvi ruhu dağıldı. Şeir isə bizə o zamanları xatırladır, itirilmiş torpaq və vətən sevgisini yaşadır. Baxdıqca ürək həm sevinir, həm də kədərlənir. Çünki xatirələr qalır, amma keçmiş geri qayıtmır.

Nə yazıq ki, İrəvan xanlığında baş verən işğal hadisələri çoxları kimi, ailəmə də, dərinə təsir etmişdir. Bu hadisələr, illər boyu mənim həyatımda iz buraxmış və ailəmin taleyini müəyyən etmişdir. Mən uzun müddətdir ki, bu hadisələri qələmə almaq istəyirdim, çünki hər bir ailənin öz

keçmişinə , yaşadığı çətinliklərə və onların nəticələrinə dair hekayəsi var. Anamın və atamın ölümündən sonra, ailəmizin yaşadığı bu dərd və ağrıları daha da dərinə hiss etdim.

Ermənilərin qəsdən sıxışdırmaları və hər sahədə basqını Azərbaycan ailələrinin çoxunu tənqə gətirmişdi. Ən dəhşətli odur ki, bu basqılar həm gizli, həm aşkar şəkildə olunurdu. Erməni biləndə ki, sən türksən mütləq təhqir edirdilər və bir yolla uzaqlaşdırırdılar. Həç bir möhtəbər işə götürmürdülər. Ən yüksək vəzifə yalnız müəllimlik idi. Xəstəxanaya müraciət edəndə mütləq bir yolla daha da ağırlaşdırıb ya şikəst edirdilər, ya da öldürürdülər. Kiçik xalam adı bir soyuqdəymədən xəstəxanada rəhmətə getmiş, dörd balaca övladı anasız qalmışdır. O zamanlar uşaq idim, hamı deyirdi ki, xalamı erməni həkimlər öldürdü.

*Xalam Ağca Məmmədova və övladları:
ri: Çiçək, Rahilə, Nazim, Rasim*

Gizli də olsa həmərməni erməni qatilinə milli qəhrəman adı verilirdi. Ermənilərin hər mənada Azərbaycan türklərinə basqınının, vəhşiliklərinin, təhqirlərinin lap uşaqlıqdan şahidi olmuşam. Hər il aprelin 24-də mütləq Azərbaycanlı müəmmalı şəkildə qətlə yetirilirdi. Həm yaraşlıq, həm ağıllı birisini seçərdilər. Bu cür misallar çox çəkmək olar. Ona görə də valideyinlərim ehtiyat edirdilər ki, qardaşlarım ermənilərin tülkü hiylələrinə uyar və faciə baş verər. Yüzlərlə, minlərlə bu cür hadisələr baş vermişdi. Bu hadisələrdən ehtiyat edən valideyinlərim 1968-ci ildə Bakıdan ev aldılar, bacım və qardaşım burda tələbə idilər. Təməlli isə doğma İrəvanımızdan 1971-ci ildə köçdü.

Bakiya köçəndə mənim 8 yaşım vardı. 1988-ci ilə qədər yay tətillərində İrəvana gedib gələrdik. Doğma vətəndən ayrılıla bil-mirdik. Oranın havası bir başqa idi. İllər keçdikcə erməni daşnaqları daha da quduz-

dur. Lakin bu arzu heç vaxt gerçəkləşmədi və ailəmizin bir hissəsi, yenə də uzaqlarda, xəyal kimi qaldı.

Nənəm Pəri Nemət qızı Türkiyənin Kağızman şəhərində, adlı sanlı Osmanlı ailəsində anadan olmuş, 1966-cı ildə İrəvanda vəfat etmişdir. Anamın danışdığına görə, Pəri nənəm köhnə radiolardan türk havalarını tapar, elə həsrətlə, ağlayaraq onlara qulaq asardı ki, ürəyimiz param-parça olardı. O, hər bir notda, hər bir səsdə, doğma torpağını və kökünü hiss edərdi. Bu musiqilər, onun üçün yalnız bir melodiya deyildi, onlar keçmişin acı xatirələri, həsrət və məğlubiyyətin simvolu idi. Nənəm, bir yandan o həsrətlə türk mahnılarını dinləyərkən, digər yandan qardaşlarından aldığı məktubları böyük bir sevgi ilə oxuyardı. Bu məktublarda yalnız ailəvi xəbərlər deyil, həm də bir xalqın, bir millətin yaşadığı faciələr, ayrılıqlar və zülmün izləri vardı. O məktublarda həm də o qədər həsrət, o qədər nisgil vardı ki, insanın ömrünün sonuna qədər unuda bilməyəcəyi bir hissə..... Nənəm, bu məktubları oxuduqca, gözlərindəki həsrət və kədər daha da dərinləşirdi. O, qardaşlarına olan bağlığını heç vaxt unutmadı və bu, ailəmizdə bir ənənəyə çevrildi. Hər bir məktub, bir bağ idi - uzaqda olan ailə üzvləri ilə əlaqə qurmağa çalışan, həyatın acılarına baxmayaraq, ümidini itirməyən bir bağ.

Nənəm, türk qızı olduğunu bilməsinlər deyər, məktubları oxuduqdan sonra, qorxusundan cırıb atarmış. O məktubların içindəki ümidlər, arzular və keçmişin xatirələri onun ürəyindəki boşluğu doldurmaq istəyi ilə qarışmışdı. Bütün o illər ərzində, hər dəfə bir ümidlə anamın gözləri parlayanda, ürəyimdə bir az da olsa ümid var idi ki, bəlkə bir gün, bir möcüzə baş verər və qohumları taparıq. Mənim anamın ən böyük arzusu, dayılarının bəzilərinin ölümündən sonra belə, qohumlarını tapmaq idi. Lakin 1992-ci ilə qədər Türkiyəyə gedənlərə

məktublar verəndə, heç bir nəticə almadıq, hər şey təkcə xəyaldan ibarət qaldı.

Bir dəfə, 1980-ci illərdə Bakıya Türk müğənnisi Müşərrəf Akay gəlmişdi. Bunu qeyd edirəm ki, coxları xatırlayar, o zamanlar nadir halda türk müğənnisi Azərbaycana gələrdi. Sovetlər birliyi qadağa qoymuşdu. Biz bu konsertə gedə bilmədik. Amma evdə televizora baxdığımız zaman, anamın gözlərindəki həsrət və duyğular, qəlbimdə çox dərinləndən iz buraxdı. Anam deyirdi: "Çox qanım qaynayır, bəlkə dayımın qızıdır." O, müğənninin oxuduğu hər mahnıda, türk torpaqlarından olan çox sevdiyi qohumlarını axtarırdı. Amma bu yalnız ürəkdən gələn bir arzu və həsrət idi. Anam heç vaxt belə bir bağ yaratmağa nail olmadı.

Onun böyük bir xəyalı vardı. O, Türkiyədən gələnlərdən bir ovuc torpaq gətizdirməyi və bu torpağı İrəvanda dəfn olunan nənəmin qəbrinə tökməyi çox istəyirdi. Həmin torpaq yalnız fiziki bir maddə deyil, həm də bir kök, bir bağ idi; mənim ailəmin bu torpağın və nənəmin ruhunun birləşməsi idi. Lakin bu böyük arzu heç vaxt gerçəkləşmədi. Nə yazıq ki, anamın ölümündən sonra Türkiyə yolları açıldı, amma İrəvanın yolları bağlandı. Hər şey dəyişdi. Gözlərimizdəki ümidlər bəzən heç bir zaman gerçəkləşməyən xəyallara çevrildi.

Xəstə millət olan ermənilər nə yazıq ki, tam olaraq İrəvanı və ətraf rayonları ələ keçirərək heç vaxt geri qaytarılmayacaq bir dəyişiklik yaratdılar. Həmin torpaqların artıq bizim üçün yalnız bir xatirə kimi qalması qəlbimizi sarsıtdı. O torpaqlarda qalmamız bizim kimliyimiz, tariximiz və keçmişimiz idi. Lakin bu ərazilər bizdən uzaqlaşdı və bu ayrılıq ailəmizə sonsuz bir həsrət və iz buraxdı.

Ermənilər həyasızcasına İrəvan və ətraf rayonlara sahib çıxaraq, tarixin axarını zorla dəyişməyə çalışdılar. Halbuki onlar bir zamanlar bu torpaqlara yalnız fəhləlik

və hantballıq üçün ayaq basmışdılar, amma zaman keçdikcə kölgə kimi yayıldılar, gəldikləri yerlərin sahibləri kimi davranmağa başladılar. Bu cür hadisələr haqqında rəhmətlik atamla tez-tez görüşən qohumumuz, xalça rəssamı və ustası Kamil Əliyev bizə çox maraqlı və təsirli xatirələr danışardı. Onun söhbətləri yalnız tarixi hadisələrin deyil, eyni zamanda insanın ruhunu sıxan və gələcəyə daşdığı dərin izlərin də izahı idi. Atam və Kamil əminin danışdıqlarından biri də bu idi ki, "İrəvanda ermənilərin məscidin həndəvərindən keçməsinə heç vaxt icazə verməzdik. Çünki yağış yağan vaxt ermənilərin paltarından sıçrayan su, məscidimizi murdarlaya bilərdi. Biz həm dini, həm milli təəsübkeşliklə məscidimizin qorunmasına çox diqqət edirdik." Məscid sadəcə bir ibadət yeri deyildi, o bizim tariximizin, kimliyimizin, dəyərimizin bir simvolu idi. Biz onu qorumaqla yalnız dinimizi deyil, həm mədəniyyətimizi, vətənimizi qoruyurduq. Ancaq indiki dövrə baxdıqda, o müqəddəs məkanların çoxu artıq başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. İrəvanın bəzi gözəl məscidləri, indi muzeylərə, diplomat evlərinə və müxtəlif qurumlara çevrilib. Tarixin və dinin izlərini daşıyan bu məkanlar, artıq öz mahiyyətini və ruhunu itirərək, başqa mənalar daşımağa başlayıb. Hətta bəzi məscidlər, heç bir iz qoyulmadan yerlə yeksan edilib. Bu yalnız bir şəhərin dəyişməsi deyil, bir xalqın daimliyini, keçmişini, dəyərlərini və torpağını itirməsidir. Biz həmin məscidləri qoruyaraq, bir xalqın ruhunu yaşadırdıq. Lakin, indi bu məkanlar yalnız daşlardan ibarət ölü bir tarix kimi qalır.

Anamın danışdıqları və yadımda qalarlardan çox şey öyrəndim. Atamın atası Nağı, anası Münəvvər, anamın atası Məşhədi Teymur, anası Pəri Nemət qızı idi. Babam Məşhədi Teymur İrəvan şəhərində doğulmuş və şəhərin hörmətli, ad-san sahibi, xeyriyyəçi bəylərindən biri olmuşdur. Məş-

hədi Teymur bəyin adı İrəvanda yalnız zənğinliyi və mövqeyi ilə deyil, eyni zamanda etdiyi xeyriyyə işləri ilə də tanınırdı. Bu barədə çox sayda gözəl və yadda qalan hadisələr eşitmişdim. Bir dəfə yoldaşım ilə bir nişan mərasimində idik və mərasimdə iştirak edən akademik Budaq Budaqov mənim İrəvanlı olduğumu öyrəndi. Bu məlumatı aldıqdan sonra dərhal kimlərdən olduğumu soruşdu. Babalarımın adlarını çəkəndə Budaq müəllim dedi: "İrəvanda iki Məşhədi Teymur adında bəy var idi, biri keçəl idi, digəri.."deyəndə, dərhal cavab verdim: " Bəli, həmin Məşhədi Teymur mənim babamdır."Budaq müəllim bir neçə saniyə fikrə gedərək gözləri dolmuş bir şəkildə dedi:"Qızım sənin baban çox gözəl, üzü nurlu, xeyriyyəçi bir bəy idi. Bakıda Zeynalabdin Tağıyev kimi İrəvanda da Məşhədi Teymur bəy sözün əsl mənasında əfəndi bir bəy idi. İrəvanda məscidlərin tikilməsində, körpülərin salınmasında böyük, danılmaz əməyi olmuşdur. O, bir çox yetim, yoxsul uşaqları oxutdurmuş, onlara hər sahədə yardımçı olmuşdur. Allah Zeynalabdin Tağıyevi də, sənin babanı da, onların timsalında bütün xeyriyyəçi insanları rəhmət eləsin, məkanları cənnət olsun."Budaq müəllimin gözləri dolduqca, mən də onun sözlərindəki həsrəti və hörməti hiss edirdim. Bu, sadəcə bir övladın babasına olan sevgisi deyil, həm də bir cəmiyyətin, bir xalqın öz dəyərini, böyük şəxslərini necə qiymətləndirdiyini göstərən bir andı. Babamın İrəvan şəhərinin inkişafına verdiyi böyük töhfələr və xeyriyyə işləri bu gün də yaddaşlarda yaşayır və mən də bu mirası gələcək nəsillərə ötürmək üçün çalışıram.

Babam Məşhədi Teymur ağanın böyük bağları olmuşdu ki, hal-hazırda o bağların yerində stadion tikilib. Bu bağlar yalnız bir əkin sahəsi deyil, həm də bir tarix, bir xatirə idi. Babamın çox böyük torpaq sahələri vardı, xüsusən də Dərməbağlar məhəlləsi kimi tanınan yerdə yerləşən əraziləri o za-

manlar bu sahələr çox böyük mülk və ərik bağları ilə məşhur idi. Hər bir küncündə zəhmət, sevgi və həyatın dadı vardı. Babam Məşhədi Teymur 1920-ci ilə qədər İrəvanda yaşayaraq, bu torpaqlarda öz işlərini qurmuş, həm öz ailəsinə, həm də xalqına xidmət etmişdir. Lakin, 1918-1922-ci illərdə baş verən hadisələr, ermənilərin İrəvana yerləşdirilməsi prosesi və kommunistlərin bəylərə qarşı tutduğu divan Məşhədi Teymur ağanı çox sarsıtmışdı. O dövrün zorakılıqları, torpaqların əlindən alınması və cəmiyyətdəki dəyişikliklər babamı çox dərin bir şəkildə incitmişdi. Bu səbəbdən, Məşhədi Teymur bəy İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən Zəngibasar köhnə-Uluxanlı, (ermənilər rayonun adını dəyişib Masis qoyublar) rayonunun Zəngilər kəndinə köçmüşdür. Burada yeni bir həyat qurmağa çalışmış, dükanlar açmış və ailəsini, işçilərini dolandırmaq üçün əlindən gələni etmişdir. Lakin bu kənddə də, yeni hökumət və bəzi satqın, paxıl adamlar var idi ki, babamın burada həyat qurmasına imkan vermirdilər.

Məşhədi Teymur baba çox sadə və səmimi bir insan idi. O nə qədər var-dövlət sahibi olsa da, gözü könlü tox, zəhmətkeş, sadə bir adam idi. O, çox vaxt nöqərləri ilə birgə yemək yeyərdi, onların ailələrinin durumu ilə maraqlanardı, lazım gələrsə yardım edərdi. Bayramlarda mütləq qulluqçuların ailələrinə sovqat göndərərdi. Hər bir işlərində yardım etməyi çox sevdi.

Amma təəssüf ki, zamanla babamın etibarını sui-istifadə olundu. Onun gizlətdiyi halal malların yerini çörək verdiyi nöqər, satqınlıq edərək kommunistlərə xəbər vermişdi. Bu xəyanət babamın həyatını məhv etmişdi. Babamın vəfatından illər sonra həmin nöqər, qocalandan sonra anamdan halallıq istəmişdi. Anam isə böyük bir həssaslıq və mərhəmətlə demişdi: "Ağamın sizə yaxşılıqdan başqa bir pisliliyi keçmişsə, halal edirəm. Yoxsa sizi Allaha həvalə edi-

rəm." Bu, yalnız bir insanın, bir övladın, öz valideyninə qarşı duyduğu hörmətin və ailə dəyərlərinin nə qədər dərin olduğunu göstərirdi.

Nənəm Pəri Nemət qızı çox gözəl olduğundan türk gözəli deyirmişlər. Yeddi qardaşın bir bacısı, çox gözəl, kübar xanım idi. Türkiyənin Kağızman vilayətinin imkanlı ailəsinin qızı idi. İndiki Ermənistanın Zəngibasar rayonunun Sərvanlar kəndindən olan Hüseyin adlı bir yaraşlıq oğlan Pərinin gəncliyində ikən Kağızmanda, onların evində işləyirdi. Bir müddətdən sonra bu iki gənc bir-birinə aşiq olurlar. Beləliklə Hüseyin Pəriyə elçi düşür. Pərinin qardaşları Hüseyini çox sevərdilər. Onun çox dürüst və işgüzar olduğunu dəyərləndirirdilər. Lakin Pəri tək bacı olduğundan uzaq məmləkətə verə bilməzdilər. Razılıq ancaq Hüseyinin Türkiyədə qalaraq ola bilərdi. Hüseyin sevinərək bu şərti qəbul etmişdir. Nəhayət, onlar evlənmişlər və çox xoşbəxt idilər. Bir il sonra Ruqiyyə adlı bir qızları dünyaya gəlir. Beləliklə böyük bir ailə çox mehriban və xoşbəxt yaşayırdı. Lakin günlərin birində Hüseyin Araz çayının (Türkiyədə) kənarında oturub ağladığını Pəri görmüş və ağlamağının səbəbini soruşmuşdur. Hüseyin demiş ki, bu Araz çayı bizim kənddən keçir, Sərvanlardan (Sərvanlar kəndindən, Ermənistan) . Vətən məni çəkir. Pəri Hüseyini çox sevdi, o üzdən deyər ki, sən vətənin mənim vətənimdir. Gecə hamı yatanda Hüseyinlə Pəri xəlvəti qızını götürüb, əşyalarını, varını atlara, dəvələrə yükləyib qaçmaq istəyəndə qardaşlar oyanır və qaçmağa qoymurlar. Lakin Pəri çox israr edir və yalvarır ki, Hüseyin vətəninə istəyir. Qardaşlar məcburən razı olurlar. (Anam qardaşların, yəni dayılarının adlarının hamısını demişdi, çox təəssüf ki, üçü yadımda qalıb. Əli-Aloş deyərmişlər, Həsən, Hüseyin)

Nəhayət, Hüseyin və Pəri qızı Ruqiyyə ilə vətənə gəlirlər, burada məskunlaşırlar. Pərinin qardaşları onun dalınca, baş çək-

məyə tez-tez gəlmişlər. Bacılarına hər mənada dəstək verəmişlər. Sərhədlər bağlanana qədər bu görüş davam etmişdir. Sonralar tam aralar kəsilmişdir, yalnız məktub vasitəsilə əlaqə saxlanılırdı. Lakin Pəri türk qızı olduğunu bilməsinlər deyər qorxusundan məktubları və ailə şəkillərini cırıb atarmış.

İllər keçər, günlərin bir günü Hüseyin möhkəm xəstələnir və uzun çəkmədən rəhmətə gedir. Pəri çox gənc ikən qucağında bir uşaqla qərrib ölkədə dul qalır. Qaynanası və baldızı Pəri ilə çox yaxşı rəftar edirlər. Lakin Pəri çox gənc və gözəl idi. Zəngibasarın Zəngilər kəndi ilə Sərvanlar kəndi qonşu kəndlərdir. Məşhədi Teymur ağa Zəngilərə köçəndən sonra Sərvanlar kəndinə qonaq gedibmiş və orada Pəri haqqında eşidib. O zamanlar dul qalan qadına söz atanlar kəm gözlə baxanlar olar deyər Məşhədi Teymur ağa Pəri xanıma elçi göndərmiş, sahib çıxmışdır.

Pəri nənəm Məşhədi Teymur babamdan çox kiçik idi. Əvvəlcə Pəri nənəm bu evliliyə etiraz edir, sonra isə qaynanası və baldızı başa salırlar ki, yaxşı adamdır, həm də imkanlı, uşağın böyüməsinə də kömək edər. Həqiqətən də Məşhədi Teymur babam Ruqiyyə xalama doğma ata kimi baxmışdır. Xalam həmişə ögey atasından razılıq edərdi, "məni öz övladlarından ayırmazdı" deyər yad edərdi. Beləliklə, Məşhədi Teymur ağa ilə Pəri Nemət qızı evlənirlər. İllər keçir, bu evlilikdən onların dörd övladı olur. Babamın ilk evliliyindən bir oğlu və bir qızı vardı. Qızı xəstələnib vəfat etmiş, oğlu Qulam isə Fransada su mühəndisliyində oxumuşdur.

Yenə anamın danışdıqlarından : Qulam dayım (Məşhədi Teymur babamın birinci evliliyindən olan oğlu) 1941- 1945 - ci müharibəsində iştirak edərkən almanlara əsir düşür. Alman zabitləri dayımın kimliyini araşdırıb görürlər ki, bu adam Avropada təhsil alaraq, orada dövlət qulluğunda

işləyən bir qulaq oğludur (yəni bəy oğludur), həm kimliyində türk yazılıb və ən əsası kommunist deyildir. Bu səbəblərdən almanlar onu əsirlikdən azad etmişdilər. Dayımın sevincinin həddi hüdudu yox idi. Artıq o azad idi. Sevinərək SSRİ-nin sərhəddinə gəlir və onun əsirlikdən buraxıldığını bildirir. Rus rejiminin öz qanunları vardı. Dayımı vətən xaini elan edərək, heç öz vətəninə gəlməmiş Sibirə sürgün edirlər. Dayım çox israr edir ki, onun heç bir günahı yoxdu, lakin bunun heç bir faydası olmur. Sibirdə dayım neçə illər sürgünlük həyatını yaşayır. Burada rus qadınla ailə qurur və iki övladı olur. Bir gün dayım bərk xəstələnir, Sibirin sərt soyuğu onu sətəlcəm edir. Xəstəxanada vəziyyəti pisləşir və ailəsinə xəbər verilir. Lakin həyat yoldaşı ona sahib çıxmır və yanına belə getmir, hətta heç evə də buraxmır. Qulam dayım vəziyyəti lap pisləşəndə onu vətənə buraxılmağını xahiş edir və artıq ölüm ayağında olduğunu görəndən sonra nəhayət azad edirlər. Azərbaycana gələndə onu Göyçay vərəm xəstəxanasına yerləşdirirlər. Burada müalicə zamanı bir nəfərə öz taleyi haqqında danışır. Həmin adam İrəvana gəlir və kiçik dayımı (Əyyub) tapır. Qardaşı haqqında ona xəbər verir. Əyyub dayım bir gün belə gözləmədən öz maşını ilə Göyçaya gedir və qardaşını doğma vətənə gətirir. Qulam dayımın ailəsi artıq İrəvanda deyil, Zəngibasar rayonunun Zəngilər kəndində idi. Dayılarım, xalalarım, anam və nənəm , bir sözlə bütün ailə üzvləri bir arada olurlar, bir tək rəhmətə gedən babam Məşhədi Teymurdan başqa. Pəri nənəm Qulam dayımı öz övladlarından heç seçmədi, əksinə ona xüsusi nəvəzislə qulluq edirdi. Təssüf ki, çox gec idi. Bir neçə aydan sonra Qulam dayım vəfat edir. Anam Qulam dayımı xatırlayanda səsi dəyişirdi, onun Fransada su mühəndisliyi üzrə təhsil almasından, bir neçə dil bilməsindən, kitablarla dolu dünyasından hər dəfə qürurla danışardı.

Dayım Qulam Məmmədov

Bu sətirlər Qulam dayımın taleyindən süzülüb gələn, yaddaşlarda yaşayan kiçik, amma mənalı bir hekayənin ifadəsidir.

Yenə anamın danışdıqlarından - Məşhədi Teymur babam övladlarını çox sevərdi, demək olar ki, fanatcasına sevərdi. O zamanlar ağalar, bəylər, zadəgən ailələri arasında belə bir xüsusi tərbiyə qaydaları vardı ki, uşağın tərbiyəli böyüməsi üçün çox nəvaziş göstərmək olmazdı və xüsusi tərbiyə tədbirləri vardı. Bu da babamın xoşuna gəlmirdi. Anam danışdı ki, babam qız övladlarını xüsusi nəvazişlə sevərdi və qoruyardı. Oğullarını da çox sevərdi, ancaq hiss etdirməzdi. Çox qəddar bir adət də vardı ki, oğul uşağı şuluqluq edibsə və ya dalaşıbsa onu cəzalandırmaq üçün kəmərlə döymək lazım imiş. Babam çox ürək ağrısı ilə döyüb, sonra isə üzünü yatağa uzanıb ağlayarmış. Bir neçə gün isə özünə gələ bilmirmiş. Hansısa bir övladına nəşə olanda və ya xəstələnəndə, yemək belə yeyə bilməzdi və ən məşhur həkimləri gətizdirib uşağını müalicə etdirirdi. O tək öz övladlarına deyil, bütün uşaqlara həmin qayğıyı göstərirdi, onları da çox sevərdi. Çox həssas və qayğıkeş bir insan olub rəhmətlik Məşhədi Teymur babam. Evində işləyən qulluqçu və kənzilərin övladlarına da eyni ata qayğısı göstərirdi.

Həyatın qanununu, dövrünün zalımlığını deyim, ya sovet rejimi, erməni işğalını bilmirəm, ancaq onu bilirəm ki, minlərlə ailələr, minlərlə günahsız insanlar, oxumuş ziyalılar, bəylər məhv edildi və bu hadisələr mənim babalarımın ailəsinə də yansdı.

Məşhədi Teymur ağa altı dəfə qulaq edilib, malı mülkü müsadirə olunmuşdur. Bir gün bu hadisələrdən canı boğazına yıxılan Məşhədi Teymur ağa ailəsilə birgə Türkiyəyə köçmək qərarına gəlir. Bacısının oğlu Cəmişidi yanına çağırır, qızıl zi-

nət əşyalarının bir hissəsini ona verir və deyir ki, əgər sərhədi keçsəm bu qır-qızılın sənə halalını verirəm. Əgər sərhədi keçə bilməsəm, onda qızıllarımı qaytararsan. Lakin yazıq babam heç bir yana köçə bilmir.

Bir gün Məşhədi Teymur babam kisələrdə qızılın (qızıl pul) bir hissəsini ata yükləyərək harasa aparırdı, birdən uzaqdan içi rus əsgərləri ilə dolu bir qruzavik maşını görsənir. Babam elə bilir ki, onu tutmağa, qızılları da əlindən almağa gəlirlər. Tez atdan düşüb bütün kisələri yaxınlıqdakı çaya tökür. Qruzavik maşın isə yanından ötüb keçir. Bu cür hadisələr çox olur və bunlar, insanların nankorluğu, haramlılığı Məşhədi Teymur babamı çox sarsıdır. Bunlar azmış kimi, yalan uydurma xəbərlər də ona çox pis təsir edirdi. Məsələn kənd camaatından bəziləri gəlib deyirmişlər ki, kolxoz qurulur, orda hamı bərabər olacaq, hamının arvadı orda işləyəcək və hamıya məxsus olacaq. Bu səbəblər onun Türkiyəyə köçmək istəyini tezləşdirir. Bacı oğlu Cəmişidə qızıllarını verəndən sonra konsulluğa müraciət edir. Lakin müəyyən qüvvələr mane olur. Bütün bu əzablara tab gətirə bilməyən Məşhədi Teymur ağa insult keçirir. Dili tutulmuş halda yatağa düşür. Yataqda babam ancaq gözləri ilə danışdı. Qalan qızılının, pulunun, var dövlətinin harda gizlətdiyini heç kimə deyə bilmir. Bir neçə aydan sonra Məşhədi Teymur ağa vəfat edir.

Dul qalmış nənəm Pəri Nemət qızı, bəy qızı, bəy xanımı olduğu halda, "xalq düşməni" damğası vurulur. Nənəm balaları ilə birgə çox əziyyətlər çəkirlər. Ev süpürməyən Pəri xanım kolxozda işləməyə məcbur olur. Paxıl, zalım adamlar, çörək verdiyi nankorlar onun kolxozda daha da artıq işləməyə məcbur edirdilər. Həm mənəvi, həm maddi əziyyət çəkən nənəm acılıqdan uşaqları ölməsin deyə yaxalığındakı (koftasının) son qızıl düymələrini qoparıb

bir buxanka (kömbə) çörək almağa məcbur olmuşdur.

Ailəyə vurulan damğa uşaqların təhsilinə də təsir edir. Bir gün mən ingilis dili dərslərimi yazırdım. Anam yaxınlaşıb yazılarıma baxdı və birdən gözləri doldu. Soruşdum ki, niyə kövrəldin, dedi ki, məktəbə cəmi ikinci sinfə qədər getmişəm və müəlliməm bu hərfləri bizə öyrədirdi. Anamdan səbəbini soruşanda, uşaqlıqda aldığı travmanın ona necə təsir etdiyini gördüm. Kövrələrək "əlimdən tutub sinfdən çıxartdılar, səbəbi xalq düşməni, qolçamaq qızışan dedilər", anam özünü, sanki bir qəbahət, bir suç işləmiş kimi hiss edirdi.

Uşaqlıq vaxtımızda sovetfilmin çəkdiyi belə bir kino vardı "Kölgələr günorta yox olar." Bu filmdə varlılar qəddar, zalım kimi qələmə verilirdi və biz anamıza "ay ana, sənın atan da bu cür bəylərdən olub da" deyə sataşardıq. Yazıq anam deyirdi ki, vallah mənım ağam çox mərhəmətli, yetimlərə sahib çıxan bir kişi olub. Lakin sovet hökumətinin verdiyi tərbiyə, "bəylər və varlılar düşməndi" psixologiyasını sanki qanımıza işlətmişdilər. Anam nənəmin türk, babamın bəy olduğunu həmişə gizlədirdi, sanki bir suç işlətmişdi. Ancaq sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra bu hadisələri anam mənə danışmağa başladı, evin son beşiyi olduğumdan, onun yanında daha çox mən olduğumdan, bu söhbətlərin şahidi olmuşam. Yaxşı xatırlayıram hardasa 6-7 yaşım vardı. İrəvanda yaşayırdıq, anamla hansısa idarəyə sənəd almaq üçün getmişdik, orada bir erməni qadın anama israrla "çox xahiş edirəm" deyə nəsə deyirdi, anam isə sərt şəkildə yox, yox heç vaxt deyirdi. Evimizə qayıdanda anamdan, niyə o qadına yox- yox deyirdin?" soruşduqda, "ağamın iki mərtəbəli evinin halallığını istəyirdi o erməni qadın" dedi. O evi ki, ermənilər dispansion xəstəxanası etmişlər. Bir də onu bilirəm ki, həmin ev, yəni baba-

mın mülkü bizim azərbaycan məktəbinə və uşaq baxçasına yaxın yerdə yerləşirdi. Anam bizi baxca və ya məktəbə aparanda, başqa yolla aparırdı, soruşanda ki, niyə kəsə yolla getmirik, deyirdi "atamın evinə ermənilər yiyələnib, buna baxa bilmirəm." deyərək qaşqabaqla cavab verirdi.

Bu anamın ailəsinin kiçik, lakin əzabı və faciəsi böyük olan tarixçəsidir. Görün, ruslar və ermənilər zamanında nə qədər ailələrin taleyini məhv etmiş, yalnız vətənlərini, torpaqlarını və vətənlərini deyil, eyni zamanda onların tarixini və kimliyini də silmişlər. Bu, təkcə bir ailənin deyil, bütöv bir millətin yaddaşında dərin izlər buraxmışdır.

İnşallah, Allah ədaləti yer üzündə bərqərar edəcək. Necə ki, Qarabağımızı azad etdik, eləcə də bir gün qalan torpaqlarımızı azad edərək, İrəvanımıza da qovuşacağıq. Bu haqq yolunda Allah bizimlədir.

Kitabın ərsəyə gəlməsində mənə dəstək olan ailə üzvlərimə və birlikdə çalışdığım həmkarlarıma təşəkkür edirəm.

Acılı-şirinli xatirələrimin əks olunduğu bu yazımı İrəvana həsr etdiyim şeirlə tamamlayıram:

*Çinar kökləri qaldı quruyan,
Bulaqlar tükəndi, çaylar dayanan.
Kəndlər haray çəkdi, göylərə baxdı,
Bu qoca şəhərin tək adı qaldı.
Yollar yaddaşında, izlər toz basdı,
Divarlar daşlarla həsrət danışdı.
Bəlkə İrəvan da bizdən yad qaldı,
O yurdun həsrəti könlümdə daşdı.
Bir yel əsər, dağlar səssiz cavab verər,
Bir səs ucalarda "İrəvan" deyər.
O çinar kölgəsi, o sular yenə,
Bir gün dönəcəyik- kəlməsin deyər.
Dəmir bulağın suyu quruyur,
Kövrəlir yaddaşım, gözlərim dolur.
Görəsən bu həsrət nə vaxt bitəcək.
Vətəndən şad xəbər bir gün gələcək.
Zərifə Haqverdiyeva*

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında novruz motivləri yaddaş körpüsü kimi

Nərmin BABAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu
Narmin.babayeva.85@inbox.ru

Müasir Azərbaycan poeziyası poetik hüdudları və sərhədləri bilinməyən bir ümmana bənzəyir. Onun yaradıcıları bütün hallarda son dərəcə qədim və zəngin bədii düşüncə irsinin daşıyıcılarıdır. Bu cəhətdən, müasir Azərbaycan şeiri bütün hallarda bir tərəfi ilə ənənəyə, milli köklərə, milli düşüncənin arxetipik dərinliklərinə bağlıdır. Bəzi sənətkarların yaradıcılığı öz zahiri görünüşündə nə qədər ultramüasir poeziya təsiri bağışlasa da, həmin şeirlər də milli ənənələrlə hər hansı bir formada bağlı olur. Elə bu cəhət - milli ənənələrə nə dərəcədə bağlılıq hər bir Azərbaycan şairinin milli poeziya məkanındakı yerini və rolunu müəyyənləşdirdiyi kimi, eyni zamanda onun şair kimliyinin də özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Bu mənada, müasir Azərbaycan poeziyasında öz yeri, rolu, üslubu və hətta belə demək olarsa, missiyası olan Mahirə xanım Nağıqızının poeziyası və poetik kimliyi məhz milli ənənələrə bağlılığı ilə seçilən, fərqlənən, müəyyənləşən sənətkardır. O nədən yazırsa-yazsın, hansı mövzuya müraciət edirsə-etsin, bütün hallarda milli ənənələrə, milli kimliyin tərənnümünə sadıq qalır. Ona görə də Mahirə xanımın yaradıcılığını bir küll halında Azərbaycan milli kimliyinin aynası kimi də səciyələndirmək olar. Bu, sanki Mahirə Nağıqızı-

nın şairlik missiyası, poetik taleyidir. Burada iki hal müşahidə olunur:

1. Milli poetik ənənələr mühitində yetişmək və bütün yaradıcılığı boyunca onlara sadıq qalmaq;

2. Milli ənənələri şüurlu poetik seçim olaraq öz yaradıcılığının ideya xəttinə çevirmək.

Əlbəttə, bu yazdıqlarım Mahirə Nağıqızının yaradıcılığının başdan-başa milli ənənələrin tərənnümündən ibarət olması mənasına gəlmir. Bu halda həmin ənənələr onun yaradıcılığında daha çox zahiri dekorasiya rolunu oynayırdı. Halbuki biz şairənin yaradıcılığında tamamilə başqa bir mənzərənin - milli kimlik ənənələrinin şeirin stixial dərinliklərinin inikası kimi çıxış etdiyinin şahidi oluruq. Yəni milli düşüncə kodları onun yaradıcı kimliyinin mənasını, mahiyyətini, cövhərini təşkil edir. O, sevgidən də, təbiətdən də, sosial-mənəvi yaşantılardan da yazanda millilik onun özünüfədəsinin aparıcı kodu çıxış edir. Fikrimizi daha da sadələşdirib desək, Mahirə Nağıqızının hər bir şeiri hətta hansı dildə səslənməsindən asılı olmayaraq, özünün Azərbaycan poetik kimliyini, yəni Azərbaycanlı sənətkarın bədii düşüncəsinin məhsulu olduğunu mütləq təzahür etdirəcəkdir.

Sözümüzdə dəstək olaraq Möhsün Nağısoyun bir fikrinə nəzər salmaq istərdik. O yazır: "Mahirə Nağıqızı ənənəvi mövzularda belə, fərqli düşüncə tərzini ortaya qoymaqla, hiss və intellektin sintezindən yaranan unikal poeziya nümunələri yarada bilir və nəticədə onun şeirlərindəki poetik fikir qeyri-adi çalarları ilə meydana çıxır. O, belə mövzularda bizim adət

etdiyimiz düşüncə sistemini, duyum tərzini rahatca dəyişib, fikirlərini, duyğularını fərqli şəkildə, amma yenə də ənənəvi qiyafədə təqdim edir" (12, s. 14).

Qurban Bayramov yazır: "Mahirə Nağıqızının şeir yaradıcılığının çoxçeşidli, özünəməxsus mövzu sistemi mövcuddur"(8, s. 372). Bu cəhətdən, vurğulamaq istərdik ki, Mahirə xanım Nağıqızının poeziyası kəmiyyət və mövzu əhatəsi baxımından çox zəngindir. Bu zənginlik içərisində milli-etnoqrafik elementlərin poetik tərənnüm obyektinə çevrildiyi şeirlər ayrıca mənə xəttini təşkil edir. Bu cəhətdən, şairənin Novruz bayramı motivləri ilə bağlı yazdığı şeirlər milliliyin orijinal poetik yozum və duyumda təqdimi baxımından seçilir.

Mahirə xanım Nağıqızının "Novruzum" şeiri Novruz bayramının stixial mənə hüdudsuzluğunun tərənnümü ilə başlanır:

*Yetir diləyinə yer adamını,
Gətir ümidinə həyat, "Novruz"um;
Yandır tonqalında günahlarını,
Səmənə umudu oyat, "Novruz"um.*

Burada "Yetir diləyinə yer adamını" ifadəsi Novruz bayramına münasibətdə tam orijinal ifadə olmaqla yanaşı, İnsan-Dünya münasibətlərinin tamamilə yeni bir səviyyəsini ortaya qoyur. Bu obrazda Novruz bayramının stixial mahiyyətinin sən dərəcə dərin fəlsəfi mənası və siqləti ifadə olunmuşdur. Şərin təhlili Novruz bayramının bir mərasim hadisəsi kimi milli düşüncə sisteminin fəvqündə duran, İnsanla Dünya, İnsanla Yaradıcı arasında əlaqə yaranan ilahi-kommunikativ düşüncə modeli olduğunu göstərir. Bu cəhətdən, "Yetir diləyinə yer adamını" ifadəsi öznünün məkan-zaman strukturu baxımından diqqəti cəlb edir. Burada üç əsas element müşahidə olunur:

1. Novruzun xeyir-bərəkətinə ehtiyacı olan "Yer adamı";
 2. "Yer adamı"nın duasını qəbul edən Novruz;
 3. Novruzla "Yer adamı" arasında poetik mediatorluq (vasitəçilik) edən müəllif.
- Beləliklə, "Yetir diləyinə yer adamını" ifadəsində Novruz bayramının indiki halda Azər-

baycan insanının düşüncəsində, həyat və məişətində tutduğu yerin qeyri-adiliyi, oynadığı rolun fəvqəladəliyi ifadə olunmuşdur. Məsələyə elmi baxımdan yanaşdıqda burada biz "bayram" anlayışının ənənəvi düşüncədəki arxetipik fəlsəfəsi ilə qarşılaşırıq. Bu fəlsəfəyə görə, bayram (və onun tipik örnəyi olan Novruz) İnsanla Yaradıcı, İnsanla Məkansızlıq, İnsanla Zamansızlıq arasında bir qapıdır. Elə bir qapı ki, o, hər zaman yox, məhz bayramda açılır və insanlar məhz bu zaman-məkan qapısından dualarını öz yaradıcılarına çatdır bilirlər.

Elmi fikirlərə diqqət edək.

V.N.Toporov "Bayram" oçerkində yazır: "Bayram - arxaik mifopoetik və dini ənənədə müqəddəs sfera ilə xüsusi əlaqəsi olan, bayramdakı bütün iştirakçıların həmin sferaya maksimum dərəcədə aidliyini nəzərdə tutan və hansısa institutlaşdırılmış hərəkət kimi qeyd olunan zaman kəsimidir" (14, s. 329).

Şakir Albaliyev V.N.Toporovun bu fikrini şərh edərək yazır: "Alimin yanaşmasından göründüyü kimi, mifik düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə bayramlar sakral sfera, müqəddəs dünya ilə bağlı olur. Mifoloji dünya modelində sakral aləmin əsasında ilk əcdad durur. O, yer üzündə tanrını təmsil edir. Bu halda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bayramların sakral dünya ilə bağlılığı onların elə sakral ilk əcdadla bağlılığı deməkdir. Mifik düşüncə tarixindən də məlumdur ki, ilk əcdadların çoxsaylı funksiyalarından biri də bayramları təsis etməkdir. İstənilən bayramla bağlı mifik mətnlərə nəzər saldıqda görürük ki, həmin bayramlar hansısa müqəddəs tərəfindən təsis edilmişdir. Elə Novruz bayramının İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbər (s.), yaxud Həzrət Əli (ə.) kimi müqəddəslərlə əlaqələndirilməsi bu şüurun məhsuludur. "Oğuznamə"nin müxtəlif variantlarında biz Oğuz kağanın müxtəlif xalqlara ad verdiyini, onların yaşayış qaydalarını, peşə məşğuliyyətlərini müəyyənləşdirdiyini görürük. Bu, ilk əcdadın mədəni qəhrəman funksiyasıdır" (2, s. 15).

Bütün bu fikirlər Novruz bayramının Azərbaycan xalqının düşüncəsində mühüm rol oynadığını, daha konkret desək, Tanrı ilə İnsan arasında dua körpüsü rolunu oynadığını göstə-

rir. Bu mənə şeirin sonrakı bəndində daha aydın şəkildə təzahür edir:

*Eyləsin hamını yad çərşənbəsi,
Gətirsin hər evə dad çərşənbəsi.
Bayrama çevrilsin od çərşənbəsi,
Yaransın bir özgə büsat, "Novruz"um.*

Bu bənddə poetik mənə "çərşənbə" bədii konseptinin üzərində qurulmuşdur. Mahirə Nağı qızı "çərşənbə"ni bədii şəkildə "əzizləyərek", onu "yad edən" çərşənbə, "dad gətirən" çərşənbə, "od gətirən" çərşənbə kimi mənalandırır. Bu mənalar, heç şübhəsiz, müəllifin yaddaş dünyasından süzülərək şeirə gəlmişdir. O dünya ki, orada Novruz adlı əziz, sevimli, istəti, hərarətli aləm var. Novruz dünyası elə bir aləmdir ki, özünün gəlişi ilə insanların evlərinə xeyir-bərəkət, süfrələrinə dad-təam, yurd-yuvalarına istilik-sevinc gətirir. Və ən başlıca, bütün bu mənalar öz təcəssümünü "çərşənbə" konseptində tapır. Elə şeirin birinci bəndində ifadə olunmuş "dua qapısı" da məhz çərşənbə ilə bağlıdır.

Sevinc Qasımova ilin axır çərşənbəsini xüsusi zaman hadisəsi kimi səciyyələndirərək yazır: "Novruz mərasim kompleksində ilin təhvil olma anı qeyri-adi zaman nöqtəsidir. Bu zaman anında hər şey fərqli olur: heyvanlar qeyri-adi hərəkətlər edib insanları bu andan xəbərdar etməyə çalışırlar. Başqa təbiət unsurləri də adi hallarından çıxıb, bir anlığa qeyri-adi hala düşürlər: həmin an sular dayanır, ağaclar isə başlarını yerə əyib torpağa toxundururlar. Bu andan xəbər tutan insanın həmin məqamda ürəyindən keçirdiyi arzu, istək, niyyət hansı məzmununda olmasından asılı olmayaraq dərhal həyata keçir" (10, s. 116).

Şakir Albalyev isə qeyd edir ki, "Novruz bayramı genetik olaraq öz mənşəyini məhz İlahıxır çərşənbədən götürür! Mahiyyətə, ilin axır çərşənbəsi bayramı Novruz bayramına - İlbaşına keçid funksiyasını yerinə yetirir" (1, s. 54).

Buradan aydın olur ki, Axır çərşənbə ilin adi bir günü olmayıb, köhnə ilin tamamlandığı gecədir. İnanclara görə, arzular, dualar bu gecə qəbul olur.

İlin təhvil olma anının xalq ənənəsində həm

də "aləmin yatan vaxtı" adlandığını vurğulayan Cəlal Bəydili (Məmmədov) yazır ki, "aləmin yatan vaxtı Azərbaycan xalq inanclarında qışın sonunu, yazın başlanğıc anını göstərən mifik vaxtdır. Mifoloji təsəvvürlərdə aləmin yatan vaxtı ilin axır çərşənbəsinə təsadüf edir. Bununla bağlı deyilir ki, Novruz bayramına açılacaq gecədə gündüzlə gecə tən yarı olan zaman çaylar bir anlığa dayanır və sonra yenidən axır. Bu görüşlərə görə, aləmin yatan vaxtı deyilən həmin anda bütün canlı və cansız bilinən aləmdə nə varsa hamısı bir anlığa yuxuya gedər, yəni sanki ölüb-dirilər. O anda kim nə arzu eləsə, diləyi hasil olar" (9, s. 90).

Bu fikirlər xalq arasında geniş yayılmış inanclara əsaslanır. Qazax rayonuna aid bir inanc mətnində deyilir ki, "kim il təhvil olan anda atın oxranmasını, qoçun imrənməsini, təkənin mikkildəməsini eşidərsə, bütün niyyətləri, arzu-istəkləri baş tutar" (4, s. 53).

Naxçıvan bölgəsinə aid mətnə də deyilir ki, "at ancaq Novruz gecəsində üç dəfə gövşəyir. Deyirlər ki, onun gövşəməyini kim görsə, ona vergi verilər" (6, s. 17).

Naxçıvandan toplanmış başqa bir inanc mətninə görə, "ilaxır günü il təhvil olanda ağaclar başını əyib yerə vurur. Deyirlər bunu təkə at bilir" (5, s. 41).

Zəngəzur bölgəsinə aid mətnə də deyilir ki, "köhnə ildən təzə ilə keçəndə su dayanar, at kövşəyər, ağaclar səcdəyə gələr. Söyüd deyər:

- Mən də, mən də!..

Bu vaxt kim nə niyyət eləsə, niyyəti hasil olar" (3, s. 65-66).

Yaxud Naxçıvan bölgəsində "Novruz bayramında su təsti qoyurdular. İçinə qırxayaq salırdılar. O dövəndə deyirdilər ki, il təhvil oldu" (7, s. 31).

Beləliklə, Mahirə Nağıqızının "Novruzum" şeirində axır çərşənbənin yüksək coşğu ilə tərənnüm olunması onun yaddaşından süzülüb gələn munis və müqəddəs xatirələrin yaratdığı poeziya "simfoniyasıdır". Həmin xatirələr canlıdır, heç vaxt ölmür. Bunun səbəbi Novruz bayramının yaradılış bayramı olması ilə bağlıdır. Bu mənə şeirdə öz ifadəsini parlaq şəkildə tapmışdır:

*Xoş xəbər eşidib qapı dalında,
Qızlar çiçək açsın qulaq falında.
Kimi haraylasaq, hal-əhvalında
Görək bayramyana ovqat, "Novruz"um.*

*Ərit ürəklərin soyuq qarını,
Yetir ocaqlara bahar barını.
Mahirə eləyən dualarını
Elə millətimə sovqat, "Novruz"um
(11, s. 284)*

Şeirdə "Xoş xəbər eşidib qapı dalında, // Qızlar çiçək açsın qulaq falında" misraları bilavasitə Novruz bayramının yaradılış konsepti ilə bağlıdır. İlin axır çərşənbəsində insanlar qulaq falına çıxardılar. Qonşulara gedər, qapı dalından onların danışığına qulaq asar və eşitdiklərin sözlərin məzmunu əsasında ürəklərində tutduqları niyyətin həyata keçib-keçməyəcəyini bilərdilər. Subay qızların bircə arzusu olardı: ərə gedib, ailə qurmaq. Bu hiss Azərbaycan qızları və qadınlarının ən muniz və müqəddəs arzusu idi. Çünki Azərbaycan xanımları üçün ailə müqəddəs hadisə idi. Mahirə Nağıqızı da bu hissi poeziyaya gətirməklə müasir insanın yaddaşını tərpədir, öz şeirini yaddaşla insan arasında zaman körpüsünə çevirir.

Bütün bu deyilənlər müəllifin "Axır çərşənbə" şeirində daha yüksək tərəvətlə öz əksini tapmışdır. Yaddaşı təcəssüm etdirən ana qızına nəsihət verərək deyir:

*Axır Çərşənbənin, qızım, çıxması,
Küləyin, torpağın yeni nəfəsi...
Suyun ayılması, odun qalxması,
İnsanın yaşamaq, qurmaq həvəsi!*

Bu bənddə Axır Çərşənbə gününün poetik tərifi verilmişdir. Buradan aydın olur ki, həmin gün xüsusü hadisə olmaqla bütün hallarda müqəddəs yaddaş əsasında yaradılışdır. Həmin gün:

- Küləyin əsməsi torpağa yeni nəfəs verir;
- Qışın soyuğunda donub qalmış sular ayılaraq canlanır;
- Torpaqdan od qalxmağa başlayır;
- "Yer üzünün əşrəfi", yəni yaradılmışların ən şərəfli olan (Nizami Gəncəvi) insanın yaşamaq, qurmaq həvəsi coşur.

Burada bütöv bir yaradılış fəlsəfəsi ifadə olunmuşdur. Dünya, kainat, bütün varlıq aləmi Axır çərşənbə günündən başlayaraq oyanmağa, canlanmağa, yaxud mifologiyanın dili ilə desək, "dirilməyə" başlayır.

Seyfəddin Rzasoy yazır ki, "Novruz bayramı varlığın yenidən yaradılması haqqında ilkin fəlsəfi-mifoloji təsəvvürlərin ritual təcəssümüdür. Bayramın fəlsəfi konsepsiyasına görə, məkan və zaman sistemi (kosmoloji kontinum) müqəddəs (sakral) və adi (profan) olmaqla iki qatdan təşkil olunur. İlk insan (əcdad), onun ilk əşyası, ailəsi, övladları, yaşadığı ilk zaman sakral sferanı, bütün onlardan törəyənlər profan sferanı təşkil edir. Profan həyat yaşayan insanların həyat və yaşam dinamikası ilk əcdadın ilk zamandakı sakral yaşam presedentlərini özündə təkrarlayır. Profan sferanın sakral sfera ilə ünsiyyəti rituallar vasitəsi ilə reallaşır. Müqəddəs dəyərləri özündə təcəssüm etdirən Novruz bayramı insanların həyat və psixologiyasında il ərzində köhnələrək, adiləşərək mənfiləşən keyfiyyətləri yeni müqəddəs dəyərlərlə əvəz etməklə insanı və onun dünyasını yenidən yaradır. Bu baxımdan, Novruz bayramı modern fəlsəfi dünyagörüşləri kontekstində etnosistem və onun daxil olduğu digər sistemləri öz içinə alan ekosistemin sinergetik özünü-təşkil, autopoyetik özünüyaradma mexanizmidir" (13, s. 22-23).

Axır çərşənbənin çıxması ilə torpaq yuxudan oyanır, bu oyanışla insanların ümidləri də oyanır. Çünki yazqabağı ilin sonuna doğru qış insanların, ənənənin dili ilə desək, "əhdini kəsmişdir":

*Mürgülü torpağın yuxusu qaçar,
Ümidlər göyərir səməni kimi,
Açar qucağını, qoynunu açar,
Xəyal çölü kimi, çəmənə kimi.*

Təbiətin - çölün, çəməninin oyanması insanlara sevinc bəxş edir. Mahirə Nağıqızı bu mənada aşağıdakı misralarda insanla təbiətin poetik ahəng modelini qurur:

*Sevgiyə boylanar yaz çiçəkləri,
İnanmur tez çatıb yazın bir belə.
Başına dolanan may böcəkləri
Dözə biləcəkmə naza bir belə...*

Bu şeirin əsas gözəlliyi həm də ondadır ki, müəllif şeirdə təbiətin oyanışının bütün stixial ruhunu inikas etdirə bilib. Bu cəhətdən, Mahirə Nağıqızının şeirində bizim cansız hesab etdiyimiz bütün təbiət üsürləri canlıdır: axı ənənəvi düşüncə ilə yaşayan insan təbiəti öz canı, ruhu ilə hiss edir, onu anlamış, öz varlığında təcəssüm etdirirdi. Bu mənada, "Axır çərşənbə" şeirinin bütün gücü, qüdrəti müasir oxucun yaddaş körpüsündən keçirib öz arxetipik kimliyi ilə qovuşdura bilməsində ifadə olunur:

*Dağın döşündəki qar çaşıb qalıb,
Onu da tərpadır bu yaz havası.
Dünəndi dağlara mehrini salıb
Yaz gəldi, soyudu isti yuvası.*

*Bir-bir qayıdacaq perik düşənlər,
Həsrət məlhəminin nəyi var gələr...
Çağırar, haylayar dağlar, dərələr
Viran yuvasına durnalar gələr.*

*Fidan ağacların gülər gözləri,
Tumurcuq xəyalı çartlayar, açar.
Başına dolanan yaz böcəkləri
Uçar, müjdəsini verməyə uçar
(11, s. 354-355).*

Əlbəttə, Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında Novruz motivləri bu iki şeirlə məhdudlaşmır. Yaxud baqa cür desək, sənətkarın poeziyasında "yaddaş körpüsü" motivi ancaq bu iki məndə öz təcəssümünü tapmamışdır. Ümumiyyətlə, müəllifin yaradıcılığı milli ənənələrə xüsusi bağlılığı ilə seçilir. Lakin bu bağlılıq zahiri-dekorativ elementlər şəklində təzahür etmir. Mahirə Nağıqızı öz yaradılığının, poetik kimliyinin simasında bir yaddaş körpüsünə çevrilib, bizi milli kimliyimizin tükənməz ümanına qovuşdurur.

Ədəbiyyat

1. Albalyev Ş. Novruz - təbiətlə cəmiyyətin bütövləşməsi bayramı! / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXIV kitab. Bakı: Nurlan, 2011, s. 46-54

2. Albalyev Ş. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasını / Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2024, 303 s.

3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIX cild. Zəngəzur folkloru / Toplayanı və ön sözün müəllifi R.Təhməzoğlu. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2009, 415 s.

4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXI cild. Qazax örnəkləri / Toplayanı M.Həkimov. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 376 s.

5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.

6. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. II cild / Tərtib edənlər: M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.

7. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. III cild / Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.

8. Bayramov Q. Kitaba son söz əvəzi. Mahirə Nağıqızının poeportreti / Mahirə Nağıqızı. Onun daş nağılı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020, s. 369-402

9. Bəydili (Məmmədov) C. Yaz bayramı ilə bağlı bir sıra mifoloji obraz və anlayışların simvolikasından // "Dədə Qorqud" jur., 2003, № 1, s. 89-105

10. Qasımova S. Azərbaycanda Novruz ənənə və inancları. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 188 s.

11. Nağıqızı M. Onun daş nağılı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020, 412 s.

12. Nağısoy M. Daşlaşan həqiqətin poeziyası (ön söz) / Mahirə Nağıqızı. Onun daş nağılı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020, s. 3-31

13. Rzasoy, S. Muğanlıda Novruz karnavalı. Tbilisi: Tbiliselebi, 2014, 106 s.

14. Toporov, V.N. Oçerk "Prazdnik" // Mifi narodov mira. V 2-x tomax. Tom 2. Moskva: Sovetskəə gnüklopediə, 1982, s. 329-331

Narmin BABAYEVA

**MAHIRƏ NAĞIQIZININ
YARADICILIĞINDA NOVRUZ
MOTİVLƏRİ YADDAŞ
KÖRPÜSÜ KİMİ**

(Xülasə)

Müasir Azərbaycan poeziyasında öz yeri, rolu, üslubu və "missiyası" olan Mahirə Nağıqızının poeziyası və poetik kimliyi məhz milli ənənələrə bağlılığı ilə seçilən, fərqlənən, müəyyənleşən sənətkardır. O nədən yazırsa-yazsın, hansı mövzuya müraciət edirsə-etsin, bütün hallarda milli ənənələrə, milli kimliyin tərənnümünə sadıq qalır. Ona görə də Mahirə xanımın yaradıcılığını bir küll halında Azərbaycan milli kimliyinin aynası kimi də səciyyələndirmək olar. Bu, sanki Mahirə Nağıqızının şairlik missiyası, poetik taleyidir. Müəllifin yaradıcılığında Novruz motivləri ilə bağlı təhlilə cəlb etdiyimiz şeirlər "yaddaş körpüsü" rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, müəllifin yaradıcılığı milli ənənələrə xüsusi bağlılığı ilə seçilir. Lakin bu bağlılıq zahiri-dekorativ elementlər şəklində təzahür etmir. Mahirə Nağıqızı öz yaradıcılığının, poetik kimliyinin simasında bir yaddaş körpüsünə çevrilib, bizi milli kimliyimizin tükənməz ümmətinə qovuşdurur.

Açar sözlər: Mahirə Nağıqızı, Novruz, Akhir çərşənbə, yaddaş, milli poetik ənənələr

NARMIN BABAEVA

Kandidat filoloqşeskiş nauk

<https://orcid.org/0009-0007-7012-1480>

**МОТИВЫ НОВРУЗА КАК
МОСТ ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСТВЕ
МАХИРЕ НАГИГИЗИ**

(Краткое содержание)

Махире Нагигизи, занимающая своё место, роль, стиль и "миссию" в современной азербайджанской поэзии, - художница, чья поэзия и поэтическая идентичность отличаются, выделяются и определяются именно своей приверженностью национальным традициям. О чём бы она ни писала, какую бы тему ни затрагивала, она всегда остаётся верной национальным традициям и прославлению национальной идентичности. Поэтому творчество Махире ханум можно охарактеризовать как зеркало азербайджанской

национальной идентичности в целом. В этом, так сказать, заключается поэтическая миссия и поэтическое предназначение Махире Нагигизи. Стихи, включенные нами в анализ мотивов Новруза в творчестве автора, играют роль "моста памяти". В целом, творчество автора отличается особой привязанностью к национальным традициям. Однако эта привязанность проявляется не в виде внешних и декоративных элементов. Махире Нагигизи, в форме своего творчества и поэтической самобытности, стала мостом памяти, соединяющим нас с неисчерпаемым океаном нашей национальной идентичности.

Ключевые слова: Махире Нагигизи, Новруз, Akhir Чершанба, память, национальные поэтические традиции

Narmin BABAYEVA

PhD in Philology

<https://orcid.org/0009-0007-7012-1480>

**NOVRUZ MOTIFS AS A MEMORY
BRIDGE IN MAHIRE NAGIGIZI'S
CREATIVE WORK**

(Summary)

Mahire Nagigizi, who has her own place, role, style and "mission" in modern Azerbaijani poetry, is an artist whose poetry and poetic identity are distinguished, distinguished and defined precisely by their attachment to national traditions. No matter what she writes about, no matter what topic she addresses, she always remains faithful to national traditions and the glorification of national identity. Therefore, Mahire khanum's creative work can be characterized as a mirror of Azerbaijani national identity as a whole. This is, as it were, Mahire Nagigizi's poetic mission and poetic destiny. The poems that we have included in the analysis of the Novruz motifs in the author's work play the role of a "memory bridge". In general, the author's work is distinguished by its special attachment to national traditions. However, this attachment is not manifested in the form of external and decorative elements. Mahira Naghigizi, in the form of her creativity and poetic identity, has become a memory bridge, connecting us to the inexhaustible ocean of our national identity.

Keywords: Mahira Naghigizi, Novruz, Akhir Chershanba, memory, national poetic traditions

Zəngəzur torpağının yetirməsi

Jalə RÜSTƏMOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Elmi işçi
Email: jalerustemova90@gmail.com

ZƏNGƏZUR - adı gələndə qəlbimizdə bitib-tükənməyən yurd həsrəti baş qaldırır, gözümüzə dağların başına dolanan duman, qarlı zirvələr, saf, sərin və gur sulu bulaqlar, al-əlvən çiçəklərlə bəzənmiş cənnət yaylaqlar, ağ örpəyə bürünərək qış yuxusuna gedən meşələr canlanır, qulağımızda saz-söz havaları, dağların qoynundan sırhaşırıla axan çayların coşğusu, babaların xatirələri, nənələrin duaları, çobanların avazı cingildəyir. Hər daşı, hər qayası bir tarix olan Zəngəzur, təkcə coğrafi anlayış deyil, o əsrlərin sınağından çıxmış, odluluq müharibələrdən, köçlərdən keçmiş, lakin yenə də mətanətini itirməmiş bir ana kimidir. Hər qarışında bir iz, hər ağacında bir nəfəs, hər cığırında bir ömür qoruyan, öz övladları üçün darıxan vüqarlı bir ellikdir, qədim türk yurdu. Bu ulu torpağın yetirdiyi insanlar arasında elələri var ki, onların ömür yolu yalnız bir ömrün deyil, bütöv bir xalqın, millətin tarixinə işıq salır. Onlar Zəngəzurun sərt təbiəti qədər möhkəm, bulaqları qədər saf, dağları qədər uca insanlar olublar. Həyatlarını xalqına, dövlətinə, mədəniyyətinə, ədalətinə həsr etmiş bu şəxsiyyətlər yaddaşlarda silinməz izlər buraxıblar. Bu sırada adı çəkiləcək öncüllərdən biri də xeyirxah və səxavətli insan, İkinci Dünya müharibəsi qəhrəmanı, Zəngəzur elinin ağsaqalı Şəmşi Nuru oğlu Rəhimovdur.

Ş.Rəhimov 18 dekabr 1924-cü ildə Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Yuxarı Gödəkli kəndində müəllim ailəsində anadan olub. Həddən artıq tələbkar, savadlı, xeyirxah, xalqını, millətini sevən atası Nuru müəllim Yuxarı Gödəkli kəndindəki 7 illik məktəbdə rus dilindən dərs deyirdi. Gəndən gələn bu istedad və xeyirxahlıq övladı Ş.Rəhimova da siraət etmişdi. Belə ki, o, kənddə 7 illiyi bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş, texniki peşə məktəbinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra isə yəni kəndə qayıdaraq müəllim kimi ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Lakin onun arzuları tamam başqa idi. Kiçik yaşlarından xarakterində qapalı, ciddi, ciddi olduğundan düşüncələrini, ürək sözünü heç kim bilməzdi. Uşaqlıq illərindən hərbiçi olmaq istəyini isə sonralar yaxınlarına söyləmişdi. Gözəl deyilib: "Niyyətin hara, mənzilin ora". Ürəyindəki niyyətinin reallaşması İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə sanki bir qədər tezləşdi. Amma dövrün tələblərinə uyğun olaraq Nuru müəllimin ailəsindən müharibəyə Ş.Rəhimovdan iki yaş böyük olan qızı Sürəyya xanım qatılmalı idi. Azərbaycanlı kişiyə, ataya xas xarakterə sahib olan Nuru müəllim, şübhəsiz ki, buna icazə vermir, Şəmşi ilə Sürəyyanın təvəllüd tarixlərini dəyişərək işin gedişatına müdaxilə edir: qızı Sürəyyanın deyil, çətin də olsa, oğlu Şəmsinin müharibəyə getməsinə razılıq verir. Sürəyya xanım isə həmin illəri belə xatırlayır: "Atam Şəmsidən çox nigaran qalmışdı. İki dəfə yaralanması xəbərini eşidincə daha da üzüntü keçirirdi. 1944-cü il idi. Kənd sovetinin səd-

ri rayon mərkəzindən xoş bir xəbər gətirdi. Şəmsi Taqanroq uğrunda gedən döyüşlərdə böyük şücaət göstərmiş, "Qızıl ulduz" ordeni ilə təltif olunmuşdu. Bu, atam üçün böyük fərəh idi, onun adını hər yerdə iftixarla çəkirdi. Hər dəfə Şəmsidən məktub gələndə atamı beləcə sevinən görmüşəm..."

1941-ci ildə hərbi xidmətə çağırılan Ş.Rəhimov Bakıda Ümumqoşun Komandirlər məktəbinə daxil olur və qısa müddət ərzində oranı müvəffəqiyyətlə bitirir. Ardınca isə zabit rütbəsi alaraq ordu sıralarına qatılır.

Vətənpərvər ruhda böyüyən Ş.Rəhimovun döyüş yolu 1942-ci ildə Novorossiyskdən başlayır. Hərbi sirlərə dərin bələd olan, özünəməxsus döyüş taktikası ilə nəinki yaşadlarından, hətta təcrübəli hərbcilərdən seçilən Ş.Rəhimov Donbas, Zaporozhye, Jitomir şəhərlərinin, həmçinin Polşanın faşist işğalçılarından azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə birbaşa iştirak edir. Novorossiyskdən Berlinə qədər uzun və ağır cəbhə yolu keçən Ş.Rəhimov müharibə zamanı üç dəfə yaralanmasına baxmayaraq, yenidən döyüşlərə qayıtmış və Taqanroq uğrunda gedən həlledici mübarizədə böyük şücaət göstərmişdir. Müharibə zamanı ağır piyada alayına rəhbərlik edən leytenant Rəhimov Oder çayından Elba çayına qədər hücum döyüşləri müddətində tağım komandiri kimi xüsusi cəsurluq və rəşadət nümayiş etdirmişdir.

Gərgin döyüşlər davam etsə də, artıq müharibənin son və həlledici dönəminə qədəm qoyulduğu 1945-ci ilin yazında, daha dəqiq desək, aprel ayının sonlarında Vrizen və Postdam şəhərləri uğrunda döyüşlərdə Ş.Rəhimov yenə misilsiz şücaət göstərərək ordunu arxasınca qələbəyə doğru inamla aparmaqda idi. Belə ki, 18 aprel 1945-ci ildə Vrizen şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə leytenant Ş.Rəhimovun tağını bölük birincisi olaraq şəhər ətrafında kanaldan əldə edilmiş vasitələrlə keçid təşkil edərək küçə döyüşlərinə qatılmış və düşmən səngərlərinin birinci xəttini ələ keçirmişdir. Güclü artilleriya və minaatan atəsinə baxmayaraq, Ş.Rəhimov tağını hücumla qaldıraraq şəhərə çatır. Vrizenə şəhər döyüşləri zamanı Ş.Rəhimov və onun tağını iyirmi beş qədər alman əsgər və zabitini öldürmüş, daha

üç alman əsgərini isə əsir götürmüşdür. Bundan əlavə, 4-cü atıcı bölüyün komandiri baş leytenant Matiaşvili öldürüləndə Rəhimov bölüyə komandanlığı şəxsən öz üzərinə götürərək əlbəyaxa döyüş zamanı tapançası ilə üç faşisti öldürməyə müvəffəq olmuşdur.

Son və həlledici döyüşlərdən biri isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Postdam şəhəri uğrunda idi. 1945-ci ilin 27 aprelində baş tutan döyüş zamanı Ş.Rəhimovun bölüyü şəhər mərkəzinə olan hücumda iştirak etmiş və özü isə şəxsən bir neçə dəfə əsgərlərlə bərabər çiyin-çiyinə hücumla keçmişdir. Yüksək əzmkarlıq nümayiş etdirən Ş.Rəhimovun bölüyü Berlinə qərbdə alman ordusunun yarılmış qruplarının aradan qaldırılması üzrə döyüşlərdə 300-dən çox alman əsgər və zabitini əsir almışdır.

Nəhayət, müharibə bitdikdən sonra faşizm üzərində qazanılan parlaq qələbədə böyük pay sahibi olan Ş.Rəhimov qürurla doğulub boya-başa çatdığı doğma kəndinə qayıdır. O kənd ki, 3 ildir ondan ayrı, həsrətində olduğu, döyüş zamanı yeri gəldikdə güc aldığı Yuxarı Gödəkli idi. Darıxan tək cə Ş.Rəhimov deyildi, ailəsi, sevdikləri, dostları, elə Yuxarı Gödəkli kəndi özü də... Yurduna qırılmaz tellərlə bağlı olan Şəmsi müəllim işləri ilə əlaqədar ora-

dan uzaqlaşsa da, elə bir il olmazdı ki, yay aylarında kəndinin, doğmalarının görüşünə getməsin. Hər dəfə Qafan rayonuna gələndə qohumlarını arayıb-axtaran, onlarla bir süfrə başına yığılaraq keçmiş günləri xatırlayan, "bu dağlar üçün çox darıxıram" deyən Rəhimov mütləq Zəngəzur dağlarında - Xustub və Qapıçıqda gəzər, bulaqlardan su içər, Süsən meşəsini, Qazan gölünü seyr edərdi. Lakin 1988-ci ildən etibarən açıq şəkildə azğınlaşan ermənilər bu imkanı da ona çox gördülər. O, bir daha əziz və sevimli torpağına, yayı-qışı tez-tez getdiyi Zəngəzur dağlarına qayıda bilmədi. Rəşid Təhməzoğlunun təbiri ilə desək, bir ovçu kimi təbiətin qoynuna çıxa bilmədi.

İrqindən, dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə hörmət bəsləyən Ş.Rəhimov o vaxt Xankəndidə bir azərbaycanlının üzərinə benzin tökülərək diri-diri yandırılması xəbərini eşidən zaman ermənilərə olan münasibətini köklü şəkildə dəyişərək həyat yoldaşı Rəfiqə xanıma demişdir: "Son zamanlar mənim bu ermənilərdən heç gözümlə su içmir. Ürəyim mənə onların böyük bir fəlakət törədəcəyini xəbər verir". Qeyd etmək yerinə düşər ki, Xankəndidəki baş vermiş hadisə ilə bağlı oraya Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri işləyən Heydər Əliyev və Şəmsi Rəhimov getmişdi. Onlar

milli zəmində qətl törətmiş xeyli erməninə məsuliyyətə cəlb etdikdən sonra mənfur düşmənin səsi kəsilməmişdi. Onun istər gənc yaşda göstərdiyi igidlik və rəşadət, istərsə də dövlət orqanlarında və ictimai işlərdəki əməyi isə cavabsız qalmadı. Belə ki, Taqanroq uğrunda gədən ağır döyüşlərdəki qəhrəmanlığına görə "Qızıl ulduz" ordeni, hücum döyüşlərində göstərdiyi şəxsi cəsurluq, təşəbbüs və bölüyün idarə edilməsinə görə leytenant Rəhimov həm də "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif edildi. Bundan başqa, Ş.Rəhimov həm qüsursuz xidmətinə, həm də 40 yaşının tamam olması münasibətilə 1964-cü ildə ikinci dəfə "Qızıl ulduz" ordeninə layiq görülərək mayor rütbəsinə yüksəlmişdir. Ümumilikdə isə Şəmsi müəllim Azərbaycanın hərbi və ictimai-siyasi həyatında fəal və aparıcı rol oynayan zabitlərdən biri kimi 14 medalla təltif edilmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə 24 yaşlı gənc Ş.Rəhimov SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (DTK) sıralarında xidmətini davam etdirərək polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmiş, 1949-1960-cı illərdə SSRİ DTK-nin Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi üzrə xüsusi şöbəsində baş əməliyyat müvəkkili kimi çalışmışdır. 1950-ci ildə SSRİ DTK-nin ali məktəbini,

1956-ci ildə isə indiki Bakı Dövlət Universitetinin qiyabi Hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. O, təcrübəli və mükəmməl hərbiçi olmaqla yanaşı, həm də savadlı hüquqşünas idi. Belə ki, diplom müdafiəsindən sonra ellisi və yaxın dostu, İkinci Dünya müharibəsi veteranı Hüsə Həsənovla söhbət zamanı aşağıdakı xoş xatirəsini belə nəql etmişdir: "Komissiyanın üzvləri mənə təbrik edib dedilər ki, baxmayaraq biz sizə dərs demişik, müdafiədən sonra başa düşdük ki, siz həqiqətən namizədlik işi yazmısınız. Həm də çox aktual mövzudur. Rəhbərim mənə dedi ki, icazə ver-

səniz sizin diplom mövzunuzdan və işinizdən doktorluq dissertasiyası yazardım. Mən də razılıq verdim. O zaman komissiyanın üzvlərinin hamısı bir daha məni təbrik edərək müvəffəqiyyət arzuladılar". Bəli, Ş.Rəhimov oxuduğu, çalışdığı, rəhbərlik etdiyi hər sahədə bu cür uğurlu və sevilən insan idi. O, böyük bir nəslin, qafanluların dili ilə de-

sək, böyük bir "tayfanın" atası, ağsaqqalı, həmçinin hamının inandığı, güvəndiyi şəxs kimi xüsusi hörmətə sahib idi. Ulu öndər Heydər Əliyev xalqın ısrarlı istəyi ilə hakimiyyətə ikinci dəfə gəldikdən sonra ətrafında etibarlı, işini dəqiq bilən insanları cəmləmişdi. Onun arxalandığı şəxslərdən biri də məhz polkovnik Şəmsi Rəhimov idi. H.Əliyev 1994-cü ilin 8 yanvarında onu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında xüsusi idarənin rəisi vəzifəsinə təyin etdi. 9 ay müddətində bir çox terror aktlarını açmış Ş.Rəhimov metropolitəndə olan hadisələrdə, xüsusilə bağlı qalmış cinayətlərin açılmasında mühüm işlər görmüşdür.

Lakin xalqına, dövlətinə var qüvvəsilə xidmət edən peşəkar ali zabit 1994-cü ilin 29 sentyabrında mövcud hökumətə qarşı terror aktı törədən cinayətkar qrup tərəfindən hazırlanan amansız sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildi. Qanlı-qadalı müharibənin od-alovundan sağlam çıxan Şəmsi müəllim düşmən gülləsi ilə deyil, öz Vətəninə namərd gülləsi ilə yaşadığı binanın pilləkənlərində açılan atəşlə şəhidlik zirvəsinə ucaldı. Təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, dövlətçiliyimizə vurulan bu zərbə başda Ş.Rəhimovun ailə üzvləri olmaqla, onu sevən hər kəsi, ümumilikdə isə xalqımızı dərinədən sarsıtdı. Dövlətimiz elin qeyrətli və vətənpərvər oğlunun adını uca tutaraq onun Birinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmasını, yaşadığı binaya barelyefinin vurulmasını, həmçinin Bakı-

nın Nərimanov rayonunda geniş bir küçəyə Ş.Rəhimovun adının verilməsi qərarını həyata keçirdi. Biz gənclərə örnək olan insanlıq budur, mərdlik budur, peşəkarlıq budur, vətənpərvərlik budur! Bizim borcumuz isə ondan öyrənmək və Vətən oğlunun, fədakar zabitin ruhu qarşısında baş əymək, rəhmət oxumaqdır.

Şəmsi müəllim dünyapərəst, ondan ikiəlli yapışanlardan deyil, gözü, könlütə, mənfəətə tamah göstərməyən insanlardan idi. Amma dünya gözü ilə həyata keçirmək istədiyi bir böyük arzusu var idi: yenidən ata-baba yurdu Zəngəzura, Qafana getmək, oranın füsunkar və sehrli təbiətinin qoynunda dolaşmaq, yenidən o dağların seyrinə çıxmaq. Amma yağı düşmən onun arzularını ürəyində qoydu. Ş.Rəhimov bu dünyadan Zəngəzur həsrəti ilə ayrıldı. O, həmişə el şənliklərində, hüzn mərasimlərində deyirdi: "Heyif o ellər, obalar, torpaqlar, Vətən. Vaxt gələcək o yerlərə qayıdacağıq. Biz getməsək də, bizim övladlarımız mütləq gedəcək. Zaman gələcək mənfur qonşular etdikləri vəhşiliklərə görə qanun qarşısında cavab verməli olacaqlar". Rahat uyu, cənab zabit! Müzəffər ordumuz artıq doğma Qarabağımızı azğın qəsbkarlardan azad edib, Zəngəzurün isə bircə addımlığındayıq. Ali baş komandanın düzgün və məqsədyönlü siyasəti sayəsində əzəli və əbədi torpaqlarımıza qovuşmağa sayılı günlər qalıb. Bəlkə, bu gün, bəlkə, sabah, amma əlbət bir gün...

Qərbi Azərbaycan günəşi yenidən doğacaqdır

Səadiyyə XANLAROVA
*Fondların elmi uçotu və mühafizəsi
şöbəsinin müdiri*

Xülasə

Səfəvilər dövləti qərbdə Fərat çayından şərqdə Amurdəyə çayına qədər uzanırdı. Bu dövlət məhz Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılmışdı və 22 dekabr 1501-ci ildən 8 mart 1736-cı ilə qədər bu günki Azərbaycan, İran, Ermənistan, İraq, Əfqanstan, Qərbi Pakistan, Türkmənistan, şərqİ Türkiyə, Özbəkstanın bir hissəsi və Dağıstan ərazilərini əhatə edirdi. Qeyd edildiyi kimi Qərbi Azərbaycan (indi həyasızcasına Ermənistan adlanan) ərazisi də Səfəvilər dövlətinin ayrılmaz bir parçası idi və Səfəvilər dövləti tərəfindən həyata keçirilən bütün qanunlar orda da tətbiq olunurdu. Səfəvilər dövləti parçalanan sonra XVIII əsrin ortalarında Mirmehdi xan tərəfindən İrəvan xanlığının əsası qoyuldu və Qarabağ, Naxçıvan, Maku xanlıqları, Osmanlı dövləti, Kartili-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olan bu xanlıq 1828-ci ilə qədər mövcud oldu. 1828-ci ildə Təbriz şəhəri yaxınlığında uzun sürən müharibələrdən sonra İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı və bu müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan

xanlıqları da bütünlüklə Çar Rusiyası imperiyaasının tərkibinə daxil edildi.

Açar sözlər: deportasiya, qətliam, soyqırım, işğal, təcavüz, talan, viran

Əsas mətn. İrəvan xanlığının ərazisində 15 mahal mövcud idi:

1. Qırxbulaq mahalı; 2. Şərur mahalı; 3. Zəngibasar mahalı; 4. Sürməli mahalı; 5. Gərinbasar mahalı; 6. Dərəkənd-Parçenis mahalı; 7. Vedibasar mahalı; 8. Göyçə mahalı; 9. Sədi mahalı; 10. Talın mahalı; 11. Seyidi Ağsaqqallı mahalı; 12. Körpübasar mahalı; 13. Abaran mahalı; 15. Dərəçiçək mahalı.

İrəvan xanlığı ərazisində yüksək mədəniyyət mövcud idi. Burada elm, təhsil və ədəbiyyat xüsusən inkişaf etmişdi. Bundan əlavə qədim tarixə malik olan İrəvan şəhərində göz oxşayan saraylar, qalalar, karvansaraylar, hamamlar, məscidlər, mədrəsələr, qıraətxanalar, ziyarətgahlar, bazarlar mövcud idi. Bir sözlə İrəvan şəhəri müsəlman Şərqinin həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən çox inkişaf eləmiş şəhərlərindən sayılırdı ki, bura gələn səyyahlar eyni zamanda şəhərin gözəlliyinə baxıb heyran olurdular.

Lakin atalarda yaxşı bir zərbəmisal var; "Mərdimazar olmasa, bağ çöpəri neylər?" Atalar eyni zamanda belə bir məsəl də söyləmişlər; "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır?!"

Zaman gəldi İrəvan xanlığı bütünlüklə əldən-ələ keçdi və nəhayət kafir tapdağına çevrildi. Lakin bu da hamısı deyildi, ruslara,

fransızlara, ingilislərə, yunanlara və s. arxalanan və onlardan hər cür dəstək alan ermənilər XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycan ərazisində dəfəglərlə qətliamlar, qırğınlar törətdilər, qədim abidələri yandırdılar, hər tərəfi talan və viran elədilər. Qafqaz sovetləşəndən sonra isə artıq bolşevik rüslara arxalanıb Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıları dəfələrlə deportasiyaya məruz qoydular. 1905-1920-ci illərdə erməni vandalizminin qurbanına çevrilmiş əlli mindən yuxarı soydaşımız insanlığa sığmayan ən vəhşi üsullarla qətlə yetirildilər, eyni zamanda bir qədər də insanımız doğma yurdundan didərgin düşdü. Qafqaz sovetləşəndən sonra isə bu proses daha da gücləndi və 1948-1953-cü illərdə, 1988-1992-ci illərdə dözülməz bir hala gəldi. 1988-ci ildə isə 220 min soydaşımız erməni yırtıcılığına dözə bilməyib doğma yurdlarını, ana torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldular. Ermənilər bütün Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara məxsus nə vardaşa hamısını dağıdıb, viran etdilər və hətta bu azmış kimi iki mindən çox müsəlman qəbiristanlığını dağıtdılar.

1813-cü ildə və 1828-cü illərdə Çar Rusiyası və İran şah-üsul idarəsi tərəfindən imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanın parçalanmasına səbəb oldu. Bu zamanlar "Səfəvilər dövləti" adı altında yerləşən Azərbaycan torpaqları İraqdan Şimali Qafqaza, Hindistandan Türkünə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Lakin Şah Təhmasibin vəfatından sonra səriştəsiz dövlət rəhbərlərinin əqidəsizliyi ilə işğalçı dövlətlər tərəfindən işğal edilən və zətan ərazisinin böyük bir hissəsini itirən Azərbaycan yuxarıda qeyd edildiyi kimi İran şahının xəyanəti və rus çarının təcavüzkar siyasəti nəticəsində ikiye bölündü, Arazın yuxarı tərəfi Çar Rusiyasına, aşağı tərəfi İranın tabeliyinə keçdi. Lakin bununla bitmədi, Çar Rusiyası heç bir dünyəvi qanun tanımayaraq Azərbaycanı yarıüstəmləkəyə çevirdi, özü də nəinki çörəyini daşdan çıxaran kəndlilə-

rə, hətta xanlara, bəylərə qarşı təzyiqlər başladı. Belə ki, onların meşələri, örüşləri, otlaqları əllərindən alınıb Çar generallarına, məmurlarına bağışlandı. Hələ bu azmış kimi Azərbaycan xalqı dini, milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum edilərək, Çar Rusiyasının Azərbaycan milli mentalitetinə uyğun gəlməyən rus adət-ənənələri hökmlərilə yaşamağa məcbur edildi.

Lakin bütün bunlar hamısı deyildi, ruslar Azərbaycana daha dəhşətli bəlalar gətirməyə başladılar. Məlum məsələdir ki, İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, bir sözlə indiki Ermənistan torpaqları bilavasitə Azərbaycan türklərinə aid torpaqlar idi və bu ərazilərdə XV əsrə qədər bir dənə də olsun erməni yox idi. XV əsrdə bir neçə erməni papası Qaraqoyunlu Qara Yusifdən indiki Eçməzdin (Üç müəzzin) ərazisində dini mərkəzlərini yaratmaq üçün icazə almışdılar. Bundan sonra xırda ticarət adı altında Qərbi Azərbaycana axıb gələn, burda Azərbaycan türklərindən ucuz qiymətə torpaq alan ermənilər zaman-zaman burda çoxaldılar və gizli yığıncaqlar keçirib "Böyük Ermənistan" yaratmaq planı hazırladılar. Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal ediləndən sonra isə ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirilməyə başladı.

Çar Rusiyası tərəfindən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq Çar Rusiyasının himayəsi ilə "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Bu cür saxta süni ərazi bölgüsü, əslində azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiya və məhv edilməsi siyasətinin təməlini qoydu. Ermənilər "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ etməyə başladılar. Buna görə saxta arxiv materialları, xəritələr yaratdılar, guya arxiv materiallarına istinad edilən uydurma tarix kitabları yazdılar. Hələ bu azmış kimi Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq

məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar hazırladılar. Bu proqramlar Azərbaycanın və bütün Qafqazın tarixinin saxtalaşdırılmasına xidmət edirdi.

Ermənilər 1890-cı ildə "sosial-demokrat" adı altında gizlicə "daşnak-sutyun" terror təşkilatı yaratdılar. Bu təşkilatın vəzifəsi Rusiyadan, Fransadan, İngiltərədən və başqa ölkələrdən gizli yollarla silah-sursat alıb gətirmək, eyni zamanda "Böyük Ermənistan" xülyasını həyata keçirməkdən ötrü güclü erməni ordusu yaratmaq idi. Bundan ötrü ermənilər silah və sursatları nəinki Qafqazın, hətta o vaxt "Osmanlı" adlanan Türkiyənin kilsələrinin anbarlarında toplayıb saxlayır və Azərbaycan xalqına qarşı qətliaamlar törətməkdən ötrü münasib zaman axtarırdılar. Bundan ötrü onlar ən çox jurnalistik fəaliyyətdə olan ermənilərdən istifadə edirdilər, ən çox güvəndikləri isə Tiflisdə "Kavkazki raboçi listok" adlı bolşevik qəzeti təsis etmiş Stepan Şaumyan idi. Özünü sinfi mübarizə aparan bir jurnalist kimi göstərən Şaumyan əslində "Daşnak-sutyun"un ən fəal üzvlərindən biri idi. Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi doktor Nəriman Nərimanova özünü fəal bolşevik kimi göstərən Şaumyan gizlicə Qafqazın hər yerində daşnak liderlə gizlicə əlaqə saxlayır, Azərbaycan xalqına qarşı qətliaam planının həyata keçirilməsi üçün hazırlıqlar görürdü. Çar Rusiyası məmurlarına isə Qafqazın hər yerində baş qaldırmış inqilabi hərəkatın qarşısını almaq üçün erməni-müsəlman qarşıdurması çox sərf edirdi, buna görə də ermənilərə hər gün vaqon-vaqon silah göndərməyə başladı. Çar Rusiyasından güclü dəstək alan ermənilər isə "Böyük Ermənistan" planının yüz faiz həyata keçəcəyinə əmin olaraq 1905-ci il fevralın əvvəllindən Bakıda qırğın törətdilər və bu qırğın Şuşa, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Eçmiədzin, Cavanşir,

Qazax bölgələrinə yayıldı. Azərbaycan xalqının kökünü kəsmək istəyən erməni silahlıları İrəvanda və Yelizavetpol bölgələ-

rində elə 200-dən çox kəndi yandırmış, Zəngəzurda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə insanlığa sığmayan qətliaamlar törətmişdilər. Lakin bütün bu bölgələrdə Azərbaycan igidlərinin rəşadəti və şücaəti sayəsində bir müddət sonra bu qırğının qarşısı alındı. Ermənilər nə qədər güclü silahlansalar da Azərbaycan igidlərinin iradəsini qıra bilməyib qırğını dayandıрмаğa məcbur oldular.

Lakin atalarda yaxşı bir misal var; "İlanın zəhərli dişini çıxarmasan, o, haçansa yenə səni çalacaqdır".

Ermənilər 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş fevral və oktyabr çevrilşlərindən məharətlə istifadə edib bolşevik bayrağı altında toplandılar. Bu dəfə də liderləri Leninlə bir yerdə sürgündə olmuş və ona özünü inqilab bayraqdarı kimi göstərmiş Şaumyan idi. Lenin çar Nikolayı devirib hakimiyyət başına gələn kimi Şaumyanı Bakıya Bakı quberniyasının yerinə yaranmış Bakı komunnasının rəhbər göndərdi. Şaumyana da elə bu lazım idi. O, bolşevik hökumətini istəməyənlərlə mübarizə aparmaq adıyla Lenindən güclü dəstək alıb "Qırmızı bolşevik ordusu" adı altında daşnak-bolşevik neo-faşist hərbi dəstələri yaratdı və 1918-ci il mart ayının sonunda bütün Qafqaz boyu Azərbaycan xalqına qarşı misli görünməmiş qətliaamlara başladı. Yüz minlərlə dinc, silahsız və günahsız azərbaycanlı yalnız milli mənsubiyətinə görə insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə yetirildi. Bu vəziyyət Qərbi Azərbaycanda daha dəhşətli hal almışdı. Hələ 1915-ci ildə Türkiyə ordusunun içinə soxulmuş xain Andronikin ermənilərdən ibarət yaratdığı qımçaq dəstələri indiki Ermənistan ərazisində müsəlman-türk (azərbaycanlı) əhaliyə qarşı tarixdə görünməmiş qətliaamlar törətmişdilər. Onlar hamilə qadınların qarnını kəsib uşağı çıxararaq anasına yedizdirir, kişilərin arxasına qaynar somavar balayır, boğazlarına qurğuşun əridib tökür, başlarını kəsib süngüyə keçirirmişdilər. 1918-ci ildə isə artıq bolşevik hökumətinə, əsasən də Şaumyana güvənən ermənilər

Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılar yaşayan evlərə od vurur, bütün qədim memarlıq incilərini, məscidləri, mədrəsələri yandırır, Azərbaycan xalqı ilə bağlı hər nə varsa viran edirdilər.

Həm də bu azmış kimi ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisini artıq həyasızcasına "Ermənistan" adlandırır və bütün dünyaya bu Azərbaycan torpaqlarının onlara aid olduğunu iddə edirdilər.

"Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əslərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından təcridən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır" [5, s.9-11].

Onu da qeyd edək ki, sovetlər dönəmində ermənilərin törətdiyi bütün cinayətlər, qətləmlər, təcavüzlər, işğalçılıq siyasətləri gizlədilmiş, eyni zamanda tarixçilərə, jurnalistlərə, publisistlərə, yazıçılara, şairlərə Azərbaycan xalqı ilə erməni xalqının dostluğu haqqında yazmaq əmr edilmişdi. Məsələn, əslən Vedidən olan çox istedadlı yazıçı Fərman Kərimzadənin "Qarlı aşırım" romanının motivləri əsasında ekranlaşdırılmış "Axırncı aşırım" bədii filminə Abbasqulu bəy Şadlinski ermənilərə qarşı deyil, azərbaycanlı qolçomaqlara qarşı mübarizə aparan qatı bolşevik kimi qələmə verir. Əslində isə Abbasqulu bəy Şadlinski əsasən Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən, Azərbaycan xalqına qarşı qətləmlər siyasəti aparan erməni daşnaklarına qarşı mübarizə aparmış, Vedibasər mahalının və ətraf kəndlərin erməni soyqırımından qorunması üçün heyrətamiz mübarizə aparmışdır.

Qərbi Azərbaycanda dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilir, şəhərlər, kəndlər yandırılır, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilirdi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə gedən erməni-

lər rus havadarlarına güvənərək 1921-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSRİ-nin ərazisi elan etdilər.

Zəngəzurun ermənilərə verilməsi eyni zamanda Azərbaycanın qardaş Türkiyə ilə əlaqəsinin bağlanması siyasəti idi ki, Türkiyəyə düşmən olan Sovet Hökuməti eyni zamanda eyni soydan, kökdən olan Azərbaycan və türk xalqını bir-birindən tamamilə ayırmaq üçün bundan istifadə elədi:

"1920-ci ilin aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan işğal edildəndən sonra türk dünyasının, o cümlədən Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sədd çəkmək üçün 1920-ci il 10 avqustda Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur - Dərələyəz bölgəsini Ermənistanla vermək barədə qərar çıxardı, Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında "mübahisəli ərazilər" elan olundu. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan olundu" [3, s.9].

N.Əhmədli Sovet Hökumətinin beynəlxalq qanunlara zidd olan bu əməlinə bir aydınlıq gətirir:

"1921-ci ildə, Ermənistanın sovetləşdirilməsi ərəfəsində Zəngəzur qəzasının 59,6 %-i bolşevik Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən Ermənistanla verilmişdir. Buraya I polis sahəsi bütövlükdə, II polis sahəsindən Əliqulukənd, Goranzur, Gorus, Dığ, Xoznavar, Xınzirək kəndlər icmaları, III polis sahəsindən Arsevanik, Oxtar, Ucanis, Xələc kəndlər icmaları, IV polis sahəsindən Aldərə, Astazur, Vartanizor, Güdkum, Kavart, Girətağ, Levvaz, Meğrı, Nüvədi, Oxçu və Şıxavuz kənd icmalarına daxil olan kəndlər idi. Beləliklə, Zəngəzur mahalının qərb hissəsi Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə olaraq zorla qoparıb Ermənistan SSRİ-yə verilmişdir" [4, s.6].

Sonrakı dövrlərdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini

daha da genişləndirmək məqsədilə yeni planlar tərtib etdilər. Onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan-dan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına SSRİ dövləti səviyyəsində nail oldular.

"Məlum olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, 1831-ci ildən ərazinin əhalisinin kameral siyahıya alınması aparılmışdır. Həmin siyahıyaalmalarda hər bir kənddə yaşayan əhalinin etnik tərkibi göstərilməklə konkret sayı da verilmişdir. Çar Rusiyası dövründə aparılan bu siyahıyaalmalar Sovet imperiyası dövründə də davam etdirilmişdir. XIX əsrdə - 1831, 1873, 1886-cı illərdə, XX əsrdə - 1908, 1914, 1916, 1919, 1922, 1926, 1931, 1939, 1959, 1969, 1979, 1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində əhali siyahıya alınmış, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindəki əhalinin etnik tərkibi konkret olaraq göstərilmişdir" [2, s.9].

Ermənilər yuxarıda deyildiyi kimi azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinə hələ XX əsrin əvvəllərindən başlamışdılar və bu siyasəti Azərbaycana aid olan ərazilərin hər yerində həyata keçirirdilər. Türkiyəyə mühacirət etmiş Hüseyn Baykaranın (1904-1984) 1975-ci ildə İstanbulda nəşr olunan "Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi" kitabında da 1905-ci ildə qırğının məhz ermənilər tərəfindən törəndiyi qeyd edilir:

"Ermənistanın mərkəzi sayılan İrəvanda çoxlu türklər yaşayırdı. Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən dərs almayan, Qafqazda olan yüksək vəzifəli rus məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Şuşa, Gəncə, Bakı və Şirvanda yaşayan silahsız türklərə, dinc əhaliyə qarşı hücum edib onları öldürməyə, qılıncdan keçirməyə başladılar. Beləliklə onlar türkləri öldürərək, bu ərazilərdə çpxluq əldə etmək istəyirdilər.

Öldürə bilmədikləri türkləri isə nəyin bahasına olursa olsun öz torpaqlarından qovurdular" [1, s.120].

Ermənilər heç bir günahı olmayan xalqımıza qarşı sanki nəfəs almadan qətliaqlar həyata keçirənlər də kinlə, paxıllıqla, qəddarlıqla öyünənürəkləri soyumurdu. Qətliaqlar planları baş tutmayan zaman isə məkrli planlar tətbiq edirdilər. Onlar 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı daha sərt təcavüz planları həyata keçirməyə başladılar. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus olan milli memarlıq abidələrinin hamısının onlara aid olduğunu saxta materiallarla, faktlarla sübuta yetirdilər və azərbaycanlılara aid bütün toponimləri dəyişərək erməni adı ilə adlandırdılar, lakin bu da onlara bəs eləmədi, Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan İrəvanın da bilavasitə ermənlərə aid bir şəhər olduğunu ən iyrenc vasitələrlə uydurdular.

Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfə obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Daim türklər tərəfindən soyqırımlara, təcavüzlərə məruz qalmış, torpaqları əllərindən alınmış bədbəxt erməni xalqı"nın saxta surətini yaradaraq əsrin əvvəlində bölgədə baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilir. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSRİ-nin digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulmağa başladılar. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almalarına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları

dəyişdirilir, dünya tarixində heç bir xalqın ağına belə gəlməyən qədim toponimlərin erməni adlarıyla dəyişdirilməsi prosesi baş verirdi. Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Erməni dilli məktəblərdə erməni müəllimlər erməni yeniyetmələrə Azərbaycan xalqının vəhşi, "qanıçən", "adamyeyən", "başkəsən" obrazı yaradırdılar. Tolirant və humanist ideallarla əhatə olunan Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz isə zəhər püskürən erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalmağa başladı.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli özünüdərkinə və mənliliyinə yağıdırılan böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji şərait yaratdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-huquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çəşdirilirdi. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti-azərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının səriştəsiz rəhbərliyi vaxtında lazımı qiymət vermədi.

1980-ci ildən isə təkcə Qərbi Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda anti-azərbaycan kompaniyasına başladılar. Bu zaman yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan rəhbərliyi buna biganə qaldı, səsini çıxarmadı və məhz bundan da məharətlə istifadə edən ermənilər 1988-ci ildə yenə insanlığa sığmayan vəhşi üsullarla müsəlman məzarlıqlarını dağıdıb, azərbaycanlılara məxsus nə qalmışdansa talan elədilər və 200 min azərbaycanlının yurd-yuvalarını əllərindən alıb özlərini işgəncələr vasitəsilə ordan qovdular.

Bu ərəfədə SSRİ-nin rəhbəri M.S.Qarbaçov idi və o, ermənilərin öz istəklərinə nail olması üçün bütün "istedad"ını ortaya qoymuşdu, milli-mənəvi dəyərlərdən tamamilə uzaq, zətən Azərbaycan xalqına nifrət eləyən Ə.Vəzirovu isə bilərəkdən Azərbaycana

rəhbər təyin etmişdi. Ə.Vəzirov ermənilərin nazı ilə oynayır, onların Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları bütün təxribatlara, terrorlara qətiyyətlə əhəmiyyət vermirdi. 1990-cı ildə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı "20 yanvar" faciəsi baş verən gecə Vəzirov qadın paltarına geyib Moskvaya qaçdı və 1992-ci ilin fevralında Ayaz Mütəllibovun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalıda xalqımıza qarşı misli görünməmiş qətlə tördədilər, sonra Qarabağın başqa bölgələri işğal olundu.

Xalqın qəzəbinə tuş gələn Mütəllibov da Moskvaya sığındı və onun yerinə hakimiyyətə durmadan "Vətən", "Vətən" deyən "Xalq cəbhəsi" gəldi.

"Xalq cəbhəsi" hakimiyyətə gələndən sonra isə Azərbaycanda əməlli-başlı xaos başladı, "xalq cəbhəsi"nin məmurları vətəni abad etmək əvəzinə bərhad və talan edir, xoşlarına gəlməyən insanları döyür, hətta öldürməkdən belə çəkinmir, bəzi günahsız insanları isə həbsə alırdılar.

Nəhayət, 1993-cü ildə Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə layiq olduğu vəzifəsinə döndü və məhz bu zamandan etibarən yenə hər şey yaxşılaşmağa doğru istiqamət aldı. Xalqa heç də ermənilərdən az əzab verməyən azğınlaşmış quldur dəstələri tərkiləndirildi, milli-mənəvi dəyərlər xalqa qaytarıldı, vətəndə sakitlik yarandı, mətbuata söz azadlığı verildi, Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğu, eyni zamanda erməni cəlladları tərəfindən işğal olunduğu məhz Heydər Əliyevin əzmkarlığı ilə bütün dünyada bəyan olunaraq öz təsdiqini tapdı.

Ümummilli lider, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci ildə imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" sərəncamının davamı olaraq görülən ən vacib tədbirlərdən biri də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 15 oktyabr 2014-cü il tarixli, 15/4 nömrəli Azərbaycanlılara qarşı soyqırımla bağlı tədqiqatların AMEA-da daha da gücləndirilməsi haqqında qərar oldu. Qərara əsasən XX

əsr ərzində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası ilə əlaqədar elmi tədqiqat işlərini daha da genişləndirmək, ədəbi əsərlər və sənədli-bədii filmlər yaradılmasını təmin etmək məqsədilə AMEA-da Komissiya yaradıldı. AMEA-nın həmin dövrə prezidenti olmuş akademik Akif Alizadənin sədrliyi və akademik İsa Həbibbəylinin sədr müavinliyi ilə yaradılmış Komissiyaya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Yazıçılar Birliyi, Kinematografçılar İttifaqı, digər elm və təhsil təşkilatları, yaradıcılıq qurumları daxil idilər [6].

Heydər Əliyev dünyasını dəyişəndən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə İlham Əliyev gəldi.

Azərbaycanın böyük oğlu Cənab İlham Əliyevin komandanlığı ilə Azərbaycanın igid əsgərləri 44 gün içində Qarabağı və ətraf bölgələri erməni tapdağından azad etdilər. Fəqət bu müəzzəm zəfərin təməlini Heydər Əliyev qoymuşu. O, Azərbaycana rəhbər təyin olunana qədər hər şey bərhad vəziyyətdə idi. Hər şey dağılmış, viran edilmiş, talan edilmişdi. Bir az da keçsəydi Azərbaycanın varlığı sual altına alınacaqdı. Heydər Əliyev öz müdrik siyasətilə bütün dünyaya Azərbaycan həqiqətlərini yaydı, Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu təkzibolunmaz faktlarla sübuta yetirdi. Atəşkəsə nail oldu, itmiş-batmışları yəni-dən topladı, nizam-intizam yaratdı, yavaş-yavaş hər şeyi yoluna qoydu və ən əsası isə ordu quruculuğu ilə məşğul olmağa başladı. Çox işlər gördü, lakin hər bir xilqətin məhkum olduğu ölüm onu da yaxaladı və əfsuslar olsun ki, ən böyük arzusunun necə həyata keçdiyini görə bilmədi.

Nəticə. İlham Əliyev kimi güclü rəhbəri, müdrik və uzaqgörən siyasəti olan Azərbaycan xalqı inanır ki, İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, bir sözlə bütün Qərbi Azərbaycan öz sahiblərinə, Azərbaycan xalqına qayıdacaq və bir gün azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarına qayıtması baş verəcək. Azərbaycan xalqı buna çox inanır. O günə çox qalmayıb. Dahi Nizami

Gəncəvi demişdir; "Günəş axşamlar qurub edər, səhərlər yenidən doğar". Əminik ki, Qərbi Azərbaycan günəşi yenidən doğacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baykara, H. Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi tarixi / H.Baykara. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1992. - 276 s.

2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti / İ.Bayramov. - Bakı, - 2012. - 287 s.

3. Bayramov, İ. Tarixi Azərbaycan torpağı, Qərbi Zəngəzur / İ.Bayramov. - Ankara: Kasım, - 2023. - 373 s.

4. Əhmədli, N. Zəngəzur qəzasının kameral təsviri. 1874-cü il / N.Əhmədli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2021, - 800 s.

5. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar (may, 1997 - iyul, 1997) / H.Əliyev. buraxılışa məsul. R.Mehdiyev - Bakı: Azərənşr, - k.10. - 2002. - 472 s.

6. 31 Mart - Ümummilli lider Heydər Əliyevin İmzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı" haqqında Sərəncamının tarixi əhəmiyyətinin gənc nəsə çatdırılması barədə tədbir keçirilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <http://nasimi-ih.gov.az/az/news/31-mart-umummilli-lider-heyder-eliyevin-imzaladigi-azerbaycanlilarin-soyqirimi-haqqinda-serencaminin-tarixi-ehemiyetinin-genc-neslecacatdirilmasi-barede-tedbir-kecirilmisdir3103.html>

СААДИЯ ХАНЛАРОВА

СОЛНЦЕ ВНОВЬ ВЗОЙДЕТ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Государство Сефевидов простиралось от реки Евфрат на западе до реки

Амурдая на востоке. Это государство было создано азербайджанскими тюрками и с 22 декабря 1501 года по 8 марта 1736 года охватывало территории современных Азербайджана, Ирана, Армении, Ирака, Афганистана, Западного Пакистана, Туркменистана, Восточной Турции, части Узбекистана и Дагестана. Как уже упоминалось, территория Западного Азербайджана (ныне беззащитно именуемая Арменией) также была неотъемлемой частью государства Сефевидов, и там действовали все законы, принятые государством Сефевидов. После распада государства Сефевидов в середине XVII века Мирмехти-хан основал Иреванское ханство, граничащее с Карабахским, Нахчыванским и Макуйским ханствами, Османским государством, Картли-Кахетинским царством, Борчалинским и Казахским султанатами. В 1828 году, после продолжительных войн, близ города Тебриз был подписан мирный договор между Ираном и Россией, согласно которому Иреванское и Нахчыванское ханства были полностью включены в состав Российской империи.

Ключевые слова: депортация, резня, геноцид, оккупация, агрессия, грабеж, опустошение

SAADIYYA KHANLAROVA

THE SUN WILL RISE AGAIN IN WESTERN AZERBAIJAN

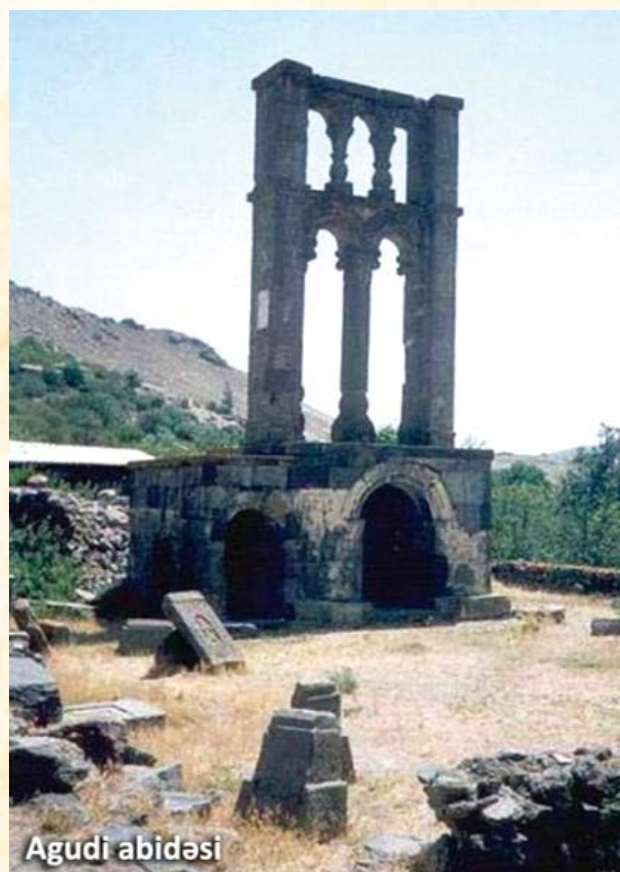
The Safavid state extended from the Euphrates River in the west to the Amu Darya River in the east. This state was established by the Azerbaijani Turks and existed from December 22, 1501, to March 8, 1736. It encompassed the territories of present-day Azerbaijan, Iran, Armenia, Iraq, Afghanistan, Western Pakistan, Turkmenistan, eastern

Turkey, parts of Uzbekistan, and Dagestan. As noted, Western Azerbaijan (now shamelessly called Armenia) was also an integral part of the Safavid state, and all laws enacted by the Safavid government were applied there as well.

After the disintegration of the Safavid state, in the mid-18th century, the Erivan Khanate was founded by Mirmehdi Khan. This khanate, bordering the Karabakh, Nakhchivan, and Maku khanates, the Ottoman Empire, the Kingdom of Kartli-Kakheti, Borchaly, and the Kazakh sultanates, existed until 1828.

In 1828, following prolonged wars near the city of Tabriz, a peace treaty was signed between Iran and Russia. According to this treaty, the Erivan and Nakhchivan khanates were fully incorporated into the Russian Empire.

Keywords: deportation, massacre, genocide, occupation, aggression, plunder, devastation

Təsisçi və Baş redaktor:
f.e.d., prof. Mahirə HÜSEYNOVA

Redaktor:
t.ü.f.d. Leyla CALALOVA

Məsul katib:
Möhübbət MƏMMƏDOV

Redaksiya heyəti:
Əziz Ələkbərli (millət vəkili), Misir Mərdanov (akademik),
Abel Məhərrəmov (akademik), Vaqif Şadlinski (tibb elmləri doktoru),
Sadiq Qurbanov (millət vəkili), Nizami Cəfərov (akademik),
Hikmət Babaoğlu (millət vəkili), Musa Urud (millət vəkili),
Mələhət İbrahimqızı (millət vəkili), Pərvanə Vəliyeva (millət vəkili),
Afət Abbasova (f.e.d., professor), Mirvari İsmayılova (professor),
Cəbi Bəhramov (tarix üzrə fəlsəfə doktoru), Nazim Mustafa (t.ü.f.d., dövlət mükafatı
laureatı), Elman Quliyev (f.e.d., professor), Könül Həsənova (f.ü.f.d.),
Səməd Vəkilov (hüquqşünas-tədqiqatçı), Zakir İsmayılov (prezident kitabxanasının
bölmə müdiri), Hacı Həsənov (t.ü.f.d., professor), Elmar Məhərrəmli (t.e.d.,
professor), Elçin Qarayev (t.e.d., dosent), İbrahim Bayramov (professor),
Fərrux Rüstəmov (professor), Avtandil Ağbaba (f.e.d., professor),
Nazir Əhəmdli (k.ü.f.d), Səyyarə İbadullayeva (b.e.d., professor),
Cəlal Allahverdiyev (f.ü.f.d., dosent).

TÜRKİYƏ: Haluk Şükrü Akalın (Hacattəpə Universitetinin əməkdaşı)

RUSİYA: Aleksandr Nesterov (t.e.d., prof.)

ÖZBƏKİSTAN: Gülbaxar Aşurova (f.ü.e.d, prof.),

Saodat Muhamedova (f.ü.e.d, professor)

QIRĞIZSTAN: Baybolat Abitov (t.e.d. prof.),

Tintikbek Çoroteqin (t.e.d. prof.)

GÜRCÜSTAN: Quram Marxulia (t.e.d., professor)

Ünvan: AZ1000, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68.

adpu.qaam@gmail.com

Telefon: (050) 285 87 17

Azərbaycan Respublikası Media Reyestri Şəhadətnaməsi
Qeydiyyat № CA61EF814733BA

Çapa imzalanıb: 15.04.2025. “İz” jurnalının redaksiyasında
yığılıb səhifələnmiş, “Azərbaycan Nəşriyyatı” MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş:914

Tiraj:200